

UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA V KOŠICIACH
FILOZOFICKÁ FAKULTA

ŠTUDENTSKÁ VEDECKÁ KONFERENCIA XIV

ZBORNÍK PRÍSPEVKOV

MIKULÁŠ JANČURA
MAROŠ MELICHÁREK
(EDS.)

UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA V KOŠICIACH

Filozofická fakulta

Katedra histórie

Študentská vedecká konferencia XIV

Zborník príspevkov

Mikuláš Jančura; Maroš Melichárek [Eds.]

Košice 2026

Študentská vedecká konferencia XIV

Zborník príspevkov

Zostavovatelia

doc. Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.

doc. Mgr. Maroš Melichárek, PhD.

(Katedra histórie, Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach)

Recenzenti

doc. Mgr. Ján Golian, PhD.

(Katedra histórie, Filozofická fakulta, UPJŠ v Košiciach)

Mgr. Zuzana Tokárová, PhD.

(Katedra histórie, Filozofická fakulta, UPJŠ v Košiciach)

Tento text je publikovaný pod licenciou Creative Commons 4.0 license - CC BY-NC-SA ("Attribution-NonCommercial-ShareAlike").

Licencia umožňuje dielo voľne zdieľať a upravovať len s uvedením autora, bez komerčného použitia a za podmienky, že všetky odvodené diela budú šírené pod rovnakou licenciou.

Za jazykovú úpravu a obsahovú stránku publikácie zodpovedajú autori.

Umiestnenie: unibook.upjs.sk

Dostupné od: 27.05.2026

ISBN 978-80-574-0525-2

Obsah

Úvod	4
Premeny rímskej armády v počiatkoch neskej antiky [Martin Stajsko]	5
Casimir II the Just and the position of the highest duke in the chronicle of Master Vincent [Filip Andrzej Jakubowski]	16
Dohoda o spišskom zálohu z roku 1412 v kontexte slovenskej a zahraničnej historiografie [Matej Kubala]	29
Antyczna rzeźba śpiącej Ariadny i jej wpływ na sztukę nowożytną [Adam Stańczyk]	45
Sloboda, rovnosť a bratstvo: Koncept slobody v období Veľkej francúzskej revolúcie cez prizmu osobnosti markíza de Lafayette – projekt záverečnej práce [Viktor Kimák]	58
Zdravotnícka staroslivosť v Uhorsku v období raného novoveku [Viktória Jonášová]	71
Smrť ako spoločenský a kultúrny fenomén: Teoretické východiská a reflexia v historiografii [Michaela Jurčenková]	83
Róža Raczyńska (1849–1937) – Fundatorka, Kolekcionerka, organizatorka života artistickeho [Natalia Kulik]	95
Organizované včelárstvo na Slovensku v medzivojnovom období – teoretické východiská problematiky [Bernadeta Harčarufková]	106
Idea i realizacja - pierwszej polskiej wyprawy w Himalaje: 1939 [Łukasz Milewski]	118
Pôsobenie Strany šípových krížov v Košiciach [Samuel Frišman]	132
Miesto sociálnej politiky v činnosti Milady Horákové [Katarína Kissová]	143
Zoznam autorov	155

Úvod

Predkladaný zborník je publikovaným výstupom zo Študentskej vedeckej konferencie, ktorá sa na pôde Katedry histórie FF UPJŠ uskutočnila dňa 01.12.2025. Išlo celkovo o štrnástu v poradí. Štvrtý zborník tak dopĺňa úspešnú sériu troch predchádzajúcich.

Oproti predošlým ročníkom mala táto konferencia jedno špecifikum, a to účasť zahraničných študentov a publikovanie ich textov. Inštitucionálne ide o študentov z Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego vo Varšave a Univerzity Karlovy v Prahe. Ich účasť je výsledkom spolupráce nadviazanej na báze realizovaného Erasmus+ Blendet Intensive Programme (BIP), ktorý sa uskutočnil v Košiciach v dňoch 13.10. – 17.10.2025. Zároveň išlo o historicky prvý BIP realizovaný na Filozofickej fakulte UPJŠ v Košiciach. Jeho hlavnými organizátormi boli doc. Mgr. Maroš Melichárek, PhD. a doc. Mgr. Mikuláš Jančura, PhD. z Katedry histórie FF UPJŠ.

Obsiahnuté príspevky, podobne ako aj v starších zborníkoch z tejto konferencie, približujú stav bádania korelujúci primárne so záverečnými prácami študentov na bakalárskom a magisterskom stupni štúdia.

Predkladaný zborník obsahuje celkovo dvanásť textov. Z chronologicko-tematického hľadiska ide o širokú škálu, čo nás ako organizátorov podujatia veľmi teší. Postihujú oblasti politických, hospodárskych, sociálnych a kultúrnych dejín, ako aj vojenskej histórie či dejín umenia. Ďalšou pridanou hodnotou tohto ročníka je vyrovnaný kvantitatívny pomer medzi príspevkami zo starších a novších dejín.

Obdobie starších dejín približuje šesť textov, v časovom rozpätí od obdobia Rímskej ríše, po obdobie francúzskej revolúcie. Pomer medzi oblasťami historického skúmania je relatívne vyrovnaný, i keď jemnú prevahu zaznamenávajú sociálne a kultúrne dejiny.

Na pomedzí 19. a 20. storočia lavírujú dva príspevky, s tematickým zameraním na kultúrne a sociálne dejiny.

Dejinám 20. storočia sa venujú štyri texty, v rovnováhe medzi politickými a kultúrnymi dejinami.

Ako organizátori konferencie a zostavovatelia predkladaného zborníka môžeme konštatovať, že cieľ nastolený v rámci formátu Študentskej vedeckej konferencie sa každoročne napĺňa, čo platí osobitne aj pre tento publikačný výstup. Teší nás kvantitatívny nárast príspevkov, ich tematické a chronologické vyváženie a v neposlednom rade účasť zahraničných študentov v tomto roku.

Týmto zároveň ďakujeme všetkým aktívne vystupujúcim študentkám a študentom za pútavé príspevky a ich školiteľkám a školiteľom za vedenie. V neposlednom rade ďakujeme recenzentom zborníka za konštruktívne komentáre. Osobitne ďakujeme vedeniu Katedry histórie FF UPJŠ za podporu pri zorganizovaní podujatia, a súčasne, aj pri vydaní tohto zborníka.

doc. Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.
doc. Mgr. Maroš Melichárek, PhD.

Premeny rímskej armády v počiatkoch neskorej antiky [Martin Stajsko]

Abstrakt

Témou príspevku sú premeny rímskej armády v počiatkoch neskorej antiky. Cieľom je poukázať na zmeny, ktorými armáda prešla, priblížiť ich príčiny a dôsledky a na základe toho predstaviť rímske vojsko daného obdobia. Počas vlády cisára Diokleciána boli uskutočnené významné armádne reformy, ktoré boli neskôr dokončené za vlády cisára Konštantína. Tieto reformy sú kľúčové a určujú charakter neskoroantickéj rímskej armády. Príspevok sa preto primárne zameriava na zmeny a charakter rímskeho vojska v období vlády týchto dvoch cisárov, teda na prelome tretieho a štvrtého storočia nášho letopočtu. Text skúma organizáciu armády, ktorá sa musela prispôbiť meniacej sa situácii v ríši. Ďalej sa venuje jej defenzívnemu charakteru, ktorý sa prejavoval najmä v obrane hraníc. Spomenuté sú aj nové sociálne a náboženské vplyvy, menovite barbarizácia a kristianizácia armády. Taktiež je predstavená nová výzbroj rímskych vojakov.

Kľúčové slová: rímska armáda, neskorá antika, Dioklecián, Konštantín, rímske pevnosti, barbarizácia, kristianizácia, výzbroj

Úvod

V počiatkoch neskorej antiky dochádza v rímskom vojsku k významným zmenám, ktoré sa prejavili vo všetkých jeho zložkách a oblastiach. Na úvod je potrebné podotknúť, že príspevok vynecháva jazdectvo aj námorníctvo a kvôli prehľadnosti sa zameriava výlučne na pechotu. V prvej časti text opisuje organizáciu armády. Ďalej sa venuje rímskym pevnostiam a defenzívnemu charakteru vojska. Rimania celkom neupustili od dobyvačnej politiky a aj v tomto období viedli rôzne útočné akcie, celkový obraz armády sa však presunul k obrannému modelu. Nasledujú procesy barbarizácia a kristianizácia. Prvý menovaný súvisí so zaraďovaním germánskych bojovníkov do rímskeho vojska, zatiaľ čo druhý skúma prenikanie kresťanského náboženstva do armády. Posledná časť rieši výzbroj. Pod týmto pojmom sa chápu prostriedky používané priamo v boji na zranenie nepriateľa alebo naopak na ochranu pred zranením. Vynechané sú tak nástroje dennej potreby, ako aj oblečenie. Taktiež je spomenutá len najpoužívanejšia výzbroj.

Príspevok čerpá ako z primárnych zdrojov, tak aj zo sekundárnej literatúry. Primárne zdroje predstavujú diela Ammiana Marcellina a Flavia Vegetia Renata. Ich interpretáciu sťažuje subjektívny postoj autorov. Najmä Vegetiovo dielo je miestami v rozpore s modernou historiografiou, na čo text opakovane upozorňuje. V niektorých prípadoch je navyše ťažšie určiť, či autor píše o reálnom stave alebo len v teoretickej rovine. Nutná je tak analýza a porovnanie s dielami súčasných historikov, ktorých predstavujú Grant, Goldsworthy, Conolly, Dougherty či Anglim. Aj medzi týmito autormi možno pozorovať istú pluralitu názorov, pričom na jednu otázku sa často ponúka viaceré interpretácie. V takýchto prípadoch text uvádza odlišné názory spolu s ich argumentáciou.

Organizácia

V organizácii rímskej armády došlo v počiatkoch neskorej antiky k významnej zmene, ktorá spočívala v rozdelení pechoty na dve zložky. Jedna sa označovala ako *comitatenses* - poľné jednotky, druhá ako *limitanei* – pohraničné jednotky. Kedy k rozdeleniu došlo, nie je celkom isté. Základy tohto systému možno nájsť v reformách cisára Septima Severa na konci druhého storočia, či cisára Galliena v polovici tretieho storočia. Podľa všetkého bol proces dokončený počas panovania cisárov Diokleciána a Konštantína, aj keď presné detaily nepoznáme. *Comitatenses* boli mobilné armády umiestnené v provinciách, ktoré sa mohli podľa potreby rýchlo presúvať tam, kde to bolo potrebné. Ich mobilitu však netreba preceňovať, keďže bola, rovnako ako pri akejkoľvek inej armáde, limitovaná rýchlosťou ich zásobovacieho sprievodu. Výhoda týchto jednotiek spočívala v tom, že neboli pripútané ku konkrétnemu územiu. To je v protiklade s armádou principátu, ktorá bola viazaná množstvom administratívnych povinností, čo značne sťažovalo jej presun.¹ *Limitanei*, označovaní aj *riparienses* (muži hranice), boli jednotky rozmiestnené na hraniciach Rímskej ríše.² V staršej historiografii boli považované za milície zložené z roľníkov. Dnes je však tento názor spochybňovaný a prevláda presvedčenie, že šlo o plne profesionálnych vojakov. Ich

¹ GOLDSWORTHY, Adrian. *The Complete Roman Army*. London: Thames and Hutson, 2003, s. 202-203.

² GRANT, Michael. *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/art s.r.o., 2006, s. 332.

úlohou bolo hliadkovanie a stráženie hraníc. Limitanei a comitatenses sa podľa všetkého líšili spočiatku len svojím statusom.³

Počas vlády Diokleciána mala Rímska ríša približne sedemdesiat légii. Za Konštantína ich počet stúpol asi na stovku.⁴ O ich vnútornej organizácii máme len minimum informácií. Je viac ako pravdepodobné, že veľkosť sa rapídne zmenšila. Za čias principátu bola početnosť légie približne päť tisíc mužov. Po zmenách to bolo v štvrtom storočí tisíc, maximálne tisíc dvesto mužov. Ani tento údaj však pravdepodobne neodráža realitu a légie mohli byť ešte o tretinu menšie. Kedy k zmenšeniu došlo, je rovnako nejasné ako to, kedy došlo k rozdeleniu na poľné a pohraničné jednotky. Dá sa však predpokladať, že obe zmeny nastali približne v rovnakom čase, teda v období vlády Diokleciána a Konštantína. Dôležité je podotknúť, že moderná historiografia pracuje s predpokladom existencie systému štandardizovaných jednotiek, ktorý sa dodržiaval v praxi. Skutočnosť však mohla byť úplne iná a veľkosti jednotiek mohli byť rôzne. To ale nevieme potvrdiť ani vyvrátiť. Niektoré zdroje uvádzajú, že počas vlády Diokleciána mali určité légie až šesť tisíc mužov.⁵ Tieto informácie sú podľa všetkého značne skreslené a neodpovedajú realite, ako bude ďalej v texte vysvetlené.

Zaujímavý je pohľad Doughertyho, ktorý tvrdí, že zmenšenie légii a ich rozdelenie na poľné a pohraničné jednotky prakticky znemožnilo Rímskej ríši viesť úspešnú dobyvačnú vojnu. Rímska armáda teraz nebola schopná čeliť početným nepriateľom, keďže velitelia mali prax iba s velením menším oddielom. Taktiež boli konfrontovaní len s potlačovaním barbarských nájazdov na hranice ríše a v rozsiahlych dobyvačných konfliktoch nemali potrebné skúsenosti. Svoje tvrdenie podporuje príkladom porážky armády cisára Juliána pri jeho ťažení proti Peržanom, ktoré sa skončilo veľkým neúspechom.⁶

Pevnosti

V neskorej antike sa mení charakter rímskej politiky. Táto zmena sa prejavila aj v armáde. Pozornosť sa odklonila od ofenzívy a čoraz väčší dôraz sa kladie na defenzívu. Najlepším príkladom tejto novej orientácie sú vojenské pevnosti. Za účelom obrany hraníc ich bolo mnoho novo postavených a aj tie už existujúce boli prestavané tak, aby spĺňali nové ideály obranného zabezpečenia, keďže k barbarským útokom na hranice ríše dochádzalo čoraz častejšie.⁷ Situáciu ešte zhoršovalo to, že nové barbarské kmene, najmä Góti, boli oveľa nebezpečnejšie.⁸ Predovšetkým tým, že v čoraz väčšej miere využívali v boji jazdectvo.⁹ Menšie jednotky Rimanov nedokázali poraziť početného nepriateľa na otvorenom poli, a tak útokom čelili práve v pevnostiach. Barbarské kmene mali v obliehaní len veľmi málo znalostí a za bežných okolností neboli schopné dobyť opevnený tábor.

Najcharakteristickejším znakom premeny pevností je ich celkové zmenšenie a nahradenie tradičného obdĺžnikovitého tvaru tvarom štvorca. Zmenšenie odpovedá tomu, že jednotky sídlia v pevnostiach boli menej početné a tak sa zmenšili aj ich

³ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 203.

⁴ VALACHOVIČ, Pavol. *Stručné dejiny starovekého Ríma*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009, s. 42.

⁵ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 206.

⁶ DOUGHERTY, Martin. *Válečníci starověku*. Praha: Naše vojsko, 2011, s. 186.

⁷ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 206.

⁸ GRANT, M. *Dějiny antického Říma*, s. 312.

⁹ DOUGHERTY, M. *Válečníci starověku*, s. 190.

rozmery.¹⁰ Pri tomto bode by som chcel poukázať na skôr spomenuté sporné výklady týkajúce sa veľkosti jednotiek. Ak by informácie o niekoľko tisícových jednotkách boli pravdivé, zmenšenie pevností by nedávalo žiaden zmysel. Je teda vhodné prikloniť sa k názorom, že légie na počiatkoch neskorej antiky skutočne prešli radikálnym zmenšením. Tento názor potvrdzuje Kovařík, ktorý píše, že nové pevnosti mali kapacitu maximálne tisíc päťsto mužov.¹¹ To odpovedá Vegetiovým poznámkam o tom, že rozloha pevnosti sa musí prispôbiť posádke tak, aby nebol život vojakov príliš stiesnený. Zároveň však nesmie byť príliš rozľahlá, keďže to by sťažovalo jej obranu. Pri výstavbe pevnosti sa dbalo predovšetkým na bezpečnosť a dostatok prírodných zdrojov, hlavne vody a dreva. Stavať sa malo na mieste, ktoré bolo položené vyššie ako okolitá krajina. V opačnom prípade by mohol nepriateľ využiť vyššie postavenie, čo mu v prípade útoku dávalo výhodu.¹²

Opevnenie pevnosti možno rozdeliť na prirodzené a umelé. Ideálne je, keď je tábor zabezpečený oboma spôsobmi. Prirodzené opevnenie poskytuje okolitá krajina. Napríklad rieka alebo močiar, ktorý tábor obklopuje. Umelé opevnenie je vytvorené človekom a sú to hlavne hradby, valy a priekopy. Hradby mali byť vystavané s rôznymi priestorovými prvkami a nikdy nemali byť v priamej línii. To by ich robilo slabé voči útokom baranidiel. Priestorové prvky znásobovali obranyschopnosť pevnosti. Keď sa nepriateľ k hradbe priblížil, dostal sa do zovretia obrancov spredu, z bokov a čiastočne aj zozadu.¹³ Takéto prvky predstavovali štvorcové či vejárovité, najčastejšie však okrúhle veže.¹⁴ Samotné hradby museli byť hrubšie a väčšie, aby dokázali uniesť vrhacie stroje.¹⁵ Vegetius píše aj o priekope, pričom nešpecifikuje jej rozmery, ale uvádza, že má byť čo najširšia a najhlbšia, aby ju nepriateľ nemohol ľahko zasypať. Zaujímavá je poznámka o naplnení priekopy vodou, čo malo znemožniť jej podkopanie. Slabý prvok v opevnení predstavovali drevené brány, ktoré mohli byť poškodené ohňom. Boli preto pokrývané kožou alebo obité plechom. Nad bránami sa v hradbách taktiež nechávali otvory, cez ktoré mohla byť vylievaná voda na hasenie. Najúčinnjšou ochranou brány bola mreža, ktorá sa pred ňou nachádzala. Jednak bránila nepriateľovi, aby sa k bráne dostal, zároveň vytvárala medzipriestor. Ak nepriateľ prenikol až k bráne, mreža sa mohla spustiť za ním a on ostal uväznený v tomto priestore, kde bol ľahko pobitý.¹⁶

Posilnenie obrany pevností sa odrazilo aj vo výbave používanej obrancami. Popri tradičných vrhacích strojoch sa začali nasadzovať nové ručné balisty zvané *manuballistae*, ktoré strieľali malé, tenké šípy.¹⁷ Podľa Ammiana pálili strely v rýchлом slede a dokázali prebodnúť naraz aj dvoch mužov, čo medzi nepriateľmi vyvolávalo obrovský strach.¹⁸ Novým vynálezom je aj *onager*, pomocou ktorého sa metali kamene alebo zapálené gule z loja či smoly.¹⁹ Tento veľký jednoramenný katapult bol schopný vrhať projektily až o váhe osemdesiat kilogramov a na jeho obsluhu bolo potrebných osem mužov.²⁰ Umiestňoval sa na hlinený alebo tehlový podklad, ktorý utlmil prudký otras pri výstrele. Ak by bol umiestnený priamo na kamennú hradbu, tak by ju otras

¹⁰ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 206.

¹¹ KOVAŘÍK, Jiří. *Pád říše římské*. Třebíč: Akcent, 2016, s. 269.

¹² FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. Nárys vojenského umění. In: *Antické válečné umění*. Praha: Svoboda, 1977, s. 431.

¹³ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. Nárys vojenského umění, s. 509.

¹⁴ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 206.

¹⁵ SOUTHERN, Pat – DIXON, Karen. *The Late Roman Army*. New York: Routledge, 2014, s. 129.

¹⁶ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. Nárys vojenského umění, s. 510.

¹⁷ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. Nárys vojenského umění, s. 523.

¹⁸ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Praha: ARISTA, 2002, s. 234.

¹⁹ CONOLLY, Peter. *Dejiny rímskeho vojska*. Bratislava: Fortuna Print, 1992, s. 66.

²⁰ ANGLIM, Simon a kol. *Bojové techniky starovekého sveta*. Praha: D-Consult, 2006, s. 216.

poškodil.²¹ Dougherty uvádza, že rímska armáda nasadzovala oveľa menej lukostrelcov ako iné armády toho obdobia. Práve používanie značného počtu vrhacích strojov tento nepomer vyrovnávalo.²² Ammianus z vlastnej skúsenosti píše o masívnom a efektívnom nasadení artilérie počas obrany pevnosti pred nepriateľom.²³ Ďalšie obranné prvky predstavujú takzvané *metallae*. Išlo o drevené koše naplnené kameňmi. Umiestňovali sa medzi cimburie a keď sa ich nepriateľ šplhajúci na hradbu dotkol, kamene sa naňho vysypali. Vegetius ešte dopĺňa, že nad hradbami sa zvykla napínať plachtovina, ktorá mala zachytiť letiace šípy.²⁴

Defenzívna stratégia a taktika odolávania útokom v pevnosti si vyžadovala dostatok zásob. Pred hrozbou útoku bolo primárnou úlohou obrancov zabezpečiť dostatok potravín na to, aby dokázali prečkať obklúčenie. Alebo lepšie povedané, mať viac zásob, ako má nepriateľ. To si vyžadovalo premyslenú logistiku. Potraviny museli byť vhodne uložené a dobre zabezpečené. Množstvo zásob malo byť vždy väčšie, ako vyžadovala bežná potreba. V prípade nedostatku sa museli všetkými dostupnými spôsobmi zaobstarať chýbajúce potraviny. Kľúčové bolo nielen dostatočne zásobiť pevnosť, ale aj znemožniť nepriateľovi, aby sa dostal k zdrojom obživy. Všetko, čo mohol útočník využiť pre vlastnú spotrebu, muselo byť ukryté alebo zabezpečené. Ak bol tábor obklúčený, bolo rozhodujúce presné a riadené rozdeľovanie potravín. Zčať s delením bolo nutné od samého začiatku obliehania. Keď zásoby dochádzali, šetrenie už strácalo svoju efektívnosť.²⁵ Jednou z možností, ako pevnosť dobyť, bolo obklúčiť ju a nechať obyvateľov hladovať. Málokedy sa to však podarilo. Zvyčajne došlo jedlo útočníkom skôr než obrancom a museli sa dať na ústup. Počas obliehania musel byť útočník zároveň neustále na pozore pred príchodom rímskych posíl.²⁶ Z uvedeného sa dá vypočítať význam a dôvod rozdelenia armády. Pohraničné jednotky odolávali tlaku nepriateľa v pevnosti, zatiaľ čo poľné jednotky mohli okamžite reagovať a dať sa na pochod s cieľom pomôcť obrancom a zahnať nepriateľa.

V takom prípade došlo k stretu na otvorenom bojovom poli. Ako píše Goldsworthy, armáda pri boji používala podobnú taktiku ako v predchádzajúcom období, rozdielom však bola jej menšia agresivita. Predné rady držali pevnú líniu, zatiaľ čo vojaci v zadných radoch ostreľovali nepriateľa.²⁷ Jedinú salvu oštepov vrhnutých tesne pred priamym stretom tak nahradila neprerušovaná strelba.²⁸ Takáto bojová zostava pripomínala falangu používanú niekoľko storočí predtým.²⁹ Nová defenzívna taktika sa uplatňovala aj za cenu straty morálneho povzbudenia vyvolaného postupom vojakov a zatlačením nepriateľa. Hlavné bolo totiž to, aby línia zostala neporušená a zadné rady mohli pokračovať v ostreľovaní protivníka.³⁰ Ak by sa predné línie vydali do útoku, tak by pochopiteľne hrozilo, že budú zasiahané vlastnými spolubojovníkmi. Goldsworthy dopĺňa, že táto defenzívna taktika sa neuplatňovala za každých okolností. Najmä pri stretoch s nepriateľom, ktorý mal streleckú prevahu, sa používal klasický rýchly postup v snahe zamedziť protivníkovi naplno využiť jeho palebnú silu.³¹ Vegetius

²¹ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, s. 372.

²² DOUGHERTY, M. *Válečníci starověku*, s. 185.

²³ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, s. 229.

²⁴ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 511.

²⁵ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 465-466.

²⁶ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 206-207.

²⁷ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 214.

²⁸ GOLDSWORTHY, Adrian. *Roman Warfare*. London: Cassell, 2000, s. 167.

²⁹ ELLIOTT, Simon. *Romans at War: The Roman Military in the Republic and Empire*. Oxford: Casemate, 2020, s. 174.

³⁰ GOLDSWORTHY, A. *Roman Warfare*, s. 167.

³¹ GOLDSWORTHY, A. *Roman Warfare*, s. 167.

poznávaná, že predná línia stála v boji ako hradba a nevydala sa za nepriateľom, aby nenarušila svoje postavenie, čo mohlo byť nebezpečné, ak sa nepriateľ obrátil k protiútok. Takto rímska armáda víťazila bez ohrozenia vlastných mužov a v prípade porážky utrpela len malé straty.³²

Barbarizácia

Nábor Germánov do rímskej armády bol bežnou záležitosťou už v dobách principátu, keď tvorili súčasť pomocných oddielov. S počiatkom neskorej antiky ich počet vo vojsku značne narastal. Dôvodom bol nedostatok rímskych regrútov a pravdepodobne aj nízka bojová kvalita mužov z provincií.³³ Otázkou kvality bojovníkov rozoberá aj Vegetius, ktorý predkladá svoje názory na to, aký muž je najvhodnejší k tomu, aby sa stal vojacom. Uvádza, že najlepšie predpoklady majú obyvatelia mierneho podnebného pásma. Tieto národy boli jednak odvážne, zároveň však dostatočne rozumne na to, aby si poctivo plnili vojenské povinnosti. Taktiež poznávaná, že preferuje ľudí obývajúcich vidiek. Tí sú odolnejší, keďže od narodenia žijú v nepriaznivých podmienkach. Sú zvyknutí na výkyvy počasia a na prácu. Duchom sú prostí a vystačia si s málom. Ich telo aj myseľ sú vďaka tomu pevnejšie, čo im v boji dáva výhodu.³⁴ Podľa tohto názoru by práve Germáni mali spĺňať predpoklady ideálneho bojovníka.

Barbarizácia armády neprebehla ako náhly zlom, ale išlo o postupný proces. Germáni sa časom dostali aj do veliacich funkcií a na konci tohto procesu bola rímska armáda v značnej miere vojskom barbarov vedených barbarmi. Staršia historiografia to často považovala za hlavný dôvod úpadku armády. Súčasná historická veda však tieto názory značne vyvracia.³⁵ Napríklad v modernom diele *Bojové techniky starovekého sveta* sa dočítame, že Germáni sa verne riadili zákonmi bojovníkov, boli oddaní svojim veliteľom, plnili rozkazy a nemali na rozdiel od Rimanov sklony k panike či vzburám.³⁶ Aj dnes sa však nájdu historici, ktorí v barbarizácii armády vidia hlavný dôvod jej rozkladu. Ako príklad možno uviesť Doughertyho, ktorý tvrdí, že hoci mali Germáni rovnaký výcvik a vybavenie ako vojaci pochádzajúci z Rímskej ríše, armáda stratila disciplinovanosť a efektívnosť. To malo za následok, že rímske vojsko neskorej antiky prišlo o svoje výhody v porovnaní s armádami barbarov.³⁷

V počiatkoch neskorej antiky, na ktoré sa príspevok zameriava, bol proces barbarizácie ešte len vo svojich začiatkových fázach. Už teraz však bolo badateľných niekoľko konkrétnych prejavov tohto procesu. Jedným z nich bol *barritus* – vojnový pokrik germánskeho pôvodu. Začínal tichým šepkaním a postupne silnel. Muži počas neho držali štíty tesne pri ústach, aby vytvorili efekt ozveny.³⁸ *Barritus* mali vojaci spustiť až pri zrážke s nepriateľom, aby ho hluk zbraní vydesil súčasne s pokrikom. Len neskúsení muži začali kričať skôr, keďže v takom prípade pokrik strácal účinnosť.³⁹ Ammianus poznávaná, že *barritus* pri svojej plnej sile pripomínal morský príboj narážajúci na skaliská.⁴⁰ Doležal však spochybňuje pôvod tohto pokriku. Poukazuje na

³² FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 452.

³³ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 208.

³⁴ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 415.

³⁵ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 208-209.

³⁶ ANGLIM, S. a kol. *Bojové techniky starovekého sveta*, s. 69.

³⁷ DOUGHERTY, M. *Válečníci starověku*, s. 187.

³⁸ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 214.

³⁹ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 492.

⁴⁰ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, s. 156.

to, že pôvodný germánsky pokrik bol skôr bojový spev, ktorým vojaci vzdávali hold svojim bohom. Začínal ešte pred bitkou a jeho význam bol hlavne rituálny. Oproti tomu bol rímsky *barritus* len neartikulovaný zvuk. Vojaci ho spustili až počas útoku a jeho úlohou bolo zvýšiť sebavedomie a zastrašiť nepriateľa. Líšil sa teda v používaní aj v účele. Taktiež o jeho priamom germánskom pôvode neexistuje žiadny dôkaz. Nedá sa tak s určitosťou povedať, že *barritus* súvisel s prítomnosťou Germánov v rímskej armáde.⁴¹ Sporným prejavom barbarizácie armády je aj nosenie nohavíc, ktoré sa stali bežnou súčasťou vojenskej uniformy. Nohavice boli typicky barbarickým odevom, napriek tomu však neexistuje priamy dôkaz, ktorý by potvrdzoval, že nohavice do armády prenikli práve s príchodom Germánov.⁴² Možno uviesť ešte jeden prejav barbarizácie, ktorý je spojený s vydávaním bojových pokynov. Ako píše Vegetius, velitelia v rímskej armáde udeľovali rozkazy rôznymi spôsobmi. Jedným z nich bolo udeľovanie príkazov pomocou bičika, čo bol typický spôsob barbarov.⁴³

Kristianizácia

Druhým dôležitým faktorom vplývajúcim na rímsku armádu neskorej antiky je kristianizácia. Podľa Goldsworthyho boli rímski vojaci často nasadzovaní ako potláčatelia raných foriem kresťanstva, keďže to bolo chápané ako nezákonný kult.⁴⁴ Najhoršie postihy voči kresťanom prebiehali počas vlády Diokleciána, ktorý proti nim vydal až štyri edikty. Boli likvidované kostoly, ničené posvätné knihy a popravení kňazi. Kresťanstvo však pretrvalo, nakoľko už bolo nezmazateľne zakorenené v rímskej spoločnosti.⁴⁵ Vďaka tomu sa mohlo postupne šíriť ďalej, aj do armády. Tento proces bol postupný, rovnako ako spomínaná barbarizácia. Na rozdiel od nej však môžeme stanoviť jednoznačný bod, ktorý kristianizáciu vojska spustil. Stalo sa tak v roku 312 počas vojny medzi cisármi Konštantínom a Maxentiom. Pred rozhodujúcou bitkou pri Mulvijskom moste dal Konštantín na štíty svojich vojakov namaľovať písmená *chi-rho*.⁴⁶ Predchádzala tomu vízia, v ktorej sa mu zjavil Kristov symbol (*chi-rho*) a počul slová – „v tomto znamení zvíťazíš.“ Cisár uveril, že boj v Kristovom mene mu priniesol víťazstvo.⁴⁷ Na Konštantínovu počesť bol po tomto triumfe postavený oblúk. Nápis, ktorý sa na ňom nachádza, pripisuje jeho víťazstvo predovšetkým vnuknutiu božstva. Avšak zaujímavé je to, že sa na oblúku objavujú aj motívy zobrazujúce obety pohanským bohom.⁴⁸

Kovařík píše, že vízia mohla byť v skutočnosti atmosférickým úkazom, takzvaným halovým javom. Nech je pravda akákoľvek, nič to nemení na tom, že táto udalosť mala pre kresťanov obrovský význam. Odkazuje na starovekých kresťanských autorov, ktorí bitku pri Mulvijskom moste vnímajú ako kľúčovú udalosť v dejinách kresťanstva.⁴⁹ Išlo prakticky o víťazstvo viery nad pohanstvom. Cisár Maxentius síce zaujal voči kresťanom umiernený postoj, aby si získal ich priazeň, ale vo svojej podstate

⁴¹ DOLEŽAL, Stanislav. *Interakce Gótů a římského impéria ve 3. – 5. století n. l.* Praha: Karolinum, 2008, s. 197-199.

⁴² GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 209.

⁴³ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 469.

⁴⁴ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 212.

⁴⁵ VALACHOVIČ, P. *Stručné dějiny starověkého Říma*, s. 89.

⁴⁶ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 212.

⁴⁷ BEDNAŘIKOVÁ, Jarmila – MELOUNOVÁ, Markéta. *Římské císařství II – Dominát*. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 45.

⁴⁸ TURCAN, Robert. *The Gods of Ancient Rome*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000, s. 155-156.

⁴⁹ KOVAŘÍK, J. *Pád říše římské*, s. 217-218.

bol pohanom.⁵⁰ Bednaříková polemizuje nad pravosťou legendy. Ak by aj nebola pravdivá, tak netreba považovať Konštantínove rozhodnutie pre kresťanské náboženstvo za čisto politické. Náboženstvo a politika boli v staroveku nerozlučne prepojené. Ak by Konštantín nebol presvedčený o pravosti kresťanskej viery, neohrozil by ríšu jej prijatím. Zástancovia výhradne politickej teórie argumentujú tým, že sa Konštantín nechal pokrstiť až v neskorom veku, čo by znamenalo, že nebol presvedčený o pravosti náboženstva. Neskorý krst bol však v tých časoch celkom bežnou praxou.⁵¹ Ďalším argumentom je skutočnosť, že cisár do značnej miery pohanstvo toleroval. To môže naznačovať jeho vnútornú rozpoltenosť, ale zároveň aj prirodzený vývoj situácie, keďže pohania mali v ríši ešte stále veľké zastúpenie.⁵² Grant píše, že v dobe vydania Milánskeho ediktu už nebolo pochyb o Konštantínovej oddanosti kresťanstvu, keďže ho sám označil ako „najzákonnejšie a najsvätejšie náboženstvo“.⁵³ Vhodné je poukázať taktiež na to, že Konštantín bol kresťanstvom ovplyvňovaný aj zo strany matky, ktorá bola oddanou kresťankou.⁵⁴

Rok po bitke pri Mulvijskom moste vydáva Konštantín spolu s Liciniom Milánsky edikt, ktorým bola vyhlásená sloboda kresťanského náboženstva v celej ríši.⁵⁵ Kresťanstvo tak postupne slobodne preniká do všetkých zložiek štátu aj do armády. Staré pohanské vojenské božstvá a rituály sú zabudnuté.⁵⁶ Medzi také patrilo napríklad kult boha Mithru, medzi vojakmi veľmi obľúbený kvôli tomu, že vyzdvihoval fyzický výkon, alebo aj tradičné ochranné božstvá – géniovia.⁵⁷ Goldsworthy uvažuje, že z pohľadu vojenstva nemá prijatie kresťanstva pre rímsku armádu zásadnejší význam.⁵⁸ Napriek tomu, že je tento názor opodstatnený, z širšieho hľadiska možno v kristianizácii armády pozorovať ideové základy neskorších stredovekých križiackych armád, ktoré bojovali v mene Krista tak, ako Konštantín pri Mulvijskom moste. Aj Lenski píše, že Konštantínova plánovaná výprava proti Peržanom mala za cieľ ochrániť kresťanov na perzskom území, čím stanovila vzor vojenského zásahu kresťanských panovníkov s cieľom chrániť kresťanov proti neveriacim.⁵⁹ V súvislosti s touto ideológiou je na mieste spomenúť fakt, že spočiatku sa kresťania zdráhali služby v armáde. Grant odkazuje na Origena, podľa ktorého kresťania bránia ríšu tým, že sa za ňu modlia, čo má oveľa väčší prínos ako vojenská služba. Mnoho mužov tak po prijatí kresťanstva odmietalo ďalej pôsobiť vo vojsku. Vychádzalo to z pacifistického rázu kresťanského náboženstva. Ak vojak – kresťan v službe zabil človeka, previnil sa vraždou a bol exkomunikovaný. Postupne sa však služba Bohu spája so službou panovníkovi a názory kresťanov na pôsobenie v armáde sa menia.⁶⁰

Výzbroj

Výzbroj rímskej armády prechádzala zmenami počas celého trvania Rímskej ríše. Inak tomu nebolo ani v počiatkoch neskorej antiky. V tomto období sa v oblasti

⁵⁰ GRANT, Michael. *Římští císařové*. Praha: BB/art s.r.o., 2006, s. 271.

⁵¹ BEDNAŘÍKOVÁ, J. – MELOUNOVÁ, M. *Římské císařství II – Dominát*, s. 45.

⁵² LENSKI, Noel. Constantinus. In: BARRETT, Anthony (ed.). *Životy císařů*. Praha: Academia, 2012, s. 354.

⁵³ GRANT, M. *Římští císařové*, s. 277.

⁵⁴ VALACHOVIČ, P. *Stručné dějiny starověkého Říma*, s. 91.

⁵⁵ BEDNAŘÍKOVÁ, J. – MELOUNOVÁ, M. *Římské císařství II – Dominát*, s. 45.

⁵⁶ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 212.

⁵⁷ CONOLLY, P. *Dějiny římského vojska*, s. 45.

⁵⁸ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 212.

⁵⁹ LENSKI, N. Constantinus, s. 353.

⁶⁰ GRANT, Michael. *The Fall of the Roman Empire*. London: Phoenix, 1997, s. 185-188.

vojenského vybavenia odráža zmes rôznych vplyvov a štýlov. Stále však existuje aj istá uniformita, keďže štátne dielne vyrábali jednotnú výzbroj.⁶¹

Ochranu tela poskytovala zbroj, prilba a oválny štít. Zbroj bola najčastejšie krúžková alebo šupinová.⁶² Prilby prešli zásadnou zmenou v konštrukcii. Vyrábali sa z dvoch samostatných kusov, v strede spojených. Krk chránila záštita a po bokoch boli výrazné lícnice.⁶³ Typickým znakom, ktorý sa objavuje na prilbách tohto obdobia, je chránič nosa. Nová konštrukcia prilieb umožnila ich ľahšiu a lacnejšiu výrobu. Napriek tomu však stále poskytovali pomerne dobrú ochranu.⁶⁴ V literatúre sa objavujú aj značne kritické názory na nový typ prilieb. Ich spracovanie vraj bolo nekvalitné a vojakom neposkytovali požadovanú ochranu.⁶⁵

Zaujímavý je Vegetiov názor, že rímska pechota neskorej antiky nie je chránená žiadnou zbrojou. V dôsledku nekvalitného výcviku sa zbroj zdala vojakom príliš ťažká, a preto sa prestali používať tak panciere, ako aj prilby. To sa následne odrazilo v porážkach na bojisku a v úpadku armády. Protirečí si však, keď v rámci vojenskej prípravy spomína dlhé a náročné pochody vojakov v plnej zbroji.⁶⁶ To je v rozpore s jeho tvrdením o nekvalitnom výcviku aj s tým, že sa prestala používať zbroj. S Vegetiom nesúhlasí aj väčšina moderných historikov. Goldsworthy tvrdí, že zbroj nosila drvivá väčšina vojakov.⁶⁷ Svoje názory opiera aj o vyobrazenia na Galeriovom oblúku z konca tretieho storočia. Ten obsahuje množstvo reliéfov zobrazujúcich rímskych vojakov, ktorí majú šupinové brnenie, prilby a oválne štíty.⁶⁸ Aj z Ammianových textov sa dajú získať informácie o tom, že sa zbroj používala. Píše totiž o rímskych vojakoch, ktorých prilby a brnenie sa lesklo v slnečných lúčoch.⁶⁹ Ďalší moderní historici, Southern a Dixon, taktiež nesúhlasia s Vegetiom. Súdia však, že vplyvom porážok stratili niektoré jednotky vojenské vybavenie a nedokázali okamžite plne vyzbrojiť vojakov. To mohlo viesť Vegetia k záverom, že sa zbroj nepoužívala.⁷⁰ Na druhej strane aj v súčasnosti sa objavujú historici, ktorí s Vegetiom súhlasia. Napríklad Simkins tvrdí, že so silnejšou barbarizáciou sa upúšťa od používania ochranných prostriedkov a ochranu poskytoval len štít. Argumentuje tým, že pri nálezoch brnení z daného obdobia sa nedá s istotou určiť, či ide o súčasť vybavenia pechoty alebo jazdy. A on sám sa prikláňa k názoru, že ide o výbavu jazdecku.⁷¹

Medzi najpoužívanejšie zbrane patrila nový dlhý sečný meč – *spatha*.⁷² Používanie takéhoto meča je v rozpore s názorom Vegetia. Ten radí, že rímsky vojak by mal zasadzovať predovšetkým bodné rany. Tie sú oveľa účinnejšie ako rany sečné a zároveň sa pri nich vojak sám nevystavuje nebezpečenstvu, keďže neodhaľuje svoju ruku a bok.⁷³ *Spatha* však nebola vyslovene len sečným mečom a dala sa využiť aj na bodanie. O tom svedčí Ammianov text, v ktorom píše o rímskych vojakoch, ktorí bodali

⁶¹ SOUTHERN, P. – DIXON, K. *The Late Roman Army*, s. 89.

⁶² GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 205.

⁶³ SOUTHERN, P. – DIXON, K. *The Late Roman Army*, s. 92.

⁶⁴ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 209.

⁶⁵ ANGLIM, S. a kol. *Bojové techniky starovekého sveta*, s. 71.

⁶⁶ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 427-435.

⁶⁷ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 205.

⁶⁸ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 214.

⁶⁹ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, s. 141.

⁷⁰ SOUTHERN, P. – DIXON, K. *The Late Roman Army*, s. 98.

⁷¹ SIMKINS, Michael. *The Roman Army from Hadrian to Constantine*. Oxford: Osprey Publishing, 1979, s. 39.

⁷² SOUTHERN, P. – DIXON, K. *The Late Roman Army*, s. 103.

⁷³ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 422.

nepriateľa do nechránených bokov.⁷⁴ Z ďalších zbraní sa používal oštep *spiculum*, ktorý bol variáciou tradičného oštepu *pilum*. Oveľa častejšie sa však uplatňovali rôzne nové typy krátkych vrhacích oštepov a šípok. Takýmito šípkami boli *plumbatae*. Mali efektívny dosah približne tridsať metrov, ale mohli byť vrhnuté až do vzdialenosti okolo šesťdesiatpäť metrov.⁷⁵ Vegetius zdôrazňuje ich početné používanie, význam a účinnosť na bojisku neskorej antiky. Označuje ich názvom *martioarbuli* a dopĺňa, že každý legionár nosil päť takýchto striel na vnútornej strane štítu.⁷⁶ Nálezy týchto šípok sú len minimálne, čo vedie k názoru, že sa nepoužívali vo veľkom rozsahu.⁷⁷ To by však bolo v priamom rozpore s tvrdením Vegetia.

Záver

Na základe textu možno zhodnotiť, že pre rímsku armádu v počiatkoch neskorej antiky je charakteristické rozdelenie na poľné a pohraničné jednotky, ktoré boli pomerne malými útvarmi. Toto rozdelenie odpovedalo novému charakteru smerovania rímskej politiky od dobývania území k obrane hraníc. Práve zmenšenie jednotiek umožnilo vytvorenie ich väčšieho počtu. Tak mohlo byť pokryté a zabezpečené väčšie územie. Menšie armády by nedokázali čeliť početným nepriateľom na otvorenom poli, preto bola vybudovaná sieť pevností, v ktorých vojská prebývali, a tak chránili ríšu pred útokmi barbarských kmeňov. Na obranu sa kládol čoraz väčší dôraz. To sa odráža v úpravách opevnení, ako aj v používaní nových typov vrhacích strojov. Čoraz početnejšie vpády nepriateľov si vyžadovali nasadenie väčšieho počtu obrancov. Odvody do rímskej armády tak začali vo veľkom prebiehať aj z území mimo hraníc ríše. V súvislosti s týmto procesom možno hovoriť o barbarizácii rímskeho vojska. Dopĺňovanie počtu vojakov z radov Germánov dokázalo riešiť aktuálnu situáciu, no z dlhodobého hľadiska malo zásadný dopad na celú neskoroantickú rímsku armádu a v značnej miere prispelo k jej úpadku. Druhým významným faktorom naplno prejavujúcim sa na začiatku štvrtého storočia je kristianizácia. V skúmanom období od vlády cisára Diokleciána po vládu cisára Konštantína sa radikálne zmenil prístup ku kresťanstvu. Prenasledovaný kult sa postupne stával hlavným štátnym náboženstvom a pohanská armáda sa menila na armádu bojujúcu v mene Božom. Zmeny sa dotkli aj výzbroje rímskych vojakov, pričom je postrehnuteľné jej zhoršenie po kvalitatívnej stránke. To nepochybne súvisí s potrebou vyzbrojenia väčšieho počtu vojakov a taktiež s postupným úpadkom Rímskej ríše.

⁷⁴ AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, s. 157.

⁷⁵ GOLDSWORTHY, A. *The Complete Roman Army*, s. 205.

⁷⁶ FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*, s. 425-426.

⁷⁷ SOUTHERN, P. – DIXON, K. *The Late Roman Army*, s. 114.

Zoznam použitej literatúry

- AMMIANUS MARCELLINUS. *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. Praha: ARISTA, 2002. 849 s. ISBN 80-86410-26-9.
- ANGLIM, Simon a kol. *Bojové techniky starověkého světa*. 2. vyd. Praha: D-Consult, 2006. 256 s. ISBN 80-86215-88-1.
- BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila – MELOUNOVÁ, Markéta. *Římské císařství II – Dominát*. Brno: Masarykova univerzita, 2014. 103 s. ISBN 978-80-210-6956-5.
- CONOLLY, Peter. *Dejiny rímskeho vojska*. Bratislava: Fortuna Print, 1992. 74 s. ISBN 80-7153-009-3.
- DOLEŽAL, Stanislav. *Interakce Gótů a římského impéria ve 3. – 5. století n. l.* Praha: Karolinum, 2008. 337 s. ISBN 978-80-246-1531-8.
- DOUGHERTY, Martin. *Válečníci starověku*. Praha: Naše vojsko, 2011. 224 s. ISBN 978-80-206-1215-1.
- ELLIOTT, Simon. *Romans at War: The Roman Military in the Republic and Empire*. Oxford: Casemate, 2020. 297 s. ISBN 978-1-61200-885-1.
- FLAVIUS VEGETIUS RENATUS. *Nárys vojenského umění*. In: *Antické válečné umění*. Praha: Svoboda, 1977, s. 411-540.
- GOLDSWORTHY, Adrian. *Roman Warfare*. London: Cassell, 2000. 224 s. ISBN 0-304-35265-9.
- GOLDSWORTHY, Adrian. *The Complete Roman Army*. London: Thames and Hutson, 2003. 224 s. ISBN 978-0-500-28899-3.
- GRANT, Michael. *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/art s.r.o., 2006. 471 s. ISBN 80-7341-930-0.
- GRANT, Michael. *Římští císařové*. Praha: BB/art s.r.o., 2006. 431 s. ISBN 80-7341-918-1.
- GRANT, Michael. *The Fall of the Roman Empire*. London: Phoenix, 1997. 235 s. ISBN 1-85799-975-4.
- KOVARÍK, Jiří. *Pád říše římské*. Třebíč: Akcent, 2016. 344 s. ISBN 978-80-7497-165-5.
- LENSKI, Noel. Constantinus. In: BARRETT, Anthony (ed.). *Životy císařů*. Praha: Academia, 2012, s. 329-357. ISBN 978-80-200-2082-6.
- SIMKINS, Michael. *The Roman Army from Hadrian to Constantine*. Oxford: Osprey Publishing, 1979. 48 s. ISBN 0-85045-333.
- SOUTHERN, Pat – DIXON, Karen. *The Late Roman Army*. New York: Routledge, 2014. 206 s. ISBN 978-0-415-22296-9.
- TURCAN, Robert. *The Gods of Ancient Rome*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000. 180 s. ISBN 0-7486-1390-0.
- VALACHOVIČ, Pavol. *Stručné dejiny starovekého Ríma*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009. 139 s. ISBN 978-80-7165-745-3

Casimir II the Just and the position of the highest duke in the chronicle of Master Vincent [Filip Andrzej Jakubowski]

Abstract

The aim of this dissertation is to present and analyses an image and vision of Casimir II the Just on the Kraków throne as princeps of the Polish principality. This topic is particularly significant in the context of Polish history, as it was the result of a fratricidal war during the period of feudal fragmentation which was typical in the last quarter of the 12th century. This conflict led to the collapse of the principle of seniority, which had likely been established as early as 1138. I will primarily rely on a single source, the chronicle of Master Vincent (lat. *Vincentius Cadlubonis*), an eyewitness to these events. In this article, I will present the existing factual knowledge about Casimir II the Just, as well as a selected number of assumptions and theories in previous historiography that concern Casimir II's supreme authority and actions.

Cieľom tejto kapitoly je predstaviť a analyzovať obraz a víziu Kazimíra II. Spravodlivého na krakovskom tróne ako princepsa poľského kniežatstva. Táto téma je obzvlášť významná v kontexte poľských dejín, keďže bola výsledkom bratovražednej vojny v období feudálnej fragmentácie, ktorá bola typická pre poslednú štvrtinu 12. storočia. Tento konflikt viedol ku kolapsu princípu seniorátu, ktorý bol pravdepodobne ustanovený už v roku 1138. Budem sa opierať predovšetkým o jediný prameň – kroniku majstra Vincentia (lat. *Vincentius Cadlubonis*), očitého svedka týchto udalostí. V tomto článku predstavím existujúce faktografické poznatky o Kazimírovi II. Spravodlivom, ako aj vybraný súbor predpokladov predchádzajúcej historiografie, ktoré sa týkajú jeho vrchnej moci a konania.

Keywords:

Casimir II the Just, Mieszko III the Old, Master Vincent, Chronica Polonorum, principate.

Kazimír II. Spravodlivý, Mieško III. Starý, Majster Vincent, Chronica Polonorum, kniežatstvo.

Introduction

The principles of principate with seniorate established in the testament of Bolesław III Wrymouth, although intended to prevent internal wars, in fact gave rise to conflicts and conspiracies from the very first years of their implementation. The period of Poland's territorial fragmentation is characterized by an increase in the number of issued documents and by the development of self-governance within the framework of the feudal system. The first known chronicler of the Piast monarchy who was of native Polish origin is Master Vincent, known as Kadłubek. His life's work, *Chronica Polonorum*, is a rich source not only for the study of the legendary history of the Polish people before Christianization, but also for understanding the historical, political, and cultural realities of the twelfth century.

Mieszko III the Old became the rightful princeps and senior ruler of the Polish Duchy in 1173, in accordance with his father's testament. However, his actions and policies led to a rebellion that spread across almost the entire country after only four years of his reign. Mieszko's younger brother, Casimir II the Just, took part in the uprising and made considerable efforts to depose the eldest of the living Piasts¹. By doing so, Casimir broke the principle of seniority. It is therefore crucial to analyze the position that Casimir held in the vision of Master Vincent, his official chronicler, even though the younger duke came to power in violation of his father's law. In this paper, I intend to examine *Chronica Polonorum* in terms of the superior position that Casimir held throughout his reign.

References to Casimir II in the first three books

Information about Casimir II in the first book is very limited. However, the author identifies his favored monarch already in the introduction with the phrase "*strennuissimus principum*". He uses this expression to present an idealized image of the princeps, even though the name of the just duke is not mentioned there, but he refuses to him that way later².

In the first book, it is impossible to find any more indications that could be associated with Casimir II. Only in the second book can such references be sought. The first and only passage in the second book that may allude to the princely majesty of Casimir II, in comparison with earlier parts of the chronicle, is the account of his father Bolesław III the Wrymouth's (the last ruler of united Poland) battle, in which the horse falls. Bolesław III compares his dead steed to Bucephalus³, the legendary horse of Alexander the Great who also bore the same name and likewise fell during battle. The chronicler most likely borrowed this horse name from Book XII of Marcus Junianus Justinus⁴. From the source account, the author implies that Casimir II also rode Bucephalus, which clearly indicates that the chronicler perceived in him many martial

¹TETERYCZ-PUZIO, Agnieszka. *Zamachy na Piastów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2019, s. 90.

² *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*. Edited by PLEZIA, Marian. *Monumenta Poloniae Historica, nova series*, t. 11 (*Pomniki Dziejowe Polski, seria II*). Kraków: Universitas, 1994), s. 5. "*strennuissimus principum*" can be translated to "*the bravest of princes*". All translations to English in footnotes are made by me (further in text: Aut. Trans.)

³ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 73.

⁴ YARDLEY, John - HECKEL, Waldemar. *Clarendon Ancient History Series: Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, vol. 1, book 12. Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 64.

qualities shared with Alexander the Great⁵. The use of the same name for the horses of both rulers may indicate a shared trait—courage—which Master Vincent perceives in them.

Although the Macedonian ruler is not always presented as an example of a good sovereign, the former ruler of the Polish lands—referred to in the chronicle first as Złotnik and later as Lestek—wages a victorious war against Alexander the Great, who is depicted as a beast. Because tribute was not paid, Alexander completely destroys cities within the territory of the later Polish Kingdom, yet he ultimately suffers defeat as a result of a cunning stratagem⁶.

It is only in the third book from all three dialogue, in chapter twenty-six, that we observe the actual figure of Casimir II, named explicitly for the first time. He is mentioned at the very moment of his father's death. Bolesław III places his infant son under the regency of his older, already adult brothers, who, unlike him, receive their own districts⁷. The author reiterates in chapter thirty the fact that Casimir II remained under the care of his siblings⁸. The reaction of the people to the prince's decision regarding his youngest son is presented in an interesting manner. They blame the dying ruler for drafting an unlawful testament, to which Wrymouth responds in a literary way.

„In pupilla oculi uideo quattuor ex hac lacrima manare flumina et fluctibus collidi oppositis. Quorum quedam in ipsa sui uehementissima inundatione repente siccantur. Continuo ex aurea situla fons aromatum erumpens eorundem alueos fluminum gemmis prestantibus ad summum inundat. Cesset ergo inofficiosi querela, equum enim est partes pupillares tutoribus debere mandari non pupillis.”⁹

Intentionally the chronicler creates a prophetic vision in the ruler's final words. Wrymouth is said to utter a prophecy for Casimir II, whom he describes as a “golden vessel” uniting, in the role of princeps, four rivers, understood as duchies¹⁰. Master Vincent explains the prophecy only in the following book, when Casimir II becomes the supreme ruler.

Bolesław III's words may suggest that Casimir II was already intended to have a designated district or, in the event of political changes in the state or the death of one of the juniors, to take his place. Regardless of the young prince's fate, the father entrusts the upbringing of the infant to his older brothers—most likely Bolesław IV, who, according to the chronicle, treated him as his own son¹¹. In the fourth book, it can be observed that Mieszko III, after losing supreme power, reproaches Casimir II for the times when the latter already rules from the Kraków throne. However, there is no sign

⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 157 s; SZYM CZAK, Jan. Uzbrojenie w świetle źródeł pisanych w Polsce do połowy XIII w. In: *Folia Archeologica*, 2001, roč. 23, č. 1, s. 99.

⁶ BANASZKIEWICZ, Jacek. *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadlubka*. Wrocław: Leopoldinum, 1998, s. 263–265; BANASZKIEWICZ, Jacek. Podanie o Lestku i Złotniku (mistrza Wincentego Kronika polska, I, 9, 11). In: *Studia Źródłoznawcze*, 1987, roč. 30, s. 42–43.

⁷ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 118–119 s.

⁸ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 123 s.

⁹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 119 s. Aut. Trans.: “In the pupil of the eye I see four streams flowing out of this tear and striking against one another in waves, some of these streams, in their most violent outpouring, suddenly dry up. From a golden pitcher springs a fragrant fountain, filling the channels of these streams to the brim with splendid jewels. Let the complaints against the merciless will therefore cease, for it is right that the estates of minors be entrusted to guardians, not to minors themselves”.

¹⁰ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 194 s.

¹¹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, 123 s.

of Mieszko III's guardianship in the third book¹². In contrast to Bolesław IV, who at the end of his life, in the form of a testament, entrusts his only underage son to the care of Casimir II—just as Casimir himself had once been under his protection—he asks him not to rule over his lands but merely to act as guardian, and, in the event of a childless death, to assume authority over Mazovia and Kuyavia. At this point, the chronicler also mentions the testament of another Piast, Henryk of Sandomierz, who, because of his childless death, was said to have granted his district to Casimir II¹³.

This provides a wide field for interpretation and raises many suspicions as to whether such bequests and testaments were merely a part of the chronicler's narrative. It is possible, since no documents confirming these testaments have been found—neither in the case of Bolesław IV the Curly nor of Henryk. Although the testament of Bolesław III has also not survived, there is no doubt that the territorial division did in fact, take place. It is also necessary to ask why, if the brothers' testaments truly existed, the choice in both cases fell on the youngest, Casimir II. This allows us to suppose that the youngest of the brothers significantly strengthened his political position or increased his importance within the state structures during the 1160s and early 1170s. This in turn brought him closer to assuming supreme authority over the state. In the Gniezno document of Mieszko III the Old, dated April 26, 1177, Casimir II is listed second in order, after the elder Bolesław I the Tall¹⁴. However, as I mentioned above, later events in the same year led not only to the fall of the senior ruler but also to the negative portrayal of Bolesław I. This allows us to suppose that it was only then that Casimir II became princeps, even though he may have already been building a strong position earlier through the brothers' testaments. The pre-mortem notes of the brothers are the last mentions of Casimir in the third book.

Contents of the Fourth and final Book

First, I will outline the image of a just ruler as perceived by the chronicler. Then, I will present the content of the chronicle that may indicate the supreme position of the youngest of the brothers.

Even before Casimir II assumed supreme authority, various virtues were attributed to him, such as justice and mercy, that everybody knew but did not ever achieve at Casimir's level. While the rule of Mieszko III the Old brought disaster to the country¹⁵, the chronicler, through the words of an anonymous distinguished man, presents the youngest son of Bolesław III the ruler as a savior of the state.

„Est, inquit, non procul hinc oliua quedam generosioris inter ligna fructifera propaginis, frondibus amenissimis propagatior, uiriditate perpetuo semper festiuior, olei non tam stillans irriguum, quam spatiosis undique balsami profluentibus inundans, cuius odor omnibus est notissimus, cunctis tamen incognitus, omnibus domesticus, cunctis peregrinus, fructus elegantior omni gemmarum prestantia. Nec enim latere uos arbitror, que aut quante sint

¹² *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 150.

¹³ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 128.

¹⁴ Document called “*Misico dux totius Polonie 1177 Apr. 26, in metropoli Knizen.*” number 22 in: *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, vol. 1. Edited by ZAKRZEWSKI, Ignacy. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1877, s. 28–29; KOZŁOWSKA-BUDKOWA, Zofia. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej, zeszyt. 1, Do końca wieku XII*. Kraków: Societas Vistulana, 2006, s. 150–151.

¹⁵ JAKUBOWSKI, Filip Andrzej. Wstęp do rozważań nad przyczynami politycznego upadku seniora Mieszka III Starego. In: *Koło historii*, 2024, roč. 29. s. 39–48.

*Kazimiri uirtutes, que fama uirtutum omni pigmentaria suauitate redolens, omnem odoraminum fragrantiam transcendens.*¹⁶

It is not surprising that Master Vincent, aligned politically with Casimir II, and presents him in an exceptionally favorable light. In chapter six of the fourth book, the author portrays Casimir II as a “son of prudence”, introducing him into the chronicle’s narrative only at the moment of a state crisis. Faced with a difficult internal situation, the nobles decide to depose the reigning ruler, Mieszko III, and then ask Casimir II to enter Kraków and assume supreme authority as a new ruler.

Initially, Casimir II hesitates, in accordance with the model of an ideal ruler and thinker, who considers the possible consequences of his actions against his brother. Ultimately, persuaded by the argument that the continued rule of Mieszko III the Old could lead the country to ruin, he decides to enter Lesser Poland with a small retinue. According to the chronicler’s account, all those he encounters, including the senior’s army, respond to his arrival with enthusiasm and nearly unanimously support him. This may indicate the weak influence of the senior ruler in Lesser Poland.

*„Kazimirum suspirant, conueniunt, orant, sollicitant, ut si regni dignitate, non capitur, misericordie supplicatione inflectatur, si regnare non appetit, misereri non contemnat. [...] Quibus nisi tua succurrat miseratio, nisi tam obstrangulate rei publice relaxetur per te spiraculum, suffocari necesse est... [...] Omnes quoque Maritimorum presides non modo obsequele renuntiant [Mieszko III] [...] omnes Kazimiri gaudent subesse imperio.”*¹⁷

The arrival of the usurper is depicted as the attainment of independence and the end of Mieszko III’s oppression. Confirmation of the events described by Vincent can also be found in the annals of the Kraków date for the year 1177¹⁸. After taking the capital, Casimir II begins his just rule as supreme ruler. The chronicler opens chapter eight by specifying the regions and boundaries that the new ruler of Lesser Poland assigns to his officials and nephews following the expulsion of Mieszko III from the country.

Casimir II made Bogusław, also called Theodore, the duke of Pomerania. However, Dobosz thinks that rule over the west Baltic coast was a chronicler propaganda¹⁹. Sambor, the nephew of Żyra, was appointed as the Gdańsk official, Żyra also became the guardian of the sickly Leszek Bolesławowic, to whom Mazovia with Kuyavia was granted according to the father’s testament. Odon was assigned the Poznań lands²⁰. However, in Silesia region Casimir II had to intervene militarily. The chronicler notes that this was the only district where he needed to react due to the war

¹⁶ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 138. Aut. Trans.: “Not far from here, among fruit-bearing trees, there is an olive tree of a nobler stock, which spreads its delightful branches, ever more pleasing in its vitality. From its oil flows not so much in drops as in streams, with whole currents of balsam overflowing everywhere. Its fragrance is well known to all and yet known to none, it is familiar to all, yet foreign to all, its fruits surpass in refinement the entire splendor of jewels. For I do not think it escapes your notice what and how great are the virtues of Casimir, and how the renown of all his virtues surpasses the scent of all perfumes”.

¹⁷ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 144-145, s. 147. Aut. Trans.: “They sigh for Casimir, they gather, they beg and implore him that, if royal dignity does not tempt him, he may at least be moved by their pleas for mercy, if he does not wish to rule, let him at least take pity. [...] If your mercy does not hasten to help, if you do not grant relief to the republic so grievously oppressed, it must perish... [...] Likewise, all the leaders refuse not only to obey [Mieszko III] [...] All rejoice at coming under the rule of Casimir”.

¹⁸ BIEŁOWSKI, August. *Monumenta Poloniae Historica*, vol. II. Lwów: self-published, 1872, 799 s.

¹⁹ DOBOSZ, Józef. *Kazimierz II Sprawiedliwy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014, s. 115.

²⁰ SZCZUR, Stanisław. Udział Odon w buncie przeciwko Mieszkowi Staremu w 1177 roku, In: *Zeszyty Naukowe UJ*, 1985, roč. 663, č. 74. s. 55.

between two brothers. Bolesław I the Tall held most of Silesia, including Wrocław. He was attacked by his younger brother Mieszko I Płatonogi²¹, who, for a time with Jarosław were the only juniors to remain loyal to the senior. It is worth noting that the anonymous author of the *Greater Poland Chronicle*, written in the following century, claims that Mieszko III temporarily hid in Silesia domain, and it is undeniable that this anonymous chronicler was influenced by Vincent's chronicle²². An opposing view is expressed by Gerard Labuda, who identifies Pomerania as the destination of the senior's flight²³. The chronicler describes Bolesław I's return to his patrimony through Casimir II in the following words: „*Hanc non minimis extortam conatibus, Boleslao Kazimirus restituit*”²⁴. However, in order to decentralize the district, the usurper Casimir II assigned Mieszko I to new land holdings. The chronicler does not specify them, but according to Benedykt Zientara's research, these were most likely the castellannies of Bytom and Oświęcim²⁵. Furthermore, he assigned the youngest of the brothers, Konrad, the Głogów region as his own district. It is not out of the question that the new prince of Kraków brought Konrad in to further destabilize the Silesian district and to have an ally in case of another rebellion by Bolesław I. According to Master Vincent's account, Casimir II also influenced his authority to the lands of Sławno²⁶, Gdańsk, Przemyśl, Włodzimierz, Brześć, and Drohiczyn²⁷. This last mention is very important. The chronicle indicates that Casimir II swiftly brought the entire Polish Duchy under vassalage and also subordinated the officials to his jurisdiction. This implies that he had become the supreme ruler. It allowed him to begin actions in foreign policy, which fell within the competencies of a princeps. Only afterward does the chronicler note that, after incorporating these regions, he becomes the sole ruler of Lechia²⁸. What is more important, in order to stabilize his position, he also had to introduce legal concessions, which are presented unrealistically in the chronicle.

„*Est enim auro prestantior liberalitatis largitio. [...] Igitur seruitutis loramenta dirumpit, exactoria iuga dissipat, tributa dissolvit, uectigalia relaxat, onus non tam alleviat quam penitus exonerat, angarias ac perangarias expirare iubet.*”²⁹

The previous statement is unlikely to be true, since in that case the prince would have lost his main source of income and destroyed the feudal economy of the state. However, this does not mean that he did not make actual legal concessions in favor of the clergy. In the next chapter, a historical document is presented and confirmed, which is considered as Casimir II's most notable achievement in 1180 in Łęczycza,

²¹ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 147.

²² *Chronica Poloniae Maioris*, Edited by KÜRBIŚ, Brygida. *Monumenta Poloniae Historica, nova series*, t. 8, (*Pomniki Dziejowe Polski, seria II*), Warszawa: PWN, 1970, s. 57-58.

²³ LABUDA, Gerard. *Życie Polityczne XII-XV w.* In: TOPOLSKI, Jerzy. *Dzieje Wielkopolski. T. I: do roku 1793*. Poznań: wydawnictwo poznańskie. 1969, s. 286-287.

²⁴ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 147. Aut. Trans.: “*Having recovered it with no small effort, Casimir restored it to Bolesław*”.

²⁵ ZIENTARA, Benedykt. Bolesław Wysoki tułacz, repatriant, malkontent. Przyczynek do dziejów politycznych Polski XII wiek. In: *Przegląd Historyczny*, 1971, roč. 62, č. 3. s. 387. The researcher made this conclusion based on the *Greater Poland Chronicle. Chronica Poloniae Maioris...*, s. 58.

²⁶ Check footnote number 19.

²⁷ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 147.

²⁸ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 148.

²⁹ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 139, 148. Aut. Trans.: “*For generous liberality is more precious than gold. [...] So he breaks the bonds of servitude, shatters the yoke of tax collectors, abolishes tributes, and introduces tax relief, he does not so much reduce the burdens as remove them entirely, and orders that tributes and compulsory services be abolished*”.

probably Master Vincent participated in this synod³⁰. The supreme prince renounces the right of spoils, referred to in Latin as “*Ius spoli*”, in favor of the ecclesiastical hierarchy. He also declares that failure to comply with this law will be punished with a curse. The chronicler also lists eight bishops who accompany the introduction of the new law: Zdzisław, Gedko, Żyrosław, Cherubin, Lupus, Onolf, Konrad, and Gaudenty³¹. Such a congregation and the support of the clergy allowed Casimir II to ratify his position, regardless of his father’s testament and the law of seniority, which had been annulled with the consent of Pope Alexander III³². In this way, the new supreme prince no longer had any legal concerns regarding the challenge to his position, both within the state and on the international stage. In chapter twelve, the chronicler depicts Mieszko III’s unsuccessful attempts to regain supreme authority with the assistance of Emperor Frederick I Barbarossa. Nevertheless, the ruler of the Empire did not intend to intervene in Poland’s internal affairs on this occasion³³. The succession law, which was meant to replace the principle of seniority, remains an unresolved issue. In 1181, Casimir had a thirteen-year-old son, which may suggest that the new princeps did not fear the stability of his dynasty at that time. This stands in contrast to 1194, when Casimir had two underage sons. This issue deserves separate scholarly investigation.

As I mentioned in the introduction, the period of territorial fragmentation was filled with conspiracies and assassination attempts, which Master Vincent depicts in his work. After the return of the elder brother Mieszko III in 1181 to the Gniezno lands and the Greater Poland domain, the chronicler introduces the plot of anonymous assassins who plan to overthrow the princeps. However, as the author emphasizes, the will of God leads to their deaths and thus protects Casimir II. This suggestion indicates that the power acquired by the new princeps is not only legitimate but also safeguarded by Providence, which does not allow harm to befall the noblest of princes³⁴. At first glance it seems to make no sense, but after a deeper analysis, in the next chapter of the chronicle, a conspiracy based on deceit involves Leszek Bolesławowic. The source indicates that the young Leszek renounces Casimir II’s supremacy and joins Mieszko’s camp. Shortly thereafter, he returns to humble himself before his younger uncle, who forgives his nephew. It is worth noting that in this passage the words “*Quibus, ut estimant, subductis modicillum roboris superesse Kazimiro*” appear³⁵. The quoted passage highlights the important role that Mazovia played in Casimir II’s politics. According to the conspirators, the princeps would not have been able to maintain his position if Leszek had joined Mieszko III’s camp. Undoubtedly, the assertive actions of his cousin, Mieszko Mieszkowic, prompted Leszek to return to the side of his younger uncle and to reaffirm his father’s testament on the latter’s final day of life³⁶.

³⁰ Blicharz, Grzegorz Jan. Wincenty Kadłubek, Magister Vincentius (ca. 1150–1223). In: *Law and Christianity in Poland*. London: Routledge, 2023, s. 20.

³¹ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 149.

³² Pre-war historiography claims that such a record is merely a chronicler’s invention by Master Vincent and not an actual legal right. Adamus, Jan. O mniemanej łęczyckiej ustawie sukcesyjnej roku 1180. In: *Collectanea Theologica*, 1936, roč. 17, s. 186; Gieysztor, Aleksander. Nad statutem łęczyckim 1180 r.: odnaleziony oryginał bulli Aleksandra III z 1181 r. In: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*. Warszawa: PWN, 1958, s. 181–201.

³³ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 152.

³⁴ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 153.

³⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 154. Aut. Trans.: “*If they removed these, there would remain to Casimir — as they judge — already only very little strength*”. Leszek deserves a separate analysis, especially since no one has examined it from this perspective yet.

³⁶ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 155.

It is worth considering whether the quoted passage serves as evidence of a serious threat to the supreme ruler, rather than merely an exaggerated fabrication recorded by the chronicler. It must be remembered that Mieszko III the Old may already have enjoyed the support of Mieszko I Tanglefoot, who was Casimir II's Silesian neighbor. According to Marian Łodyński, in 1179 the Duke of Racibórz submitted to the new princeps. He might also have assisted the senior in 1181 and maintained "friendly relations" with him³⁷. It is worth noting that one year after Casimir II's death, Mieszko I Tanglefoot officially sided with the former supreme ruler and supported him in the Battle of Mozgawa. This may indicate that he had maintained good relations with the ruler of Greater Poland earlier³⁸. This situation could have represented a potential moment of crisis for the ruler of Kraków. However, no known sources confirm that the political changes in Mazovia or the death of the ailing Leszek caused any significant turmoil or transformation in Lesser Poland during that period³⁹. Casimir II's internal position after the death of his nephew in Mazovia ultimately improved, as he incorporated Leszek's lands into his own domain in accordance with the latter's will. More importantly, in the following chapter of the chronicle, Casimir II undertakes an expansion into Rus⁴⁰. It seems imprudent for the princeps to engage in an aggressive outsider border war when he could immediately risk losing his province and capital due to numerous internal enemies in his own country.

However, I will not delve into the activities of Casimir II beyond the eastern border, as this extends beyond the scope of the present study. The chronicler himself signals this when introducing chapter fourteen.

„Sic fratrum non sopita, set aliquantisper interpolata discordia, hostem nature asserens otii torporem, ad exteriora sese explicat uirtus Kazimiri”⁴¹

During his absence from Poland, another conspiracy against the princeps took place. This time, it was temporarily successful. According to the chronicler, the conspirators spread the false news of the ruler's death abroad. In Master Vincent's view, such a strategy was necessary, since Casimir II's forces were too strong to be defeated in an open battle. As a result of these falsehoods, Mieszko III and the castellan Henryk Kietlicz launched a siege, which ended in the success of Mieszko's faction⁴². Ultimately, this led to betrayal and the dishonorable capture of the capital⁴³. However, upon hearing that Casimir II was still alive, the usurper fled by night to his domain in Greater Poland. According to the chronicle, the Duke of Lesser Poland was supported by his kinsman Conrad III Otto, as well as by the princes Roman of Volodymyr and

³⁷ ŁODYŃSKI, Marian. Udział książąt śląskich w zamachu z r. 1177 (Przyczynek do dziejów Bolesława Wysokiego i Mieszka Raciborskiego). In: *Kwartalnik Historyczny*, 1908, roč. 22. s. 38–39.

³⁸ MIKA, Norbert. *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*. Kraków: Avalon, 2010, s. 170–171; HORWAT, Jerzy. Mieszko I Płatonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131–1211. In: *Cracovia – Polonia – Europa: studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu*. Kraków: Secesja, 1995, s. 212–213.

³⁹ SMOLKA, Stanisław. *Mieszko Stary i jego wiek*. with postscript by GIEYSZTOR, Aleksander. Warszawa: PWN. 1959, 352 s.

⁴⁰ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 156.

⁴¹ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 156. Aut. Trans.: "Thus, when the discord of the brothers— not extinguished, but only briefly interrupted — persisted, the virtue of Casimir, declaring the torpor of idleness to be an enemy of nature, unfolded itself in outward action".

⁴² Before the 1177 rebellion, Henryk Kietlicz might have been a Kraków official serving Mieszko III. This may be the reason why Henryk betrayed the *princeps*. ŚLIWIŃSKI, Błażej. Henryk Kietlicz i krakowski zamach stanu w 1177 roku. In: *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*. Kraków: Societas Vistulana, 2018, s. 186–188.

⁴³ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 160–161.

Vsevolod of Belz⁴⁴. Although Conrad III (sometimes referred to as Konrad III Otto) was indeed related to Casimir II, his alleged support in 1191 is most likely a fabrication by the author intended to enhance the ruler's prestige and significance among the monarchs of Europe. The vision created by the chronicler once again suggests that authority over Kraków was granted to Casimir II by divine will, as the chronicler himself poses a direct question to him within the narrative „*Non uides euidētissimam Kazimiri numinis presentiam?*”⁴⁵. In the following sentences, Vincentius describes the immense support the princeps enjoyed upon his return from the West and the great joy that spread at the news of his survival. Master Vincent's account of this event is straightforward: he depicts the people's readiness to sacrifice themselves in support of Casimir II, as an act of vengeance for the betrayal, deceit, and unexpected attack carried out by his elder brother and the castellan Henryk⁴⁶.

„*Duabus enim ab oriente accitis aquilis, edaces arcet uultures Kazimirus et coruos abigit perfidie. Audito siquidem Kazimirum reuixisse, immo cum duce Laodomirīe Romano et principe Bel sie Vseulodo cominus imminere, noctis compendio fugam ineunt Mesconide. [...] Omnes repente adtoniti, omnes tamquam fulminis ictu percussi, tamquam flammaram densissima inuoluti caligine cum nihil omnino agatur periculi*”⁴⁷

From the manner of the account, it appears that it is the majesty of the ruler, as envisioned by the chronicler, that causes a collapse of morale among his opponents, also because of the fire that broke out inside the town. The recapture of the city is portrayed merciful. The just prince does not harm Mieszko III's son, who was present in the capital at the time, he merely sends him back to his father. As for Henryk, the instigator of these events, he was either expelled to Rus or, according to Roman Grodecki, sent to Hungary⁴⁸. The chronicler once again presents Casimir II as an example of a virtuous ruler, who overcomes evil with good, repays wrongdoing with kindness and not even causing no harm to his nephew, Bolesław Mieszkowic⁴⁹. The chronicler also depicts peace and fraternal harmony⁵⁰. Based on the chronicle, Janusz Bieniak argues that the so-called “Diarchy” ends in the year of the changes on the Kraków throne, resulting in Mieszko III's recognition of his younger brother as the

⁴⁴ DOBOSZ, Józef. *Kazimierz II Sprawiedliwy...*, s. 140–142; NOVOTNÝ, Václav. *České dějiny Dílu I. Část III*. Praha: Nakladem Jana Laichtera, 1928, č. 14.

⁴⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 162. Aut. Trans.: “Do you not see, Casimir, the most evident divine care?”

⁴⁶ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 162.

⁴⁷ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 161-162. Aut. Trans.: “For with two eagles summoned from the east, Kazimierz wards off the devouring vultures and drives away the ravens of treachery. For when it was heard that Kazimierz had revived, or rather that he was threatening from nearby together with Roman, duke of Vladimir, and Vsevolod, prince of Belz, the men of Mieszko take flight by the advantage of night. [...] All were suddenly stunned, all struck as if by a thunderbolt, as if enveloped in the densest smoke of flames, although no danger at all was present”.

⁴⁸ GRODECKI, Roman - ZACHOROWSKI, Stanisław - DĄBROWSKI, Jan. *Dzieje Polski średniowiecznej*. Edition nr 2. Kraków: Universitas. 1995, s. 191; GORSKI, Kazimierz. *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*. Lwów: Gubrynowicz & Schmidt, 1875, s. 30; There is a theory that Henryk was first in Rus and then sent to Hungary. SMOLIŃSKI, Marek. *Międzynarodowe aspekty buntu krakowskiego z 1191 roku*. In: Smoliński, Marek. *Caesar et duces Poloniae: szkice z dziejów stosunków polsko-niemieckich w drugiej połowie XII wieku (1146-1191)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu gdańskiego, 2006, s. 171.

⁴⁹ Probably he assisted his father in siege of Karków in 1191. GRODECKI, Roman - ZACHOROWSKI, Stanisław - DĄBROWSKI, Jan. *Dzieje Polski...*, s. 191; KAŁUŻA, Zenon - CALMA, Dragos. The Philosophical Reading of Master Vincentius. In: *Acta Poloniae Historica*, 2015, roč. 112, s. 86.

⁵⁰ *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum...*, s. 164-165.

ruler on the Wawel throne⁵¹. Irrefutable documentary evidence is lacking, however it is most likely that in the same year the princeps lost control over the land of Kuyavia, which he either handed over to his brother or did not regain upon his return from Rus. According to Henryk Rutkowski's research, Mieszko III may have taken Kuyavia that same year, or after the princeps's death three years later⁵². It is possible that Casimir II once again employed the method of ceding a border district in exchange for recognition of his authority in Kraków, as had been the case with Mieszko I Tanglefoot⁵³. However, a few years later, the chronicler describes the taking of the lands of Kuyavia without any rightful claim to them⁵⁴. However, this may simply be another piece of propaganda intended to assert dominance over the eastern duchies of the region. Despite many historical speculations, Master Vincent makes it clear in this way that the internal situation had been stabilized and that Casimir II remained the ruler of Kraków.

Approximately three years after regaining the capital of the duchy, Casimir II died. The chronicler emphasizes that the death of the princeps was sudden and violent. Vincent himself admits that the cause of his favored ruler's unexpected demise remains unknown to him.

„Illud, illud unicum et singulare sidus patrie cum quasdam de salute anime questiones pontificibus proponeret, permodico hausto poculo, humi prolabitur et expirat, morbo incertum est extinctus an ueneno”⁵⁵

The author does not specify the cause of death, but he suspects illness or poisoning. He asserts that after the death of the great ruler, the country descended into turmoil and disorder⁵⁶. There are grounds for such a claim, since, as I mentioned above, his two sons were still too young to inherit their father's lands and undertake political actions against their uncle. Already in the following year, tensions arose among the members of the Piast dynasty, leading to the division initiated by Casimir II between the eastern and western parts of the state⁵⁷. The confrontation between these two factions ultimately culminated in the famous Battle of Mozgawa. Master Vincent describes the clash as a stalemate⁵⁸, but by 1202, Mieszko III the Old remained the princeps and supreme and highest duke of Poland⁵⁹.

⁵¹ BIENIAK, Janusz. Polska elita polityczna XII wieku (Cz. I. Tło działalności). In: *Spoleczeństwo Polski średniowieczne. Zbiór studiów*, vol. II, Warszawa: PWN, 1982, s. 57–58.

⁵² RUTKOWSKI, Henryk. Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego. In: *Spoleczeństwo Polski średniowieczne. Zbiór studiów*, vol. V, Warszawa: PWN, 1992, s. 109. But this theory does not convince me either BIENIAK, Janusz. Elita kujawska w średniowieczu. In: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa: DiG, 1997, s. 300–301.

⁵³ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 147.

⁵⁴ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 189–190.

⁵⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 169. Aut. Trans.: “That one— that unique and singular star of the fatherland—while putting certain questions about the salvation of the soul to the bishops, after taking only a very small drink, suddenly collapsed to the ground and died, it is uncertain whether he was struck down by illness or by poison”.

⁵⁶ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 175.

⁵⁷ SMOLKA, Stanisław. *Mieszko Stary...*, s. 368–374.

⁵⁸ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum...*, s. 179. In essence, the chronicle narrative is regarded by scholars as true. GRODECKI, Roman - ZACHOROWSKI, Stanisław - DĄBROWSKI, Jan. *Dzieje Polski...*, s. 230.

⁵⁹ LABUDA, Gerard. Dwa zamachy stanu w Polsce 1177–1179, 1202–1206. In: *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 1969, roč. 82, s. 103; BALZER, Oswald. *Genealogia Piastów*. Kraków: Nakład Umiejętności, 1895, s. 162.

Conclusion

Master Vincent's chronicle undoubtedly constitutes a fundamental source of knowledge about Casimir II the Just. It was created at his command, which introduces a degree of subjectivity into the account. Nevertheless, it remains a valuable and detailed testimony of the era, produced by an eyewitness who also held an official administrative role. After Casimir II's death, the Master was able to engage in the politics of his son, Leszek the White. Thus, he must have possessed extensive knowledge regarding the supreme position of the Polish prince and the political system of the time. The limited content in the chronicle regarding the assessment of the position of the "bravest of princes" does not allow a definitive conclusion as to whether Casimir II was truly perceived as a usurper and rebel. It cannot be denied that after the overthrow of Mieszko III, Casimir II was seen as the savior of Poland, as the chronicler portrays him. We do not know whether the testaments of Henryk of Sandomierz and Bolesław IV the Curly truly existed, which would have allowed the youngest brother to become the junior and direct ruler of eastern Poland. The three testaments I have presented are not supported by historical documentation. However, we can state unconditionally that the testament of Bolesław III the Wrymouth did in fact take place. Source accounts indicate that the "bravest of princes" was also an outstanding politician for the era of feudal fragmentation. He skillfully secured the support of Church institutions, and even the Pope himself, to obtain and maintain power. The quintessence of such support was the renunciation of the right of spoils. He also had to reach an understanding with his nephews so that they recognized his authority. Undeniable evidence of the usurper's diplomatic abilities, even with juniors who did not support such a policy, is his nephew Mieszko I Tanglefoot, who submitted to the new ruler of Kraków in 1179 by the innovated political movement as well as he did in 1191 with Mieszko III.

Bibliography

Written sources

BIEŁOWSKI, August. *Monumenta Poloniae Historica*, vol. II. Lwów: self-published, 1872.

Chronica Poloniae Maioris, Edited by KÜRBIŚ, Brygida. *Monumenta Poloniae Historica, nova series*, t. 8, (*Pomniki Dziejowe Polski, seria II*), Warszawa: PWN, 1970.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, vol. 1. Edited by ZAKRZEWSKI, Ignacy. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1877.

KOZŁOWSKA-BUDKOWA, Zofia. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej, zeszyt. 1, Do końca wieku XII*. Kraków: Societas Vistulana. 2006, ISBN 8388385631.

Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum. Edited by PLEZIA, Marian. *Monumenta Poloniae Historica, nova series*, t. 11 (*Pomniki Dziejowe Polski, seria II*). Kraków: Universitas, 1994, ISBN 9788386077045.

Scholarly Literature

ADAMUS, Jan. O mniemanej łączyckiej ustawie sukcesyjnej roku 1180. In: *Collectanea Theologica*, 1936, roč. 17.

BALZER, Oswald. *Genealogia Piastów*. Kraków: Nakład Umiejętności, 1895.

BANASZKIEWICZ, Jacek. Podanie o Lestku i Złotniku (mistrza Wincentego Kronika polska, I, 9, 11). In: *Studia Źródłoznawcze*, 1987, roč. 30.

BANASZKIEWICZ, Jacek. *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*. Wrocław: Leopoldinum, 1998, ISBN 9788322923023.

BIENIAK, Janusz. Polska elita polityczna XII wieku (Cz. I. Tło działalności). In: *Spółceństwo Polski średniowieczne. Zbiór studiów*, vol. II, Warszawa: PWN, 1982, ISBN 8301021667.

BIENIAK, Janusz. Elita kujawska w średniowieczu. In: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa: DiG, 1997, ISBN 8385490906.

BLICHARZ, Grzegorz Jan. Wincenty Kadłubek, Magister Vincentius (ca. 1150–1223). In: *Law and Christianity in Poland*. London: Routledge, 2023, ISBN 9781003181255.

DOBOSZ, Józef. *Kazimierz II Sprawiedliwy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014, ISBN 9788371778933.

GIEYSZTOR, Aleksander. Nad statutem łączyckim 1180 r.: odnaleziony oryginał bulli Aleksandra III z 1181 r. In: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*. Warszawa: PWN, 1958.

GORSKI, Kazimierz. *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*. Lwów: Gubrynowicz & Schmidt, 1875.

GRODECKI, Roman - ZACHOROWSKI, Stanisław - DĄBROWSKI, Jan. *Dzieje Polski średniowiecznej*. Edition nr 2. Kraków: Universitas, 1995, ISBN 8370522300.

HORWAT, Jerzy. Mieszko I Płatonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131–1211. In: *Cracovia – Polonia – Europa: studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu*. Kraków: Secesja, 1995, ISBN 9788386077670.

JAKUBOWSKI, Filip Andrzej. Wstęp do rozważań nad przyczynami politycznego upadku seniora Mieszka III Starego. In: *Koło historii*, 2024, roč. 29.

KALUŻA, Zenon - CALMA, Dragos. The Philosophical Reading of Master Vincentius. In: *Acta Poloniae Historica*, 2015, roč. 112.

- LABUDA, Gerard. Dwa zamachy stanu w Polsce 1177–1179, 1202–1206. In: *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 1969, roč. 82.
- LABUDA, Gerard. Życie Polityczne XII-XV w. In: TOPOLSKI, Jerzy. *Dzieje Wielkopolski. T. I: do roku 1793*. Poznań: wydawnictwo poznańskie, 1969.
- ŁODYŃSKI, Maryan. Udział książąt śląskich w zamachu z r. 1177 (Przyczynek do dziejów Bolesława Wysokiego i Mieszka Raciborskiego). In: *Kwartalnik Historyczny*, 1908, roč. 22.
- MIKA, Norbert. *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*. Kraków: Avalon, 2010, ISBN 9788360448977.
- NOVOTNÝ, Václav. *České dějiny Dílu I. Část III*. Praha: Nakładem Jana Laichtera, 1928.
- RUTKOWSKI, Henryk. *Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego*. In: *Společество Polski średniowieczne. Zbiór studiów*, vol. V. Warszawa: PWN, 1992, ISBN 8301106042.
- SMOLIŃSKI, Marek. Międzynarodowe aspekty buntu krakowskiego z 1191 roku. In: Smoliński, Marek. *Caesar et duces Poloniae: szkice z dziejów stosunków polsko-niemieckich w drugiej połowie XII wieku (1146-1191)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu gdańskiego, 2006, ISBN 8373263691.
- SMOLKA, Stanisław. *Mieszko Stary i jego wiek*. with postscript by GIEYSZTOR, Aleksander. Warszawa: PWN, 1959, ISBN 9788371778032.
- SZCZUR, Stanisław. Udział Odonu w buncie przeciwko Mieszkowi Staremu w 1177 roku, In: *Zeszyty Naukowe UJ*, 1985, roč. 663, č. 74.
- SZYMCZAK, Jan. Uzbrojenie w świetle źródeł pisanych w Polsce do połowy XIII w. In: *Folia Archeologica*, 2001, roč. 23, č. 1.
- ŚLIWIŃSKI, Błażej. Henryk Kietlicz i krakowski zamach stanu w 1177 roku. In: *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*. Kraków: Societas Vistulana, 2018, ISBN 9788361033233.
- TETERYCZ-PUZIO, Agnieszka. *Zamachy na Piastów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2019, ISBN 9788366278028.
- YARDLEY, John - HECKEL, Waldemar. *Clarendon Ancient History Series: Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, vol. 1, book 12. Oxford: Oxford University Press, 1997, ISBN 0198149085.
- ZIENTARA, Benedykt. Bolesław Wysoki tułacz, repatriant, malkontent. Przyczynek do dziejów politycznych Polski XII wiek. In: *Przegląd Historyczny*, 1971, roč. 62.

Dohoda o spišskom zálohu z roku 1412 v kontexte slovenskej a zahraničnej historiografie [Matej Kubala]

Abstrakt

Konferenčný príspevok má za cieľ lepšie objasniť výskum slovenskej a zahraničnej historiografie, ktorý sa zaoberá zálohovaním a samotným spišským zálohom. Najprv je tu predstavená širšia história zálohovania, Žigmunda Luxemburského a jeho známeho zálohu 16 spišských miest. Ďalej sa v príspevku rozoberá historiografia zo Slovenska, Poľska, Maďarska a nakoniec z Nemecka. Dôraz je kladený na historické práce, ktoré sa priamo zaoberajú problematikou zálohovania. Porovnávajú sa tu rozdiely a odlišnosti vo vnímaní tejto témy. V časti o nemeckej a maďarskej historiografii je väčší dôraz kladený na prax zálohovania v jednotlivých krajinách. Pri poľskej a slovenskej historiografii sa zase pozornosť venuje konkrétne spišskému zálohu a porovnaniu týchto dvoch historických pohľadov na danú tému.

Kľúčové slová:

Zálohovanie, historiografia, stredoveká stredná Európa, spišský záloh, Žigmund Luxemburský

Úvod

Skúmanie historiografie o spišskom zálohu prinieslo mnoho užitočných informácií na túto tému, avšak pri heuristike sa objavilo jedno špecifikum. Ako už mnohí slovenskí historici vyjadrili, dejiny zálohovania stále nie sú až tak podrobne preskúmané. Slovenská historiografia sa doposiaľ zaoberala zväčša len špecificky spišským zálohom, a nie ostatnými zálohami ani samotným konceptom zálohovania. Z tohto dôvodu tu chýbajú poznatky, ktoré sú potrebné na podrobnejší výskum témy. Tento kontext poskytuje zahraničná historiografia, presnejšie historiografie našich susedných krajín, a to Maďarska, Poľska, Nemecka a Česka. Zahraničné výskumy pomohli objasniť a zodpovedať niektoré dôležité otázky ohľadom spišského zálohu, ako napríklad prečo a ako sa záloh uskutočnil alebo či bol niečím výnimočný v porovnaní s inými v strednej Európe. Taktiež sa tu objavilo niekoľko rôznych názorov a pohľadov na túto tému, ktoré pomáhajú vysvetliť, ako je tento záloh vnímaný za našimi hranicami, a to hlavne v Poľsku a Maďarsku. V tomto článku sa uvedie historický kontext zálohovania a následne sa budú analyzovať a porovnávať historické zdroje, ktoré sa zameriavajú na túto stredovekú prax.

Historický kontext

Spišský záloh bol významnou historickou udalosťou v dejinách Spiša. V roku 1412 Žigmund Luxemburský, vtedajší kráľ Uhorska, zálohoval 13 spišských miest, ktoré dovtedy patrili do provincie spišských Sasov, pozostávajúcej z 24 miest, a región ľuboviansko-podolínskeho panstva poľskému kráľovi Vladislavovi II. Jagelovskému. Spolu sa do zálohu dalo 16 miest. Išlo o Spišskú Belú, Ľubicu, Vrbov, Tvarožnú, Ruskinovce, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy, Spišskú Novú Ves, Poprad, Veľkú, Matejovce, Spišskú Sobotu, Stráže, Podolíne, Hviezdne a Starú Ľubovňu. Záloh zahŕňal aj okolie týchto miest, hlavne v prípade ľuboviansko-podolínskeho domínia, kde do zálohu padli aj okolité dediny, čo sa nestalo pri ostatných častiach zálohu. Mapy, ktoré znázorňujú ako zálohované územie vyzeralo sa nachádzajú v prílohe. Tu môžeme vidieť, že išlo o rozsiahle územia, avšak s výnimkou ľuboviansko-podolínskeho domínia nešlo o jednotný celok, ale roztrúsené a izolované mestá.¹

Za tento záloh Vladislav II. zaplatil 37 000 kôp českých grošov, čo bol ekvivalent 100 000 uhorských zlatých dukátov. To predstavovalo značnú sumu. Príslušný záloh pritom nebol izolovaným aktom. Dohoda o jeho uskutočnení tvorila súčasť väčších uhorsko-poľských rokovaní po ukončení vojny medzi Poľskom a Rádcom nemeckých rytierov. Žigmund v tomto spore predstavoval prostredníka medzi týmito dvoma stranami a po porážke rytierov pomáhal dohodnúť reparácie, ktoré mali rytieri vyplatiť poľskej korune. Rokovania o daných reparáciách sa odohrávali v Uhorsku, respektíve v dnešnej Starej Ľubovni a Košiciach. Práve pri týchto rokovaniach bol pravdepodobne navrhnutý tento záloh, pôvodne ako prostriedok, ktorý mal pomôcť Rádu nemeckých rytierov vyplatiť reparácie, no tento cieľ bol rýchlo zmenený.² Záloh bol nakoniec potvrdený vyhotovením zálohovej listiny 8. novembra 1412 v Záhrebe.³ Už sa veľmi

¹ SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. In: *Spišské mestá v stredoveku*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 55-58.

² INZCE, János 360 Years in Pledge. The pledging of the Spiš Region. In: *Hungaro-Polonica Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations*. Pécs: Történeztudományi Társaság, 2016, s. 265-290.

³ VAŇA, Ivan. Poľský záloh a jeho vplyv na vývoj územia Spiša. In: *Právne rozpravy on-screen II. Sekcia dejín a teórie štátu a práva*. Banská Bystrica: Belianum, Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici Právnická fakulta UMB, 2020, s. 100-104.

nejednalo o pomoc pre nemeckých rytierov, ale skôr len o finančný zisk pre Žigmunda. Vždy ambiciózny panovník využil zálohovanú sumu pre realizáciu svojej vlastnej a rozsiahlej vojenskej politiky. Zálohovaným Spiša zaviazal poľského kráľa do legálnej dohody, ktorá mu síce poskytla dočasnú kontrolu nad určitými uhorskými územiami, ale znemožnila obom stranám proti sebe vojensky vystupovať. Tento stabilný status *quo* umožnil Žigmundovi presunúť svoju pozornosť do Stredomoria, presnejšie na vojnu proti Benátkam, ktorú financoval práve pomocou peňazí získaných zálohovaním spišských miest. Táto vojna však nebola pre Žigmunda úspešná a teraz mu v rukách zostal problém zálohovaných miest na Spiši.⁴ Ten sa rozhodol pokúsiť sa vyriešiť už v roku 1419, kedy opäť pri ďalších rokovaníach týkajúcich sa konfliktu medzi Rádom nemeckých rytierov a Poľskom. Žigmund navrhol, že za navrátenie týchto teritórií poskytne Vladislavovi II. priamu vojenskú pomoc v bojoch s rytiermi. Dohodu však poľský kráľ kvôli zásahu poľského kráľovského biskupa neprijal. Týmto začal dlhý proces snáh o znovuzískanie spišských miest, do ktorých sa zapojilo mnoho uhorských panovníkov. Diplomatickým spôsobom sa uhorskej korune nikdy nepodarilo navrátiť zálohované územia. Záloh bol ukončený až za vlády Márie Terézie. Spišské mestá navrátila vojenskou cestou pri prvom delení Poľska v roku 1772, takže až 360 rokov po uskutočnení zálohu.⁵ Pri takom značnom časovom odseku sa niet diviť, že tento záloh bol veľmi významným historickým medzníkom pre dotknuté mestá a aj samotný región Spiša, o ktorý je značný záujem v dnešnej historiografii.

Zálohovanie v Európe

Spišský záloh nebol jediným príkladom takejto transakcie v Európe, vlastne ani nie na území dnešného Slovenska. Praktika zálohovania bola v období neskorého stredoveku veľmi rozšíreným fenoménom, hlavne v kráľovskej a cisárskej politike. Začneme vysvetlením toho, čo vlastne zálohovanie bolo. Išlo o pomerne rýchly spôsob získavania financií bez trvalej straty majetku. Na rozdiel od priameho predaja svojho panstva mohol majiteľ svoje državy na istý čas poskytnúť ďalšej osobe, zálohovateľovi, za určitú finančnú sumu. Aby si svoj majetok majiteľ získal naspäť, musel získané financie neskôr vrátiť. Takto bolo možné zálohovať široké spektrum vecí, ako napríklad administratívne alebo súdne funkcie, zisky z rôznych majetkov, dane, hradné panstvá, dediny, mestá alebo aj celé regióny.⁶

Hoci k transakciám miest, ako darovanie alebo ich priamy predaj, dochádzalo v celej Európe, zálohovanie miest a iných typov držav sa najviac vykonávalo v regióne strednej Európy. Časovo môžeme zálohovanie zaradiť do 12. až do 16. storočia. Pozícia kráľov a iných panovníkov bola v tejto oblasti značne oslabená a práve zálohovanie pre nich predstavovalo dôležitý príjem. Najstaršie príklady zálohovania pochádzajú z území niekdajšej Svätej rímskej ríše, čiže hlavne z oblastí dnešného Nemecka, Rakúska a Česka. Najskorší príklad sa odohral v rokoch od 1174 až do 1176. Rímsko-nemecký cisár Fridrich Barbarosa zálohoval mesto a hrad Boppard. Zálohovateľom bol arcibiskup Arnold z Tieru. Mesto a hrad boli poskytnuté za sumu 1000 strieborných ríšskych mariek. Arcibiskup previedol správu grófovi Henrichovi z Namura. Zálohovanie sa však začalo rozširovať až po chaotických časoch ríšskeho *interregna* v prvej polovici 13. storočia. Cisár Rudolf I. Habsburský bol prvý panovník, ktorý začal

⁴ SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. 1974, s. 60.

⁵ CHALUPECKÝ, Ivan. Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15-17. storočí. In: *Historické štúdie: ročenka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied* 41. Bratislava: Veda, 2000, s. 115-122.

⁶ INZCE, János. The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387-1437). In: *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages*. London: Palgrave Macmillan, 2016, s. 91-92.

uplatňovať zálohovaciu politiku vo veľkom. V ďalších storočiach sa v celej oblasti Rímsko-nemeckej ríše významne uchytil koncept zálohovania a ku koncu stredoveku sa zálohovanie stalo najväčším a najrozšírenejším spôsobom získavania veľkých finančných prostriedkov v Ríši. Zálohy boli až tak bežné, že drvivá väčšina cisárskych majetkov bola zálohovaná aspoň raz vo svojej histórii.⁷ S takýmto významom a rozsahom zálohovania v ríši sa museli určiť isté limitácie, aby sa zabezpečilo, že zálohované majetky zostali v rukách pôvodných majiteľov, ako napríklad obmedzenie počtu zálohovaných držáv, celkovej sumy zálohu alebo aj veľkosť daní, ktoré zálohovatelia mohli v dŕžavách vyberať. To zaistilo, že cisárska moc nebola týmito zálohami príliš obmedzená. Postupne sa preto zálohovanie vyvinulo do ako keby samotnej cisárskej inštitúcie, ktorá pomáhala cisárovi získať financie a vernosť ríšskych šľachticov. Problémy sa začali vyskytovať až ku koncu stredoveku, kedy cisárska moc v ríši značne slabla. Cisári boli nútení vykonávať čoraz viac a viac zálohov, aby získali dôležité finančné prostriedky a spojencov. To spôsobilo postupnú stratu kontroly nad cisárskymi majetkami a eventuálne ešte väčšiu degradáciu cisárskej moci.⁸

Žigmund Luxemburský a jeho zálohová politika

Nemecké časti Svätej rímskej ríše neboli jedinými oblasťami, kde sa zálohovanie zo strany panovníkov rozšírilo. V neskorom stredoveku sa táto ekonomická praktika rozrástla do východnejších častí strednej Európy, ako napríklad do Českého kráľovstva, Uhorska alebo aj Poľska. Zďaleka tou najviac významnou historickou osobnosťou, s ktorou je zálohované späté v týchto krajinách, je už nám dobre známy Žigmund Luxemburský. Predtým, ako začneme s jeho zálohovou politikou, musíme si najprv bližšie predstaviť jeho osobnosť. Žigmund sa narodil v roku 1368 ako druhý syn rímsko-nemeckého a českého kráľa Karola IV. a Alžbety, vnučky Kazimíra Veľkého. Žigmund sa narodil do panovníckeho rodu Luxemburgovcov, ktorý vtedy mal veľkú moc v strednej Európe. Žigmund mal aj staršieho súrodenca, Václava, ktorý sa ešte narodil v predchádzajúcom manželstve Karola IV. Luxemburského. Žigmund od svojho otca obdržal podstatne menšie dŕžavy ako jeho brat, ktorý získal český trón a aj samotnú cisársku korunu. Keď mal Žigmund len osem rokov, dostal od svojho otca panovanie nad Brandenburgom a titul markgrófa.⁹ Jeho prvým väčším politickým cieľom bolo získať kráľovskú korunu. Šanca sa mu vyskytla práve v Uhorsku. V roku 1373 sa oženil s Máriou, dcérou uhorského kráľa Ľudovíta I. Veľkého. Po Ľudovítovej smrti mal Žigmund nárok na uhorský trón, no čelil odporu veľkej časti uhorskej šľachty. Situáciu musel vyriešiť vojenským spôsobom. Uhorský trón sa mu podarilo zaisťiť v roku 1385, avšak jeho zvyk dosiahnutia svojich ambícií vojenskou cestou s ním zostal do konca jeho života.¹⁰ Tento spôsob vojny nebol pre Žigmunda vždy úspešný. Žigmund nikdy nebol vynikajúci generál a počas svojho života zažil niekoľko vážnych porážok.¹¹ Či už tieto Žigmundove vojenské ambície skončili úspešne alebo krachom,

⁷ LANDWEHR, Götz. *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 1967, s. 1-16.

⁸ KRAUSE, Hans-Georg. Pfandherrschaften als verfassungsgeschichtliches Problem. In: *Der Staat*, 1970, roč. 9, č. 1, s. 388-404.

⁹ ELEMÉR, Mályusz. *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387-1437*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, s. 49-51.

¹⁰ BARTL, Július. *Žigmund Luxemburský*. Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 1996 s. 12-17.

¹¹ ELEMÉR, M. *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387-1437*, s. 52-53.

všetky potrebovali obrovské finančné prostriedky. Jedným z jeho hlavných a obľúbených spôsobov, ako tieto financie zaistiť, bolo práve zálohovanie.

Pravda je, že ešte pred svojou korunováciou bol Žigmund nútený siahnuť po zálohovaní. Na vojenské ťaženia, ktoré potreboval na zaistenie svojej budúcej uhorskej koruny, nemal ako len markgróf dostatočné vojenské prostriedky ani financie. Tento problém sa rozhodol vyriešiť požiadanim jeho bratrancov, moravských markgrófov Jošta a Prokopa, aby mu pomohli v jeho vojenskom ťažení.¹² Za túto pomoc im deviateho júla 1385 sľúbil zálohovať časť jeho dŕžav v Brandenbursku a všetky uhorské územia, ktoré sa im podarí dobyť východne od rieky Váh. Jeho plán na získanie trónu sa nakoniec podaril. Po pár mesiacoch bojov získal kontrolu nad krajinou. Problémom bolo, že jeho moravský bratranci získali významné územia v severozápade kráľovstva. Moravskí markgrófi obsadili severozápadné časti Nitrianskej stolice a väčšinu Bratislavskej stolice. Pod ich kontrolu padli významné centrá ako Bratislava, Trnava, Devín, Pezinok a ďalšie. Žigmundovi bratranci panovali nad týmto územím s takmer absolútnou kontrolou. Vyberali dane nielen z kráľovských dŕžav, ale aj z cirkevných majetkov a aj dokonca tieto územia zobrali pod svoju priamu kontrolu na úkor šľachty, ktorá ich pôvodne vlastnila. Žigmund nemal v týchto oblastiach skoro žiadnu autoritu.¹³ Ako neskôr pri spišskom zálohu, znovuzískavanie týchto území predstavovalo dlhý a komplikovaný problém, no na rozdiel od príkladu Spiša Žigmundovi sa podarilo túto dilemu vyriešiť. Nakoniec bol nútený zálohovať moravským markgrófam všetky jeho ostávajúce územia v Brandenbursku.¹⁴ Vykúpenie zálohovaných území sa konalo v roku 1388 na stretnutí, ktoré sa konalo na hrade Šintava. Jošt mal vrátiť všetky uhorské majetky do jedného roka, ktoré dočasne spravoval.¹⁵ To isté sa nedá povedať o Žigmundovom druhom bratrancovi, Prokopovi, ktorý mu stále odmietal vrátiť zálohované dŕžavy. Aby získal späť posledné zálohované územia, bol Žigmund nakoniec nútený podniknúť ešte jednu menšiu vojenskú výpravu v roku 1390.¹⁶ Tu môžeme vidieť, že po zálohovaní siahol Žigmund už na začiatku jeho panovania. Počas svojej vlády Žigmund dal do zálohu stovky rôznych hradov, dedín, miest alebo iných dŕžav v Uhorsku a Česku.¹⁷

Zálohovanie a spišský záloh v historiografii

S týmto kontextom sa môžeme presunúť ku analýze historiografií, ktoré sa zaoberajú témou zálohovania. V tomto príspevku sa zameriame na práce zo štyroch krajín, ktorých sa príslušná problematika týka v najužšej miere. Rozdelené sú podľa toho, na čo sa pri svojom výskume zameriavajú. Máme tu slovenskú a poľskú historiografiu, ktoré poskytujú pohľad hlavne na špecifický prípad spišského zálohu, a potom tu máme historické práce z Maďarska a nemecky hovoriacich krajín, ktoré sa viac zameriavajú na širšiu praktiku zálohovania na ich územiach.

¹² DVOŘÁKOVÁ, Daniela. Jost a Uhorské kráľovstvo. In: *Morava v časech makrabeté Josta*. Brno: Matice moravská, 2012, s. 44-47.

¹³ INZCE, János. The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxemburg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge. In: *Banatica*, 2016, roč. 26, č. 2, s. 196-197.

¹⁴ INZCE, J. The price of ascending to the throne, s. 207-209.

¹⁵ DVOŘÁKOVÁ, D. Jost a Uhorské kráľovstvo, s. 53.

¹⁶ INZCE, J. The price of ascending to the throne, s. 209-210.

¹⁷ INZCE, János. "Our Lord the King Looks for Money in Every Corner" : Sigismund of Luxembourg's Pledgins in Hungary. Köln: Böhlau Verlag, 2024, 206-243.

Slovenská historiografia

Pri analýze historických zdrojov je dobré začať tou našou slovenskou historiografiou. Ako už bolo spomenuté, existuje tu veľké zameranie na výskum samostatného spišského zálohu, ale nie na iné zálohy na našom území alebo inde v Európe. To síce znamená, že tu chýba dôležitý kontext pre výskum, ale na druhú stranu to neznamená, že sa tu nenachádzajú užitočné poznatky. Práve zameranie na tento špecifický záloh nám poskytuje niektoré podrobné informácie, ktoré v iných historiografiách chýbajú. Dalo by sa povedať, že pri výskume sa zahraničná a slovenská literatúra dobre vzájomne dopĺňajú. Zaujímavé je, že v slovenskom prostredí existujú dva názvy pre túto historickú udalosť. Najviac používaným a prakticky oficiálnym názvom je spišský záloh, ale môžeme sa stretnúť aj s pojmom poľský záloh, ktorý je ale viac neformálny a v odborných dielach sa veľmi nevyužíva.

Výskum prebiehal na dvoch úrovniach. Je to bádanie ako súčasť širšieho prieskumu dejín Spiša. To môžeme nájsť ako články alebo knihy, ktoré sa zaoberajú inou témou, ale poskytujú užitočné informácie pre výskum dejín spišského zálohu. Príkladom je štúdia *Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši* od Mareka Miloša v zborníku. Ako už vyplýva z názvu, tento článok sa zaoberá nemeckým obyvateľstvom v oblasti Spiša. Samotný záloh je tu spomenutý len okrajovo.¹⁸ Potom tu máme historické práce a monografie o jednotlivých spišských mestách, keďže záloh bol veľmi významným historickým javom vo vývoji týchto miest. Dobrý príklad takéhoto typu prác môžeme nájsť v monografii Zuzany. Ide o rozsiahle dielo týkajúce sa celej histórie mesta Spišská Belá. Keďže toto mestečko bolo súčasťou spišského zálohu, tak sa tu nachádzajú užitočné informácie o ňom. Autorka tu dokonca nezostala len pri základnom opise dejín zálohu a role Spišskej Belej v ňom, ale aj sa tu venuje legalite samotného zálohovania. Autorka tu uvádza teóriu staršieho slovenského historika, Jozefa Vojtasa, ktorý tvrdil, že záloh nebol legálny, keďže sa domnieval, že porušil právomoci uhorských kráľov, stanovené v Zlatej bule Ondreja II. z roku 1222.¹⁹ Ďalším dobrým a asi najvýznamnejším príkladom je dielo *Historia Scepusii. Vol. I.* od Martina Homzu a Stanisława Andrzeja Sroku. Ide o prvú z dvoch rozsiahlych diel, v ktorých je rozpísaná celá história Spiša. Veľká časť je tu venovaná obdobiu stredoveku a pravdaže, to zahŕňa aj spišský záloh. Nachádza sa tu dobre spracovaný základ pre výskum tejto témy. Sú tu nielen informácie o zálohu, ale aj iné poznatky o stredovekom Spiši, ktoré poskytujú užitočné informácie o dobovej politike a aj štruktúre tohto regiónu počas neskorého stredoveku.²⁰

Takéto všeobecnejšie štúdie však nereprezentujú celý slovenský historický výskum spišského zálohu. Máme tu aj historické práce, ktoré sa zálohom priamo zaoberajú. Drvivá väčšina je ale vo forme článkov v zborníkoch alebo časopisoch. Napriek tomu, že sa v našej historiografii zatiaľ nenapísala žiadna väčšia monografia špecificky na tému spišského zálohu, máme tu pomerne veľký počet článkov zameraných na tento záloh, čo ukazuje, že tu existuje značný záujem o výskum. Prvý významný článok bol publikovaný v roku 1974. Ide o štúdiu Michala Suchého „*Spišské mestá v poľskom zálohu*“. Je to jedna s prvých slovenských historických prác, ktoré sa

¹⁸ MILOŠ, Marek. *Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši*. In: *Terra Scepusiensis Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča: Kláštorisko n.o., 2003, s. 353-365.

¹⁹ KOLLÁROVÁ, Zuzana a kol. *Spišská Belá*. Prešov: Universum, 2006, s. 61-68.

²⁰ HOMZA, Martin – SROKA, Stanisław Andrzej. *Historia Scepusii. Vol. I.* Bratislava: Katedra slovenských dejín UK FiF, 2012, s. 330-525.

priamo zaoberá spišským zálohom. Tento článok poskytuje dobre spracovaný prehľad celého zálohu. Dodnes je táto práca najlepšie spracovanou a najviac rozsiahlou slovenskou štúdiou, ktorú na túto tému máme. Môžeme tu nájsť odpovede na široké spektrum otázok a užitočných poznatkov, ako napríklad prečo a ako záloh vznikol, ako prebiehal, kde a kedy sa uskutočnil, aké územia boli zahrnuté a prečo sa práve oni vybrali, ako sa uhorskí panovníci a šľachta snažila získať záloh späť atď. Najzaujímavejšia časť v texte je však autorova analýza samotnej zálohovej listiny. Tu môžeme dobre vidieť, ako bol záloh štruktúrovaný, lepšie povedané, ako bol nedomyslený z uhorskej strany, keďže sa stanovené podmienky značne prikláňali na poľskú stranu. To je evidentné pri uvedených následkoch porušenia podmienok vypísaných v listine, respektíve v tom, že tu neboli takmer žiadne pre poľskú korunu. Autor tu tiež uvažuje nad už spomínaným názorom, či vôbec mal Žigmund právomoc zálohovať také veľké územie, keďže to mohlo byť v rozpore s bulou Ondreja II z roku 1222, v ktorej je uvedené, že panovník nemôže darovať ani predať uhorské kráľovské državy cudzincom. Suchý tu ale aj uvádza, že nešlo ani o predaj, ani o darovanie, ale o zálohovanie, čo prakticky znamená, že tieto spišské mestá nikdy technicky neprestali byť súčasťou Uhorska. Taktiež je tu uvedený fakt, že s týmto zálohom súhlasili poprední uhorskí predstavitelia svetskej a cirkevnej moci. Uvažuje sa tu aj do kedy mohol byť záloh legálny, keďže sa dá povedať, že Poľsko dlhodobým odmietaním návratu spišských miest porušilo podmienky stanovené v zálohovej listine.²¹

Ďalším významným výstupom k téme je článok Ivana Chalupeckého z roku 2000. Táto štúdia sa zameriava na všetky snahy o vykúpenie spišského zálohu od stredoveku až do prvého delenia Poľska v roku 1772. Ide síce o kratší článok, ale je tu dobre spracovaná problematika navrátenia zálohu a prečo sa ho vlastne nikdy nepodarilo pôvodným dohodnutým spôsobom, ale vojenským obsadením za vlády Márie Terézie.²² Počas posledných dvadsiatich rokov bolo publikovaných ešte niekoľko menších štúdií, ktoré analyzujú rôzne aspekty spišského zálohu, ako napríklad príspevok Františka Žifčáka z roku 2012, kde sú hlbšie popísané dve provincie spišských miest a ich pečate, ktoré boli zálohom vytvorené.²³ Jedným z najnovších slovenských príspevkov je z roku 2020. Je to článok Ivana Vaňu. Okrem všeobecného prehľadu sa tu nachádza aj analýza rôznych výhod a nevýhod, ktoré záloh priniesol ovplyvneným spišským mestám a ich obyvateľom. Takýto bližší pohľad na to ako záloh ovplyvnil jednotlivé mestá sa doteraz nevenovalo v našej historiografii veľa pozornosti.²⁴

Poľská historiografia

Slovenská historiografia nie je jediná, ktorá sa zaoberá témou spišského zálohu. Neprekvapuje, že aj druhá strana má záujem o túto historickú udalosť, presnejšie, ide o poľskú historiografiu. Medzi poľskými historikmi existuje pomerne veľký záujem o výskum celého spišského regiónu. To môžeme vysvetliť veľkým poľským vplyvom

²¹ SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. In: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 55-84.

²² CHALUPECKÝ, Ivan. Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15-17. storočí. In: *Historické štúdie: ročenka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied 41*. Bratislava: Veda, 2000, s. 115-122.

²³ ŽIFČÁK, František. Provincia XI spišských miest a ich pečat. In: *Poceta Ivanovi Chalopeckému*. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 2012, s. 73-89.

²⁴ VAŇA, Ivan. Poľský záloh a jeho vplyv na vývoj územia Spiša. In: *Právne rozpravy on-screen II. Sekcia dejín a teórie štátu a práva*. Banská Bystrica: Belianum, Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici Právnická fakulta UMB, 2020, s. 100-113.

v tomto regióne ešte pred zálohovaním 16 spišských miest, ako napríklad fakt, že značné územia na severnom Spiši do začiatku 14. storočia patrili poľskej korune.²⁵ Je pravdepodobné, že aj práve preto mal poľský panovník, Vladislav II. pri zálohovaní záujem o územia špecificky na Spiši. Dalo by sa povedať, že aj doteraz panuje v poľskej historickej komunite názor, že zálohovanie neprinieslo Poľsku získanie správy nad novými a cudzími územiami v Uhorsku, ale že sa im v istej miere navrátila kontrola nad stratenými historickými územiami Poľského kráľovstva. Napriek týmto dvom rozdielnym pohľadom slovenskej a poľskej historiografie na Spiš aj na samotný záloh existuje tu miera spolupráce medzi slovenskými a poľskými historikmi. To môžeme vidieť v niekoľkých spoločne vypracovaných prácach, zborníkoch a časopisoch. Ide napríklad o rozsiahle historické diela *Historia Scepusii*, ktoré boli spoločne napísané slovenským historikom Martinom Homzom a poľským historikom Stanisławom Andrzejom Srokom. Obidve diela dokonca vyšli v slovenčine a v poľštine. Ďalší príklad tohto typu spolupráce môžeme nájsť vo zborníku *Terra Scepusiensis Stav bádania o dejinách Spiša*, kde sa nachádzajú články od poľských aj slovenských historikov. To isté sa dá povedať o časopise *Zeszyty sądecko-spiskie/Sandecko-spišské Zošity*, kde sa taktiež nachádzajú slovenské a poľské historické štúdie spoločne. Dobrými príkladmi sú články *Stará Ľubovňa od osídlenia v stredoveku do roku 1412* od Vladimíra Olejníka^{26a} a *Przegląd rozwoju osadnictwa oraz administracji publicznej średniowiecznego Spiszu* od Miroslava Števíka.²⁷

Aj z takejto spoločnej práce vzniklo niekoľko poľských štúdií, ktoré sa venujú spišskému zálohu. Poliáci ho vo svojej literatúre označujú ako starostwo spiskie, zastaw spiski. Veľkú pozornosť tomuto zálohu venuje poľský historik Janusz Kurtyka. Na túto tému napísal niekoľko štúdií. Najväčšia a najvýznamnejšia jeho práca je štúdia o celom vývoji správy zálohovaných území v podobe poľského starostovstva. V tejto práci sa autor zameriava na politický, administratívny a ekonomický aspekt spišského zálohu. Autor tu podrobne opisuje politickú situáciu v dobe, kedy sa záloh uskutočnil. Zdôrazňuje tu už zakorenené poľské vplyvy na Spiši a aký veľký význam mal Spiš pre poľskú korunu. Poľský kráľ týmto zálohom zaistil dlhodobý poľský vplyv v celom regióne a zaistil si aj stanovené poľsko-uhorské hranice. Naozaj tu môžeme vidieť, ako bol tento záloh značne prospešný poľskej korune. To upevňujú informácie o ekonomickej situácii a každoročných poľských príjmov, ktoré sú v tejto štúdií dobre opísané. V tomto článku môžeme nájsť aj veľmi užitočné informácie, ako vlastne poľská administratíva vyzerala.²⁸ Kurtyka sa ešte viac venuje tejto administratíve v jeho ďalšom článku *Polscy starostowie na Spiszu*, kde sa zameriava na všetkých poľských šľachticov, ktorí spravovali zálohové územia.²⁹ Napísal ešte aj jeden článok, kde sa viac venuje politickej situácii, ktorá viedla ku dohodnutiu spišského zálohu,

²⁵ ŠTEVÍK, Miroslav. *Z dejín osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša: (stredoveký Spiš)*. Stará Ľubovňa: Ľubovnianske múzeum, 2005, s. 24.

²⁶ OLEJNÍK, Vladimír. *Stará Ľubovňa od osídlenia v stredoveku do roku 1412* In: *Zeszyty sądecko-spiskie = Sandecko-spišské zošity*. Tom 10. Nowy Sącz: Muzeum Okręgowe, 2017, s. 29-39.

²⁷ ŠTEVÍK, Miroslav. *Przegląd rozwoju osadnictwa oraz administracji publicznej średniowiecznego Spiszu*. In: *Zeszyty sądecko-spiskie = Sandecko-spišské zošity*. Tom 2. Nowy Sącz: Muzeum Okręgowe, 2007, s. 36-37.

²⁸ KURTYKA, Janusz. *Starostwo spiskie (1412-1769/70)*. In: *Terra Scepusiensis Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča: Kláštorisko n.o., 2003, s. 487-533.

²⁹ KURTYKA, Janusz. *Polscy starostowie na spiszu w xv i w 1 połowie xvi wieku*. In: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia* 26, 1992, roč. 26, č. 1, s. 199-211.

a ako sa následne táto transakcia realizovala v jej prvých rokoch.³⁰ Celkovo je výskum Janusza Kurtyku na túto tému veľmi užitočný pre pochopenie poľskej perspektívy.

Pravdaže, to nie je všetko, čo sa v poľskej historiografii nachádza k tejto téme. Existuje tu ešte mnoho podobných štúdií od rôznych autorov. Väčšina je tiež vo forme článkov, ako napríklad príspevok Stanisława Grodziského *Z dziejów spiskiego zastawu uwag kilka* z roku 1999. Podobne ako v štúdiách Janusza Kurtyka tu tiež je zameranie na poľské ambície a na to, ako prebiehala administratíva. Autor tu uvádza, ako samotná poľská koruna vnímala zálohované mestá, a aj samotný Spiš, konkrétnejšie, že poľskí panovníci vnímali tieto mestá ako súčasť svojich kráľovských majetkov, aj keď to bolo v rozpore so zálohovou listinou.³¹

Maďarská historiografia

Pre tieto poznatky o širšej praktike zálohovania je potrebné nahliadnuť do historiografie mimo územia Slovenska alebo Poľska. Najlepšie je sa pozrieť na príklady iných zálohov, ktoré sú najbližšie a najpodobnejšie tomu spišskému, presnejšie iné zálohy, ktoré sa vykonali na našom území počas neskorého stredoveku. Kde inde hľadať výskumy na tieto iné zálohy, ako v maďarskej historiografii. Tu môžeme nájsť rôzne práce, ktoré majú k tejto téme užitočné poznatky, už od 30. rokov 20. storočia, no ale nevytvoril sa tu dlho ucelenejší výskum na túto tému. Väčšiu pozornosť na zálohovanie v Uhorsku priniesli až posledné roky, a to hlavne kvôli snahám historika Janósa Inzceho, ktorému sa budem venovať trochu neskôr.

Čo sa týka Spiša a spišského zálohu, tak tu už máme výskumy od 30. rokov, ako napríklad dielo od Fekete Nagyho Antála z roku 1937, ktoré sa zaoberá vývinom Spiša,³² alebo menšia štúdia *A magyar-lengyel érintkezések történelmi tanulságai* z roku 1937.³³ V oboch prípadoch môžeme nájsť užitočné informácie o Spiši, poľských vzťahoch a dokonca niečo málo o samotnom zálohu, ale je tu potrebné dávať pozor pri ich študovaní, keďže ide o veľmi staré historické práce. Ďalším dobrým príkladom je staršia monografia Mályusza Elméra, ktorá vyšla v roku 1990. Je to práca venovaná Žigmundovi Luxemburskom a jeho politike v Uhorsku a aj iných častiach Európy. Toto dielo je síce napísané v trochu zastaranom spôsobe, ale dobre popisuje Žigmundovu politiku v tomto období.³⁴ Čo sa týka výskumom priamo zaoberajúcim sa širšou praktikou zálohovania, tak aj tu máme veľmi skoré príklady historických štúdií. Najskoršiu zmienku o takýchto prácach sa mi podarilo nájsť v roku 1931. Ide o opis Kornéla Zálana v novinách *Jogtudományi Közlöny*. Žiaľ sa mi nepodarilo nájsť túto prácu priamo, ale z týchto novín vyplýva, že ide o skorú právnu analýzu zálohovania v rámci a uhorskej legislatívy a zároveň komparáciu tejto stredovekej praxe s dobovými maďarskými právami a zákonmi.³⁵ Napriek tomuto už skorému začiatku sa v maďarskej historiografii až do 21. storočia nesformoval silný záujem o výskum na túto tému. Až po roku 2000 tu začali pomaly vychádzať viaceré práce o rôznych

³⁰KURTYKA, Janusz. Początki starostwa spiskiego i pierwsi starostowie. Z dziejów polityki Władysława Jagiełły wobec Zakonu Krzyżackiego i Zygmunta Luksemburskiego w latach 1411-1430. In: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IX*, 2006, roč. 9, č. 1, s. 153-179.

³¹GRODZISKI, Stanisław. Z dziejów spiskiego zastawu uwag kilka. In: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IV*, 1999, roč. 2, č. 4, s. 67-77.

³²ANTAL, Fekete Nagy. A szepesség területei és társadalmi kialakulása. Budapest: S.N., 1934, 374 s.

³³ADORJÁN, Divéky. A magyar-lengyel érintkezések történelmi tanulságai. Budapest: Révai, 1937, s. 32.

³⁴ELEMÉR, Mályusz. *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387-1437*, s. 102.

³⁵KORNÉL, Zalan. A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk. In: *Jogtudományi Közlöny*, 1931, roč. 66, č. 1, s. 49.

zálohoch, ako napríklad monografia Istvána Barisku z roku 2007. Táto práca je venovaná zálohovaniu území v západnom Uhorsku Habsburgovcom. V mnohých ohľadoch je tento záloh podobný zálohu spišských miest a ešte jednému skoršiemu žigmundovmu zálohu na území dnešného západného Uhorska.³⁶

Najvýznamnejším maďarským historikom vo výskume zálohovania je nepochybne János Inzce. Vo svojej kariére sa zamerával hlavne na výskum praktiky zálohovania v celom Uhorsku. Dovolím si povedať, že jeho práca značne posunula poznatky o zálohovaní nielen v dnešnom Maďarsku, ale aj na Slovensku, keďže mnohé z týchto zálohov sa vykonalo na našom území. Väčšina jeho výskumu je vo forme rôznych štúdií a článkov, ktoré počas posledných rokov napísal. Tieto jednotlivé menšie práce sa zväčša sústreďujú na špecifické aspekty, ako napríklad jeho článok z roku 2012, kde sa Inzce venuje zálohovaniu Segedína a Bardejova, alebo štúdia *The price of ascending to the throne* z roku 2016, kde sa zaujíma o prvý uhorský záloh Žigmunda Luxemburského.³⁷ Dôležitý Inzceho príspevok vyšiel v roku 2020, kde sa venuje otázke začiatku celej praktiky zálohovania v Uhorsku za panovania Ľudovíta Veľkého. Okrem opisu skorých rokov zálohovania v našom regióne Európy tu Inzce aj spomenul ideu, že všetky tieto zálohy oslabili celkovú politickú a ekonomickú integritu kráľovstva.³⁸ Všetok jeho výskum nedávno v roku 2024 zoskupil do jednej monografie: *"Our Lord the King Looks for Money in Every Corner: Sigismund of Luxembourg's Pledgings in Hungary*. Dá sa povedať, že táto kniha predstavuje to najlepšie spísané výskum na celú tému zálohovania v Uhorsku. Inzce si tu naozaj dal záležať, aby sa tu venoval každému aspektu tejto praktiky, či už prečo sa udiali, ako prebiehali, kto si ich zálohoval a na čo boli prímý z týchto zálohov použité. Taktiež sa tu autor pomocou veľkého počtu detailných máp a tabuliek snažil zdokumentovať každý jeden záloh v stredovekom Uhorsku, aj tie, ktoré boli plánované, ale nerealizované. Takéto rozsiahle a detailné dielo v našej a vlatej ani v poľskej historiografii sa doteraz jednoducho nenapísalo.³⁹

Nemecko jazyčná historiografia

Myšlienka zálohovania kráľovských majetkov sa však neobjavila prvýkrát na území Uhorska alebo Poľska. Táto praktika je oveľa staršia s počiatkami smerom na západ, presnejšie v prostredí Svätej rímskej ríše. Kde inde hľadať informácie k týmto nemeckým zálohom ako v samotnej nemeckej historiografii, lepšie povedané v historiografiách nemecky hovoriacich krajín, ako Nemecka a Rakúska. Nemecká historiografia vo výskume zálohovania naozaj nesklamala. Nemeckí historici začali venovať pozornosť tomuto fenoménu už od druhej polovice 20. storočia. Nejde len o menšie štúdie, ale aj o celé rozsiahle monografie, ktoré sa už začali písať od skorých rokov vedeckého záujmu v tejto oblasti. Čo je dôležité podotknúť, je, že na rozdiel od slovenskej, maďarskej a poľskej historiografie nemecký výskum sa veľmi so zálohmi smerom na východ nezaujíma. Sú tu len maximálne spomenuté ako súčasť výskumu politiky určitých nemeckých panovníkov, ktorí sa taktiež angažovali v ostatných krajinách strednej Európy, ako napríklad už viackrát spomínaného Žigmunda

³⁶ BARISKA, István. *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország, 1447–1647*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2007, 204 s.

³⁷ INZCE, J. *The price of ascending to the throne*, s.195-213.

³⁸ INZCE, J. *The beginnings of royal pledging in the Kingdom of Hungary*. In: *A History of the Credit Market in Central Europe The Middle Ages and Early Modern Period*. London: Routledge, 2020, s. 52-61.

³⁹ INZCE, J. *"Our Lord the King Looks for Money in Every Corner": Sigismund of Luxembourg's Pledgings in Hungary*. Köln : Böhlau Verlag, 2024, 257 s.

Luxemburského. No, musí sa povedať, že výskum, ktorý bol venovaný zálohom práve na území rímsko-nemeckej ríše, sa nedá s tým našim veľmi porovnať. Za posledných 70 rokov sa zálohovanie dôkladne preskúmalo aj z tej širšej a viac všeobecnej perspektívy, ale hlavne v posledných rokoch aj z toho konkrétnejšieho pohľadu, respektíve výskum na lokálnu históriu týchto rôznych zálohoch prakticky v každej časti bývalej Ríše.

Jednou z najstarších a aj doteraz najvýznamnejších nemeckých odborných prác na túto tému je monografia Götza Landwehra, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. V tomto diele z roku 1967 Landwehr poskytuje rozsiahly ale detaily všeobecný prehľad o zálohovaní v celej Svätej rímskej ríši. Spomína tu tie najskoršie príklady zálohov v Európe, ako sa táto praktika počas vrcholného a neskorého stredoveku sformovala a ako sa postoj k zálohovaniu postupne menil s čoraz viac dynamickou politickou situáciou v Rímsko-nemeckej ríši. Podobne ako v prípade práce Michala Suchého v slovenskej historiografii, aj tu predstavuje táto monografia veľmi dobrý základ pre výskum zálohovania v nemeckom prostredí, ktorý je dodnes veľmi často citovaný. Čo je zaujímavé, je, že už tu Landwehr formuje myšlienku, že práve zálohovanie bolo jednou z príčin postupnej decentralizácie Ríše.⁴⁰ Táto myšlienka sa v ďalších rokoch často v nemeckej historiografii opakuje a dokonca sa podobná idea objavila aj v maďarskej historiografii, ako som už spomínal pri prácach Janozsa Inzceho. Hlbšie sa tomuto problému venuje Hans-Georg Krause v svojej štúdii z roku 1970, v ktorej hlbšie opisuje dopad zálohovania na celkovú integritu Rímsko-nemeckej ríše.⁴¹

Čo sa týka o niečo modernejšieho výskumu, tak sa historiografia nemecky hovoriacich krajín presunula viac na výskum lokálnych dopadov rôznych zálohov. To môžeme vidieť pri príklade článku *Die landesfürstlichen Pfandschaften in Österreich unter der Enns im 13. und 14. Jahrhundert* od Christiana Lackera. Ide stále o pomerne staršiu prácu, keďže tento článok vyšiel v roku 1999, ale predstavuje akýsi posun ku mikrohistórii, aj keď tu autor stále venuje celému územiu dnešného Rakúska.⁴² Ďalším dobrým príkladom je práca Erwina Frauenknechta z roku 2018, v ktorej sa autor už venuje tomu, ako špecificky zálohovanie ovplyvnilo jednotlivé mestá, respektíve ako často spôsobilo ich úpadok. Ukazuje to na príkladoch niekoľkých miest z juhozápadu ríše, ako Ulm alebo Heidelberg.⁴³

⁴⁰ LANDWEHR, G. *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*, s. 516 s.

⁴¹ KRAUSE, H. *Pfandherrschaften als verfassungsgeschichtliches Problem*. s. 515-532.

⁴² LACKNER, Christian. Die landesfürstlichen Pfandschaften in Österreich unter der Enns im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Österreich im Mittelalter. Bausteine zu einer revidierten Gesamtdarstellung: die Vorträge des 16. Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Puchberg, am Schneeberg, 1. bis 4. Juli 1996*. Sankt Pölten: Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, 1999, s. 187-204.

⁴³ FRAUENKNECHT, Erwin. Reichsstädte im Dilemma. In: *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 2018, roč. 77, č 1. s. 31-42.

Záver

Ako sme mohli vidieť, všetky skúmané historiografie stredoeurópskych krajín, čiže Slovenska, Poľska, Česka a nemecky hovoriacich krajín, majú na zálohovanie svoj vlastný pohľad. Pomocou analýzy a porovnania historických prác zo všetkých týchto rôznych krajín môžeme zostaviť prehľad nielen na samotný spišský záloh, ale aj na zálohovanie v celku. Čo sa týka slovenskej historiografie, tá je zameraná úzko na prípad spišského zálohu. Práce, ktoré u nás síce vyšli, poskytujú veľmi kvalitný opis a pohľad na túto historickú udalosť, ale tu chýba širší kontext na úplné pochopenie tejto témy. Je teda veľmi výhodné, že tu napriek istým nezhodám v historickom pohľade na Spiš aj samotný záloh je tu pomerne veľká miera spolupráce medzi slovenskou a poľskou historiografiou. Poľskí historici prinášajú do výskumu tohto zálohu svoj vlastný pohľad, čiže druhú stranu tejto dočasnej stredovekej transakcie spišských území, presnejšie sa hlavne venujú poľskej politike a ako ovplyvnila vybranie práve týchto území na Spiši, aké výhody z toho mali, či už politické, vojenské alebo peňažné, a nakoniec ako prebiehala poľská správa nad týmito územiami. To dobre dopĺňa slovenský výskum, ktorý sa hlavne venuje otázkam, prečo a ako sa záloh uzatvoril, hlavne z pohľadu uhorskej strany, prečo všetky snahy o znovuzískanie zálohu do prvého delenia Poľska zlyhali a ako tento záloh ovplyvnil samotný región Spiša.

Širší kontext zálohovania možno pochopiť siahnutím aj po dielach maďarských a nemeckých historikov. Maďarská historiografia nám poskytuje širší pohľad na zálohovanie v celom Uhorskom kráľovstve. Istý záujem o túto tému sa u maďarských historikov už vyskytol pomerne skoro, a to v 30. rokoch 20. storočia. Tento výskum nebol však veľmi celistvý a ani rozsiahly, ale neskôr poskytol základy pre dôkladnejší výskum slovenských a aj maďarských historikov. Výskum tejto témy mal v maďarskej historiografii najväčší rozmach za posledných 15 rokov, kedy sa niekoľkí historici, a to hlavne János Inzce, pustili do hlbokého výskumu všetkých aspektov zálohovania v uhorskom prostredí, čo nám pomáha dať samotný spišský záloh do širšieho kontextu, lepšie povedané či bol v niečom unikátny alebo bol veľmi podobným ostatným zálohov v tom období, povedal by som že realite je niekde v strede medzi týmito dvoma pohľadmi. Pri nemeckých historických prácach sa dá dobre vidieť, ako nemeckí panovníci, ako napríklad už často spomínaný Žigmund Luxemburský, preniesli túto nemeckú ekonomickú prax z prostredia rímsko-nemeckej ríše do východných krajín strednej Európy, ako práve Uhorsko alebo aj České kráľovstvo.

Cieľom tohto príspevku bola analýza historických prác z rôznych krajín, ktoré sa zameriavajú na výskum dejín spišského zálohu a samotnej praxe zálohovania v strednej Európe. Každá jedna historiografia vníma túto tému trochu rozlične. Porovnaním týchto rôznych názorov a pohľadov vieme skonštruovať obraz, ako zálohovanie fungovalo v neskorom stredoveku. Avšak stále vo výskume zálohov existujú značné medzery, a to hlavne čo sa týka rôznych zálohov, ktoré sa odohrali na území dnešného Slovenska. Väčšie porozumenie tejto praxe by nám mohlo pomôcť lepšie pochopiť zložitú politickú situáciu v prostredí Uhorska 14. a 15. storočí a ako to všetko ovplyvňovalo životy ľudí, ktorí v tomto období žili.

Zoznam použitej literatúry

- ADORJÁN, Divéky. *A magyar-lengyel érintkezések történelmi tanulságai*. Budapest: Révai, 1937, 32 s.
- ANTAL, Fekete Nagy. *A szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest: S.N., 1934, 374 s.
- BARISKA, István. *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország, 1447–1647*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2007, 204 s. ISBN 978-963-7227-18-9.
- BARTL, Július. *Žigmund Luxemburský*. Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 1996, 102 s. ISBN 8085501112.
- DVOŘÁKOVÁ, Daniela. Jost a Uhorské kráľovstvo. In: *Morava v časech makrabeté Josta*, Brno: Matices moravská, 2012, s. 81-98, ISBN 978-80-86488-93-6,
- ELEMÉR, Mályusz. *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387-1437*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 421 s. ISBN 9789630549783.
- FRAUENKNECHT, Erwin. Reichsstädte im Dilemma. In: *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 2018, roč. 77, č. 1. s. 31-42, ISSN 0044-3786.
- GRODZISKI, Stanisław. Z dziejów spiskiego zastawu uwag kilka. In: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IV*, 1999, roč. 2, č. 4, s. 67-77, ISSN 1733-0335.
- HOMZA, Martin – SROKA, Stanisław Andrzej. *Historia Scepusii. Vol. I*. Bratislava: Katedra slovenských dejín UK FiF, 2012, 662 s. ISBN 9788096894826.
- CHALUPECKÝ, Ivan. Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15-17. storočí. In: *Historické štúdie: ročenka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied 41*. Bratislava: Veda, 2000., s. 115-122. ISBN 8022406368
- INCZE, János. Luxemburgi Zsigmond városzálogosításai: Segesd és Bártfa esete. In: *Micae mediaevales II*. Budapest: Komáromi Nyomda, 2012, s. 109-122, ISBN 978-963-284-300-1.
- INCZE, János. "Our Lord the King Looks for Money in Every Corner": Sigismund of Luxembourg's Pledging in Hungary. Köln: Böhlau Verlag, 2024, 275 s. ISBN 978-3-412-53197-3.
- INCZE, János. "Bound by Pledge:" Bártfa and King Sigismund's Policy of Pledging Towns. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, 2013, roč. 19, č. 1, s. 83-95, ISSN 1219-0616.
- INCZE, János. The beginnings of royal pledging in the Kingdom of Hungary. In *A History of the Credit Market in Central Europe The Middle Ages and Early Modern Period*. London : Routledge, 2020, s. 52-61, ISBN 0367404184.
- INCZE, János. The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387–1437). In: *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages*. London: Palgrave Macmillan, 2016, s. 87-109, ISBN 1137460229.
- INCZE, János. The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxemburg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge. In: *Banatica*. 2016, roč. 26, č. 2, s. 195-213, ISSN 1222-0612.
- KOLLÁROVÁ, Zuzana a kol. *Spišská Belá*. Prešov: Universum, 2006, 435 s. ISBN 80–89046–37–1.
- KORNÉL, Zalán. A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk. In: *Jogtudományi Közlöny*, 1931, roč. 66, č. 1, s. 49.
- KRAUSE, Hans-Georg. Pfandherrschaften als verfassungsgeschichtliches Problem. In: *Der Staat*. 1970, roč. 9, č. 1, s. 515-532, ISSN 0038-884X.
- KURTYKA, Janusz. Początki starostwa spiskiego i pierwsi starostowie Z dziejów polityki Władysława Jagiełły wobec Zakonu Krzyżackiego i Zygmunta

Luksemburskiego w latach 1411-1430. In: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IX*. 2006, roč. 9, č. 1, s. 153-179, ISSN: 1733-0335.

KURTYKA, Janusz. Polscy starostowie na spisu w xv i w 1 połowie xvi wieku. In: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia 26*. 1992, roč. 26, č. 1, s. 199-211, ISSN 0137-5830.

LACKNER, Christian. Die landesfürstlichen Pfandschaften in Österreich unter der Enns im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Österreich im Mittelalter. Bausteine zu einer revidierten Gesamtdarstellung: die Vorträge des 16. Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Puchberg, am Schneeberg, 1. bis 4. Juli 1996*. Sankt Pölten: Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, 1999, s. 187-204, ISBN 3850061086.

LANDWEHR, Götz. *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 1967, 516 s.

MILOŠ, Marek. Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hosti a ich života na Spiši. In: *Terra Scepusiensis Stav bádania o dejinách Spiša*. Levoča: Kláštorisko n.o., 2003, s. 353-365, ISBN 80 - 7114 - 457 - 6.

OLEJNÍK, Vladimír. Stará Ľubovňa od osídlenia v stredoveku do roku 1412 In: *Zeszyty sądecko-spiskie = Sandecko-spišské zošity Tom 10*. Nowy Sącz: Muzeum Okręgowe, 2017, ISBN 978-83-89989-82-6, s. 29-39.

SUCHÝ, Michal. Spišské mestá v poľskom zálohu. In *Spišské mestá v stredoveku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 55-84.

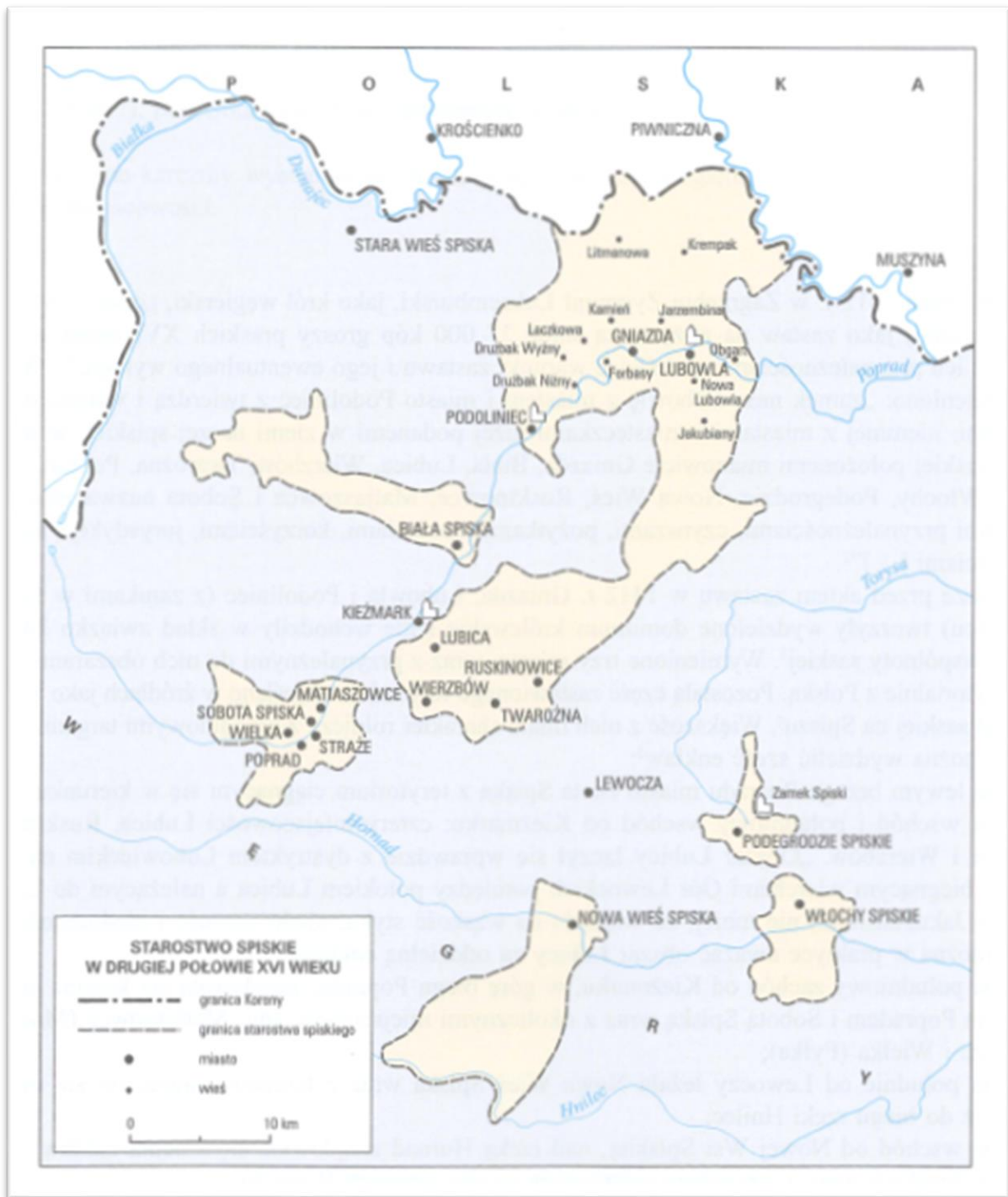
ŠTEVÍK, Miroslav. Przegląd rozwoju osadnictwa oraz administracji publicznej średniowiecznego Spiszu. In *Zeszyty sądecko-spiskie = Sandecko-spišské zošity. Tom 2*. Nowy Sącz : Muzeum Okręgowe, 2007, s. 36-37, ISBN 9788396912817.

ŠTEVÍK, Miroslav. *Z dejín osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša: (stredoveký Spiš)*. Stará Ľubovňa: Ľubovnianske múzeum, 2005, 64 s. ISBN 8096923404.

VANA, Ivan. Poľský záloh a jeho vplyv na vývoj územia Spiša. In: *Právne rozpravy on-screen II. Sekcia dejín a teórie štátu a práva*. Banská Bystrica: Belianum, Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici Právnická fakulta UMB, 2020, s. 100-113, ISBN 978-80-557-1864-4.

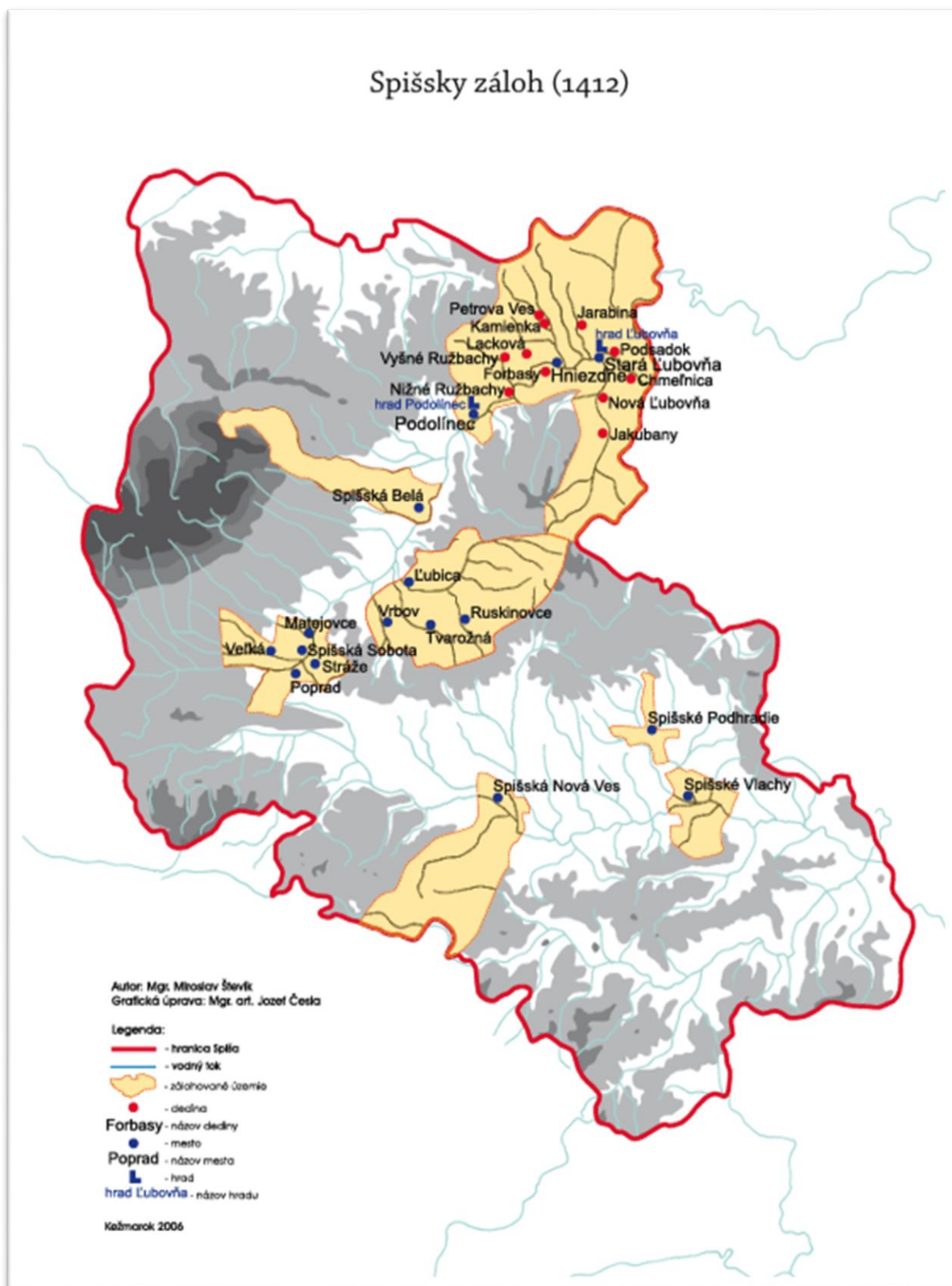
ŽIFČÁK, František. Provincia XI spišských miest a ich pečať. In: *Poceta Ivanovi Chalopeckému*. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 2012, s. 73-89, ISBN 9878096945672.

Obrázková Príloha

Obrázok 1 – Mapa spišského v článku Starostwo Spiskie od Jaroslava Suproniuka - SUPRONIUK, Jarosław. Starostwo spiskie. In Atlas historyczny polski województwo krakowskie w drugiej połowie xvi wieku. Varšava : Wydawnictwo Neriton, 2008. ISBN 978-83-7543-071-4, s. 128.

Spišsky záloh (1412)

Obrázok 2 - Mapa spišského zálohu v časopise Zeszyty - ŠTEVÍK, Miroslav .Prehľad vývinu osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša. In Zeszyty sądecko-spiškie = Sandecko-spišské zošity. Tom 2. Nowy Sącz : Muzeum Okręgowo, 2007. ISBN 9788396912817, s. 27.

Antyczna rzeźba śpiącej Ariadny i jej wpływ na sztukę nowożytną [Adam Stańczyk]

Abstract

This paper explores the nature of artistic creation as a process balanced between individual creativity and technical craftsmanship. The primary focus of the analysis is the sculptural motif of the **Sleeping Ariadne**—an ancient composition that served as a paradigm for artists from the Renaissance through the modern era. The study examines the mechanisms of classical reception, demonstrating how the imitation and transformation of Greco-Roman models were regarded as signs of supreme skill and profound admiration for antiquity.

The text details the evolution of **iconographic meanings** associated with this motif and the shifting interpretations within the field of art history. The aim of this work is to explain the enduring popularity of the Sleeping Ariadne composition, which permeated European museums, private collections, and Polish holdings through sculpture, painting, and decorative arts. The analysis focuses on the process of **reinterpretation**, whereby artists maintained the legibility of the ancient prototype while infusing their works with modified forms and new semantic layers. Ultimately, the paper illustrates how the classical canon functioned as a foundational element for new, creative artistic expressions.

Key words:

Sleeping Ariadne, Classical reception, Iconography, Artistic imitation, Sculpture history

Wstęp

Twórczość artystyczna to niezwykle wymagający proces opierający się na kreatywności autora oraz na wypracowanym warsztacie, umiejętnościach artystycznych i rzemieślniczych. Kreatywność przejawia się w oryginalnym pomysśle mającym na celu przekazanie pewnej idei odbiorcy, co jak udowadnia historia sztuki, jest tylko przymiotem twórców wybitnych. Duża część malarzy, rzeźbiarzy i architektów w swoich projektach opierała się na schematach, znanych kompozycjach czy szablonach. Proces ten, zapoczątkowany już w starożytności, czego przykładem jest analizowana w tej pracy kompozycja rzeźbiarska Śpiącej Ariadny, rozpowszechnił się w okresie renesansu. Naśladownictwo grecko-rzymskich starożytności, będące oznaką najwyższego podziwu dla ich twórców i stworzonych przez nich dzieł, uchodziło za jedną z bardziej cenionych umiejętności. Z upływem czasu rzeźby antyczne i powstające na ich wzór kopie nabierały dodatkowych znaczeń ikonograficznych, zmieniało się spojrzenie na nie oraz, w miarę rozwoju nauki jaką jest historia sztuki – interpretacja. Celem niniejszej pracy jest przeanalizowanie wstępowania motywu Śpiącej Ariadny w dziełach sztuki, omówienie i wyjaśnienie popularności kompozycji, znanej z kilku zachowanych do dziś obiektów antycznych (głównie rzeźb, ale także malarstwa i rzemiosła), które stały się częścią zbiorów europejskich muzeów i prywatnych kolekcji, a jako kopie znajdowały nabywców na całym świecie, w tym również w Polsce. W oparciu o oryginalne obiekty lub ich późniejsze kopie artyści przetwarzali i reinterpretowali antyczny motyw, tworząc na jego podstawie dzieła nowe o zmodyfikowanej formie, ale wciąż czytelnym pierwowzorem, przydając im dodatkowych znaczeń od tych, które wynikały z pierwotnych treści ikonograficznych,

Antyczna kompozycja

Śpiąca Ariadna to antyczna rzeźba z Muzeów Watykańskich stanowiąca kopię rzymską, niezachowanego hellenistycznego oryginału, datowana na ok. II w. p.n.e. Podobne do niej rzeźby przechowywane są w zbiorach Luwru, Prado, Rhode Island School of Design Museum w Providence, San Antonio Museum of Art, w Galerii Uffizi we Florencji czy Muzeum Archeologicznym w Antalyi¹. Wszystkie te obiekty, mimo że znajdują się w odległych od siebie miejscach, łączy wspólna kompozycja zaczerpnięta – jak przypuszczają badacze – z dzieła rzeźbiarskiego, będącego wytworem szkoły pergamońskiej². Motyw Ariadny, charakterystycznie upozowanej, śpiącej kobiety był niezwykle popularny w starożytności, czego dowodzą poza już wymienionymi, płaskorzeźby na rzymskich sarkofagach (np. rzymski sarkofag, ok. 230-240 r. n.e., Luwr, Paryż, nr inw. 1346; rzymski sarkofag, ok. II w. n.e., marmur, Museo Pio-

¹*Ariane Endormie*, nr inw. MR 311; N 397, Musée du Louvre; *Sleeping Ariadne*, nr inw. E000167, Museo del Prado; *Reclining Ariadne*, nr inw. 02.005, Rhode Island School of Design Museum; *Sleeping Ariadne*, nr inw. 86.134.149, San Antonio Museum of Art; *Arianna Addormentata*, nr inw. 13728, Le Gallerie degli Uffizi; *Sleeping Ariadne*, nr. inw. 2.34.95, Antalya Archeological Museum. Zob. <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010277090> [dostęp: 07.03.2025]; <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/sleeping-ariadne/obde93b6-77f3-4652-95bd-5a40ab444e60> [dostęp: 07.03.2025]; <https://risdmuseum.org/art-design/collection/reclining-ariadne-02005> [dostęp: 07.03.2025]; <https://sanantonio.emuseum.com/objects/5641/sleeping-ariadne?ctx=8511701a-5843-4dd3-b24d-3752debe1e2a5&idx=0> [dostęp: 07.03.2025]; <https://www.uffizi.it/news/arianna-dormiente>, [dostęp: 07.03.2025]; <https://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=9642>, [dostęp: 27.05.2025].

² RIDGWAY, Brunilde, Sismondo. *Hellenistic Sculpture: The Styles of ca. 331-200 B.C.*, t. 1, London 2001, s. 331.

Clementino, Muzea Watykańskie, Rzym, nr inw. MV.951.0.0), freski odkryte w Pompejach (np. *Dionizos i Ariadna*, I w. n.e., 76 x 63 cm, Pompeje, nr inw. 9271; *Dionizos i Ariadna i Tezeusz i Ariadna*, I w. n.e., Dom Kolorowych Kapiteli/ Dom Ariadny, Pompeje, nr inw. 9278 i 9052; *Tezeusz i Ariadna*, I w. n.e., Dom Lucio Cecilio Giocondo, Pompeje, nr inw. 115396; obecnie Narodowe Muzeum Archeologiczne w Neapolu), przykłady rzemiosła artystycznego (np. *Waza Portlandzka*, ok. 25 r. p.n.e., nr inw. BM GR 1945.9-27.1, British Museum w Londynie) czy kamee (np. *Bachus i Ariadna*, 1 ćw. I w. n.e., w pobliżu Domu Fabiusza Rufusa, Pompeje, nr inw. 153652, Narodowe Muzeum Archeologiczne w Neapolu)³.

Kompozycje tego typu prezentują młodą kobietę ukazaną w pozycji półleżącej lub leżącej, pogrążoną we śnie. Przedstawia się ją ze skrzyżowanymi nogami i głową odchyloną, najczęściej na lewo lub do przodu. W kompozycjach rzeźbiarskich głowa pozostaje wsparta na dłoni lewej ręki zgiętej w łokciu i opartej na podpórcie w formie skały. Prawa ręka także zgięta w łokciu uniesiona jest nad głową. Tył głowy okrywa welon. Postać ubrana jest w płaszcz i chiton przepasany pod piersiami z rozpiętym zapięciem na lewym ramieniu, i odsłoniętą lewą piersią. Prawa pierś jest częściowo obnażona. Ułożenie drobno marszczony tkaniny uwidacznia prawą stronę nagiego tułowia sięgającą aż po pasa. Płaszcz, który okrywa górną część ciała, ciasno owija biodra, zakrywa nogi i przykrywa skałę stanowiącą podstawę kompozycji. Stopy kobiety są albo bose, albo wsunięte w sandały. Na lewym przedramieniu Ariadny widoczna jest bransoleta w formie wijącego się węża, charakterystyczna dla mody helleńskiej.

Identyfikacja

Przedstawiony opis odpowiada wyglądowi najbardziej znanej rzymskiej kopii greckiej kompozycji znajdującej się w zbiorach kolekcji papieskiej w Muzeach Watykańskich. Wpływ na pewnego rodzaju pierwszeństwo spośród wszystkich innych przedstawień tego typu, *Ariadna Watykańska* zawdzięcza kilku czynnikom. Pierwszym jest miejsce przechowywania, dostępne początkowo dla artystów i gości papieża, a od 1757 r. otwarte dla szerszej publiczności. Drugim prestiż biskupa Rzymu, którego częścią kolekcji była rzeźba *Śpiącej Ariadny*. Trzecim popularyzacja kompozycji przez rysunki i odbitki graficzne. Przykładowo, Amico Aspertini w okresie pomiędzy 1496 a 1503 r. wykonał dwa rysunki do rycin graficznych podpisanych *Śmierć Kleopatry* – przechowywanych obecnie w zbiorach British Museum w Londynie (nr. inw: 1905,1110.1-2)⁴. W rzeczywistości były to przedstawienia *Śpiącej*

³ *Sarcophage, couvercle de sarcophage*, Musée du Louvre, <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010252359>, [dostęp: 26.05.2025]; *Sarcofago con scene dionisiache*, Musei Vaticani, <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.951.0.0>, [dostęp: 26.05.2025]; *Dioniso ed Arianna*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dionysos_Ariadne_MAN_Napoli_Inv9271.jpg, [dostęp: 26.05.2025]; <https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R7/7%2004%2031%20p7.htm>, [dostęp: 26.05.2025]; *Teseo abbandona Arianna nell'isola di Nasso*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Theseus_Ariadne_MAN_Napoli_Inv115396.jpg, [dostęp: 26.05.2025]; *Villa Arianna*, Pompeii, <https://pompeiiisites.org/en/stabiae-en-2/villa-arianna/>, [dostęp: 15.04.2025]; *Waza Portlandzka*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Waza_portlandzka, [dostęp: 15.04.2025]; *Panel with Bacchus and Ariadne*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panel_with_Bacchus_and_Ariadne_01_\(49346490466\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panel_with_Bacchus_and_Ariadne_01_(49346490466).jpg), [dostęp: 25.05.2025].

⁴ Amico Aspertini, *Drawing*, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1905-1110-1-2, [dostęp: 05.06.2025].

Ariadny, rzeźby którą w 1512 r. zakupiono od prywatnego kolekcjonera do Muzeów Watykańskich. Z chwilą, kiedy rzeźba stała się częścią kolekcji papieskiej, liczba rysunków i grafik się zwiększyła, co niewątpliwie wpłynęło na spopularyzowanie motywu⁵.

Początkowo dzieło z Muzeów Watykańskich było utożsamiane ze *Śpiącą Nimfą* (rzadziej *Śpiącą Wenus*) lub *Umierającą Kleopatrzą*. Wy tłumaczenie pierwszej identyfikacji przedstawiła Brunilde Sismondo Ridgway w swoim opracowaniu rzeźby hellenistycznej⁶. W swoich badaniach wskazuje, że podobne do *Ariadny* rzeźby półnagich kobiet były umieszczane w nimfeach, stanowiących architektoniczną oprawę zakończenia wodociągów. Występowanie postaci nimf przy ujęciach wody zarówno tych publicznych jak i prywatnych miało swoje uzasadnienie. Zgodnie z mitologią grecką i rzymską nimfy wodne zwane najadami zamieszkiwały grotty opiekując się naturalnymi źródłami. Powodem drugiej identyfikacji był wąż oplatający przedramię kobiety. Zgodnie z przekazem Swetoniusza, Kleopatra popełniła samobójstwo pozwalając ukąsić się jadowitemu wężowi w pierś⁷. Dopiero w XVIII w. nastąpiła zmiana w interpretacji rzeźby, kiedy to Johann Joachim Winckelmann w wężu na przedramieniu kobiety rozpoznał ozdobę w formie bransolety⁸. Właściwą identyfikację śpiącej, półnagiej kobiety zawdzięczamy kustoszowi papieskiej kolekcji starożytności i konserwatorowi Muzeów Kapitołińskich, Ennio Quirino Viscontiemu. Był on autorem sześciotomowego opracowania *Museo Pio-Clementino* (1782), w którym poddał rzeźbę skrupulatnej analizie ikonograficznej. Na podstawie podobnych do niej kompozycji określił dzieło jako *Śpiącą Ariadnę*⁹. Należy zaznaczyć, że pomimo zmiany identyfikacji postaci leżącej z umierającej Kleopatry, śpiącej Wenus lub Nimfy na śpiącą Ariadnę, to kopie lub inspirowane tą kompozycją rzeźby z powodu wcześniejszego błędnego rozpoznania nadal zwyczajowo funkcjonowały pod pierwotnymi nazwami. Wielość wątków mitologicznych, z którymi kojarzona była ta rzeźba, pozwalała artystom na zróżnicowany przekaz treści, uzależniony od przeznaczenia dzieła.

Mit o Ariadnie Kreteńskiej

Ariadna była kreteńską księżniczką, córką Minosa i Pazyfae oraz siostrą Minotaura, znaną przede wszystkim z mitu o Tezeuszu. Zgodnie z przekazem, Ateny zobowiązane były Krecie płacić daninę, dostarczając regularnie siedmiu młodzińców i siedem dziewcząt na ofiarę dla Minotaura, przerażającego byka-człowieka. Tezeusz, syn króla Aten, zobowiązał się popłynąć na Kretę, aby zabić potwora. Po przybyciu na wyspę heros spotkał Ariadnę, która się w nim zakochała. Ariadna zdradziła mu sposób jak zabić Minotaura, dała miecz i dzięki kłębkowi nici pokazała, jak wyjść bezpiecznie z labiryntu-więzienia wzniesionego przez Dedala. Tezeusz obiecał w zamian, że

⁵ Ariadna ukazywana była na grafikach, m.in.: Francisco de Holanda (Antigualhas, 1538, A/E/II 6, f. 8v. Real Biblioteca de San Lorenzo del Escorial), Giovanniego Battisty Cavalieriego (*Antiquarum Statuarum Urbis Romae Primus Et Secundus Liber*, Roma 1585, ryc. XLVII), Ennio Quirino Viscontiego (*Museo Pio Clementino*, Roma 1782, ryc. XLIV). Zob. C. Valeri, *L'Arianna addormentata dei Musei Vaticani, già Cleopatra in Belvedere*, https://www.egramma.it/eOS/index.php?id_articolo=3572 [dostęp: 05.06.2025]; Marcantoniego Raimondiego, (BUW: nr. inw.zb.d. 1753), Ferdynanda Pincka (BUW: nr. inw.zb.d. 10268).

⁶ RIDGWAY, B. S. *Hellenistic Sculpture* s. 332.

⁷ Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, przekład z języka łacińskiego, wstęp i komentarz J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA, Wrocław 1972, s. 113-114.

⁸ RIDGWAY, B.S., *Hellenistic Sculpture...*, s. 332.

⁹ HASKELL, Francis – PENNY, Nicholas, *Taste and the antique: The lure of classical sculpture 1500-1900*, Vol. 1, London, 1981, s. 249.

zabierze ją do swojego kraju i poślubi. Podczas podróży do Aten, zatrzymali się na postój na wyspie Naksos. Tam Tezeusz zdecydował się pozostawić śpiącą księżniczkę, a sam odpłynął w kierunku ojczyzny¹⁰. Uczynił tak, ponieważ zakochał się w siostrze Ariadny, Fedrze¹¹. Porzuconą, śpiącą Ariadnę znalazł Dionizos, którego uczucie okazało się prawdziwe. Bóg wina ożenił się z księżniczką i po wspólnie spędzonych szczęśliwych latach ofiarował jej życie wieczne na firmamencie w postaci konstelacji jaśniejszej do dziś. Księżniczka snem zakończyła jedno życie i zaczęła drugie – nieodwzajemnione uczucie do półboga zostało zastąpione miłością boga¹².

Historia

Rzeźba z Muzeów Watykańskich znana dziś jako *Śpiąca Ariadna* została odkryta na przełomie XV i XVI w.¹³ Po odkryciu trafiła najpierw do posiadłości rodziny Maffei przy Via dell'Arco della Ciambella na Campo Marzio w Rzymie, którzy byli kolekcjonerami i sfinansowali wykopaliska. Można przypuszczać, że to właśnie tam oglądali ją Amico Aspertini – twórca pierwszej grafiki (przed 1503) i Rafael Santi – autor pierwszego dzieła malarskiego (1506)¹⁴, ponieważ w ich twórczości, ta kompozycja, pojawia się jeszcze przed przeniesieniem jej do Muzeów Watykańskich. Pierwsza udokumentowana wzmianka o tej rzeźbie pochodzi z 2 lutego 1512 r. Wtedy to została zakupiona przez papieża Juliusza II od rzymskiego kolekcjonera Angelo Maffei, z przeznaczeniem na dekorację dziedzińca łączącego Pałac Apostolski z Belwederem na Watykanie. Dziedziniec Belwederski zaprojektowany przez Donato Bramantego, zgodnie z życzeniem papieża Juliusza II, nawiązywał do dziedzińca w rzymskiej willi cesarza Hadriana w Tivoli ozdobionego rzeźbami. Posąg *Śpiącej Ariadny* (wtedy określany jako *Umierająca Kleopatra*) został umieszczony w niszy nad fontanną, w „towarzystwie” *Apolla Belwederskiego* oraz *Grupy Laokoona*, tworząc razem z nimi niezwykłą „wystawę starożytności”¹⁵. Rzeźba stanowiła zwieńczenie fontanny w formie wielkiej muszli w stylizowanej na grotę niszy, ujętej przez dwie hermy wspierające gzyms, zaakcentowany na środku skrzydlatą maską. Taka aranżacja nawiązywała do modnego wówczas tematu mitologicznego nimfy – opiekunki źródła wody¹⁶.

Ustawienie rzeźby na dziedzińcu Muzeów Watykańskich spowodowało, że stała się bardziej dostępna. Niespełna 10 lat od ekspozycji jej na widok publiczny, podobna do niej kompozycja zatytułowana *Noc* została wymodelowana w latach 1520-1534 przez Michała Anioła do pomnika nagrobnego Juliana Medyceusza z przeznaczeniem do

¹⁰ PARANDOWSKI, Jan. *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Londyn 1992, s. 157-158.

¹¹ PISCZEK, Zdzisław. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1966, s. 75.

¹² PARANDOWSKI, J. *Mitologia..*, s. 158.

¹³ Nie znamy miejsca odkrycia rzeźby, przypuszcza się że odnaleziono ją w trakcie przebudowy pałacu rodziny Maffei lub w jego pobliżu, warto zaznaczyć, iż posiadłości rodowe w dużej mierze pokrywały się z nieistniejącym kompleksem term Agryppy. Nie można jednak wykluczyć, że rzeźba nie została kupiona przez Maffeich lub trafiła w ich posiadanie w wyniku wymiany z innym antykwariuszem. HASKELL, F. – PENNY, N., *Taste and the antique* s. 246.

¹⁴ Rafael na jednej ze Stanz w Pałacu Apostolskim zatytułowanej *Parnas*, namalował muzę Kalliope, którą upozował na podobieństwo Śpiącej Kleopatry/Ariadny. REDIG DE CAMPOS, Deocletio. *Stanze di Raffaello*, Roma 1957, s. 25-31.

¹⁵ HASKELL, F. – PENNY, N. *Taste and the antique* s. 246.

¹⁶ *Cleopatra* [w:] *Antiquarum Statuarum Urbis Romae*, Lorenzo della Vaccari, University of Chicago Library, [https://speculum.lib.uchicago.edu/view.php?id=speculum-0867-001&title=\(C867\)%20Cleopatra#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2469%2C-232%2C9801%2C4635](https://speculum.lib.uchicago.edu/view.php?id=speculum-0867-001&title=(C867)%20Cleopatra#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2469%2C-232%2C9801%2C4635), [dostęp 22.04.2025].

kaplicy tejże rodziny przy bazylice San Lorenzo we Florencji¹⁷. Rzeźba stanowiła nieodłączny element Cortile del Belvidere do roku 1551, kiedy to została przeniesiona razem z fontanną do osobnego pomieszczenia w Pałacu Belwederskim na północnym krańcu wschodniego korytarza, który otwierał się na dziedziniec posągów. Pomieszczenie określane jako *Stanza della Cleopatra* dekorowały groteski i sceny z motywem wody zaczerpnięte ze Starego Testamentu autorstwa Daniele da Volterra, ucznia Michała Anioła¹⁸. Wieloletnie narażenie marmurowej rzeźby na zawilgocenie spowodowało uszkodzenie jego powierzchni. Konieczna była jej konserwacja. Między 1772 a 1773 r., posąg został odrestaurowany przez Gaspare Sibillę. Wtedy Ariadnie przywrócono prawą dłoń, przeprowadzono renowację twarzy i draperii, oraz dodano nową podstawę na „podłożu” ze skał. Kontekst w jakim była wystawiana nie uległ zmianie. Nadal kompozycyjnie była powiązana z fontanną. Dopiero z generalnym remontem budynków muzealnych na Watykanie, rozpoczętym za pontyfikatu Piusa VI w 1776 r., rzeźba zmieniła miejsce ekspozycji. Została ustawiona na końcu Gallerii Posągów (Galleria delle Statue), w arkadowej niszy zamkniętej półkoliście i podpartej dwiema kolumnami jońskimi, którą flankują dwa marmurowe rzeźbione kandelabry Barberinich (nazwane tak dla upamiętnienia ich poprzednich właścicieli), stanowiące pierwotnie część wyposażenia willi Hadriana¹⁹. Ściana wnętrza została pokryta freskami autorstwa Cristoforo Unterpergera z wyobrażeniem egipskiego pejzażu, na którym przedstawiono odkrytą w willi Hadriana statwę Ozyrysa-Antinousa²⁰. Rzeźbę *Śpiącej Ariadny* umieszczono na rzymskim sarkofagu z końca II w. p.n.e. z wypukłorzeźbionym przedstawieniem gigantomachii²¹.

Śpiąca Ariadna razem z wieloma innymi bezcennymi dziełami sztuki rzymskiej, na mocy postanowień Traktatu z Tolentino w 1797 r. jako łup wojenny trafiła do Muzeum Napoleona w Luwrze. Stamtąd powróciła do Watykanu dopiero po upadku rządów I cesarza Francuzów. Obecna ekspozycja posągu została zaaranżowana ok. 1865 r. za dyrektury Pietro Teneraniego. Istotną zmianą było zamalowanie fresku, odwołującego się do poprzedniej identyfikacji rzeźby, i zastąpienie go jednokolorowym tłem tzw. pompejańską czerwienią, która do dziś stanowi tło dla leżącego posągu Ariadny²².

Powtórzenia i reinterpretacje

Rzeźba *Śpiącej Ariadny* należała, po Grupie Laokoona, Apolla Belwederskiego i Torsie Belwederskim, do najcenniejszych dzieł w kolekcji watykańskiej. Zapoczątkowane przez Sykstusa IV i Juliusza II gromadzenie dzieł starożytnych, przede wszystkim rzeźbiarskich, rozbudziło pasję kolekcjonerską wśród koronowanych głów. Jednym z pierwszych był król Francji, Franciszek I Walezjusz (1494-1547, od 1515 król Francji), który postanowił stworzyć na wzór kolekcji papieskiej podobną kolekcję rzeźb starożytnych w swoim pałacu w Fontainebleau. To ważne zadanie król powierzył

¹⁷ GAYFORD, Martin. *Michelangelo: His Epic Life*, London 2013, s. 385-389; G. Dalli Regoli, op. cit., s. 27.

¹⁸ Daniele da Volterra, https://en.wikipedia.org/wiki/Daniele_da_Volterra, [dostęp: 15.04.2025].

¹⁹ DALTROP, Georg. *The Museo Pio-Clementino*. In: *The Vatican: Spirit and Art of Christian Rome*, New York 2013, s. 180-181.

²⁰ *Statue of Osiris-Antinous*, Musei Vaticani, <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-gregoriano-egizio/sala-iii--ricostruzione-del-serapeo-del-canopo-di-villa-adriana/statua-di-osiri-antino.html>, [dostęp: 27.05.2025].

²¹ DALTROP, G. *The Museo Pio-Clementino...*, s. 181.

²² HASKELL, F. – PENNY, N. *Taste and the antique* s. 249-250.

włoskiemu malarzowi Francesco Primaticciemu, którego tak jak Fiorentiniego, Vignolę, Serlia czy Celliniego, zatrudnił u siebie. Król powierzał artystom z Italii nie tylko realizację królewskich zamówień, ale także kształcenie młodych, zdolnych artystów francuskich. Zatrudniając ich tak licznie na swoim dworze chciał uczynić ze swojego pałacu w Fontainebleau, jak to określił Vasari, nowy Rzym²³. Dla stworzenia kolekcji starożytności ważne były zarówno kopie jak i oryginały. Powszechnie praktykowaną wówczas techniką reprodukcji cennych rzeźb, było tworzenie odlewów gipsowych, a następnie ich odlewów w brązie. Primaticci przebywając w Rzymie w 1540 r., wykonał i przywiózł do Francji gipsowe kopie-formy najslawniejszych marmurowych posągów i grup rzeźbiarskich z Muzeów Watykańskich. Odlanie tych form w technice na wosk tracony powierzono Vignoli²⁴. Pomiędzy 1541 a 1543 r. w Fontainebleau wykonano dziesięć odlewów antycznych marmurów watykańskich, w tym rzeźbę *Umierającej Kleopatry/ Śpiącej Ariadny*²⁵. Odlew stał się częścią francuskiej kolekcji królewskiej, dając początek serii rzeźb-kopii, które możemy oglądać na terenie kolejnych rezydencji królów Francji²⁶.

Kopie antycznych rzeźb ze zbiorów watykańskich były podstawą wielu kolekcji sztuki, a *Śpiąca Ariadna* weszła do kanonu i razem z kilkoma innymi przykładami należała do fundamentu typowych zbiorów starożytności w Europie²⁷. Moda na kolekcjonowanie starożytnych rzeźb-kopii znanych oryginałów stała się także udziałem kolekcjonerów spoza Starego Kontynentu. W 1805 r. kopia *Śpiącej Ariadny* znalazła się w posiadaniu Thomasa Jeffersona, trzeciego prezydenta Stanów Zjednoczonych w jego prywatnej rezydencji Monticello w Charlottesville²⁸.

Poza omówionymi przykładami dzieł wykonanych w technice rzeźbiarskiej, należy zaznaczyć, że kompozycja *Śpiącej Ariadny* z Muzeów Watykańskich występowała równie często w malarstwie nowożytnym. Odwoływanie się do mitu o kreteńskiej księżniczce widoczne jest w twórczości Angeliki Kauffmann (1741-1807), szwajcarskiej malarki tworzącej od lat 60. XVIII w. do początku XIX w. Wybierając tematy mitologiczne przemyślała do swoich dzieł treści, na które w epoce, w której żyła nie było przyzwolenia, zwłaszcza dla kobiet²⁹. Z tej samej kompozycji skorzystał francuski malarz Jean-Baptiste Regnault (1754-1829), przywołując temat śmierci

²³ PRESSOUYRE, Sylvia. *Les Fontes De Primaticce A Fontainebleau*. In: „Bulletin Monumental”, t. 127, no. 3, 1969, s. 223-239.

²⁴ *Ariane Endormie*, Chateau de Fontainebleau, <https://www.chateaufontainebleau.fr/collection-et-ressources/les-collections/sculptures/ariane-endormie/> [dostęp : 23.04.2025].

²⁵ Analogia do rzeźby watykańskiej nie jest wyrazista. Na pierwszy rzut oka rzeźba z Fontainebleau budzi większe skojarzenia ze *Śpiącą Ariadną* z florenckiej Uffizi. Na charakter dzieła miały wpływ manierystyczne wyciągnięcia anatomiczne zastosowane przez Primaticciego, aby lepiej odpowiadały francuskim kanonom kobiecego piękna. Na pierwowzór rzymski może wskazywać typ twarzy i ułożenie fałd draperii ubioru Ariadny z Fontainebleau.

²⁶ *Ariane Endormie*, Chateau de Versailles, <https://collections.chateauversailles.fr/#/query/281ab0d5-fcc0-47da-a04a-afc4223bf89d>, [dostęp: 23.04.2025]; *Ariane endormie, dit autrefois Cléopâtre*, Chateau de Versailles, <https://collections.chateauversailles.fr/#/query/b51focdb-8e2e-48ca-8435-610ff8d554fe>, [dostęp: 23.04.2025].

²⁷ PRESSOUYRE, S. *Les Fontes...*, s. 230.

²⁸ *Ariadne*, Monticello, <https://collections.monticello.org/mDetail.aspx?rID=1928-4&db=objects&dir=Collections>, [dostęp: 23.04.2025].

²⁹ *Angelika Kauffmann*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Angelika_Kauffmann [dostęp: 14.04.2025]; *Piękno poddane Miłości i porzucone przez Roztropność*, 1770-1780, Plymouth City Museum & Art Gallery; *Ariadna porzucona przez Tezeusza*, 1774, Museum of Fine Arts, Houston; *Bachus i Ariadna*, 1794, Attingham Park, Shropshire; *Śpiąca Nimfa obserwowana przez pasterza*, 1780 r., Victoria and Albert Museum w Londynie.

Kleopatry³⁰. Rzeźba była również wykorzystywana w przedstawieniach malarskich jako sztafaż, służący do identyfikacji miejsca, które oglądamy. Dzięki takiemu zabiegowi oglądający, rozpoznając *Śpiącą Ariadnę* z Muzeów Watykańskich w obrazie Antona Raphaela Mengsa (1728-1779) wie, że ogląda wnętrze pałacu papieskiego³¹, lub identyfikując rzeźbę na obrazie Diego Velázqueza (1599-1660) z *Ariadną* przechowywaną dziś w Galerii Uffizi, przenosi się do florenckiej willi Medyceuszy³². Niekiedy posąg stawał się elementem tła dla przedstawień portretowych, zwłaszcza jeżeli portretowany chciał zaznaczyć swój związek z Watykanem lub pochwalić się posiadaną kolekcją, a także by podkreślić swoje przynależności jako osoby wykształconej i świadomej wpływu sztuki antycznej na współczesną kulturę. Tego typu przedstawienia odnajdujemy w twórczości Pompea Batoniego (1708-1787)³³.

Rzeźby – będące kopiami lub inspirowane posągami *Śpiącej Ariadny* z Muzeów Watykańskich, znajdowały również nabywców na ziemiach polskich w epoce klasycyzmu i romantyzmu. W drugiej połowie XVIII w. motyw *Śpiącej Ariadny* z Muzeów Watykańskich rozpowszechnił się na terenie Rzeczypospolitej. Początek kompozycjom rzeźbiarskim opartym na tym wzorze dała kolekcja starożytności zainicjowana przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego na Zamku Królewskim w Warszawie. Najwcześniejszym przykładem jest rzeźba *Umierającej Kleopatry* nabyta w Rzymie w 1778 r. do zbiorów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przez Ignazia Brocchiego, królewskiego pośrednika i szwagra Marcello Bacciarellego³⁴. Wykonana przez anonimowego artystę włoskiego figurka z marmuru karraryjskiego stanowi wierną choć niewielkich rozmiarów (66 × 86 × 35 cm) kopię watykańskiej *Śpiącej Ariadny*. Rzeźba ta była częścią królewskiej kolekcji starożytności, służąc najpierw jako dekoracja w Gabinetie Starożytności na Zamku Królewskim w Warszawie. Później stała się elementem wyposażenia pracowni rzeźby, tzw. Sculptorni kierowanej przez André Le Bruna, oraz dekoracją teatru dworskiego w Starej Pomarańczarni w Łazienkach (po 1788), gdzie pozostała aż do upadku Rzeczypospolitej. Po rozbiorach i abdykacji Poniatowskiego, jego kolekcja została rozproszona. Rzeźbę w 1819 r. zakupiła Aleksandra Potocka, właścicielka pałacu w Wilanowie. Po drugiej wojnie światowej stała się własnością Muzeum Narodowego w Warszawie. Do Łazienek Królewskich

³⁰ Jean-Baptiste Regnault, *Death of Cleoptra* 1797 r., Muzeum Kunstpalast w Düsseldorfie, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Baptiste_Regnault_-_Death_of_Cleopatra_-_Google_Art_Project.jpg, [dostęp: 27.05.2025]

³¹ Anton Raphael Mengs, *Tryumf Historii ponad Czasem*, 1772 r., Camera dei Papiri, Biblioteka Watykańska, https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Anton_Raphael_Mengs,_The_Triumph_of_History_over_Time_%28Allegory_of_the_Museum_Clementinum%29,_ceiling_fresco_in_the_Camera_dei_Papiri,_Vatican_Library,_1772_-_Motty.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

³² Diego Velázquez, *Widok na ogród w Willi Medyceuszy*, 1630 r., Museo del Prado, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Diego_Vel%C3%A1zquez_-_Villa_Medici,_Pavillion_of_Ariadn%C3%A9_-_WGA24382.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

³³ W. Rostworowska-Kening, op. cit., s. 349-353; Pompeo Batoni, *Portret Charlesa Crowle*, 1762 r., Luwr, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pompeo_Batoni.jpg, [dostęp: 27.05.2025]; *Portret Thomasa Dundasa*, 1764 r., the Zetland Collection, Aske Hall, Richmond, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Dundas,_futuro_primo_barone_Dundas.jpg, [dostęp: 27.05.2025]; *Portret Thomasa Williama Coke'a*, 1774 r., zbiory prywatne Holkham Hall, Norfolk, <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Pompeo-Girolamo-Batoni/213580/Thomas-William-Coke,-later-1st-Earl-of-Leicester-%28of-the-Second-Creation%29.html>, [dostęp: 27.05.2025].

³⁴ Informacja o zakupie rzeźby znajduje się w zapiskach Ignazia Brocchiego pod datą 22 grudnia 1778 r. Zob. GODZIEJEWSKA, Grażyna. *Zbiory starożytności Stanisława Augusta Poniatowskiego jako przejaw miłośnictwa antyku w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*. In: SADURSKA, Anna. *Studia Antiqua. Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*. Warszawa, 1991, s. 143.

Umierająca Kleopatra wróciła dopiero w 1973 r., wyeksponowano ją wtedy w Sali Koncertowej Starej Pomarańczarni, gdzie znajduje się do dziś³⁵.

Zakończenie

Kompozycja *Śpiącej Ariadny* należy do najbardziej rozpoznawalnych przedstawień ikonograficznych zaczerpniętych z antyku, które znalazły swoje powtórzenia w sztuce nowożytnej, klasycystycznej i romantycznej. Jej źródła należy szukać w tradycji helleńskiej, a konkretnie w kręgu szkoły pergamońskiej z II w. p. n. e., choć znane są wyłącznie rzymskie kopie tej pierwotnie greckiej realizacji. Najbardziej znaną kopią tej rzeźby pozostaje ta przechowywana w Muzeach Watykańskich, która dzięki swojej lokalizacji, zyskała wyjątkowy status spośród innych znanym nam przykładów *Śpiącej Ariadny*. Rozpoznawalność i wpływ tej kompozycji nie były przypadkowe. Wynikały z połączenia dostępności otwartych dla publiczności zbiorów watykańskich oraz popularyzacji jej wizerunku w grafikach. To właśnie dzięki rycinom, przedstawienie to weszło na trwałe do europejskiego kanonu artystycznego, stając się wzorcem kopiowanym i przekształcanym przez kolejne pokolenia artystów. Fascynacja antykiem w okresie klasycyzmu, a następnie romantyzmu, sprawiła, że *Śpiąca Ariadna* stała się jednym z ikonograficznych tematów dla sztuki dekoracyjnej, pałacowo-ogrodowej oraz sepulkralnej.

³⁵ O rzeźbie zob. MIŁOCKI, Tomasz. *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750-1830)*, „Archiwum Filologiczne” t. XLVI, 1990, s. 11-25; GODZIEJEWSKA, G. *Zbiory starożytności Stanisława Augusta Poniatowskiego...*, s. 143.

Bibliografia

- DALTROP, Georg. The Museo Pio-Clementino. In: *The Vatican: Spirit and Art of Christian Rome*. New York, 2013, s. 176–189.
- GAJUS SWETONIUSZ TRANKWILLUS. *Żywoty Cezarów*. Przekład z języka łacińskiego, wstęp i komentarz J. Niemirska-Pliszczyńska. Wrocław, 1972.
- GAYFORD, Martin. *Michelangelo: His Epic Life*. London, 2013.
- GODZIEJEWSKA, Grażyna. Zbiory starożytności Stanisława Augusta Poniatowskiego jako przejaw miłośnictwa antyku w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku. In: SADURSKA, Anna. *Studia Antiqua. Z dziejów miłośnictwa antyku w Polsce*. Warszawa, 1991, s. 109–114.
- HASKELL, Francis – PENNY, Nicholas. *Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture 1500–1900*. Cz. 1. London 1981.
- MCNALLY, Sheila. Ariadne and others: images of sleep in Greek and early Roman art. In: *Classical Antiquity*, 1985, vol. 4, no.2, s. 152–192.
- MIKOCCI, Tomasz. Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750–1830). *Archiwum Filologiczne*, 1990, t. XLVI, s. 11–25.
- PARANDOWSKI, Jan. *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*. London 1992.
- PISZCZEK, Zdzisław. *Mała encyklopedia kultury antycznej*. Warszawa, 1966.
- PRESSOUYRE, Sylvia. Les Fontes De Primatice A Fontainebleau. In: *Bulletin Monumental*, 1969, t. 127, s. 223–239.
- RIDGWAY, Brunilde, Sismondo. *Hellenistic Sculpture: The Styles of ca. 331–200 B.C.*. Cz. 1. London, 2001.
- ROSTWOROWSKA-KENING, Weronika. *Nekropolia wawelska w latach 1796–1846. Od mauzoleum królewskiego do panteonu narodowego*. Kraków, 2023.

Strony internetowe

- Angelika Kauffmann*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Angelika_Kauffmann, [dostęp: 14.04.2025].
- Anton Raphael Mengs, *Tryumf Historii ponad Czasem*, 1772 r., Camera dei Papiri, Biblioteka Watykańska, https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Anton_Raphael_Mengs,_The_Triumph_of_History_over_Time_%28Allegory_of_the_Museum_Clementinum%29,_ceiling_fresco_in_the_Camera_dei_Papiri,_Vatican_Library,_1772_-_Motty.jpg, [dostęp: 27.05.2025].
- Ariadne*, Monticello, <https://collections.monticello.org/mDetail.aspx?rID=1928-4&db=objects&dir=Collections>, [dostęp: 23.04.2025].
- Ariane Endormie*, Chateau de Fontainebleau, <https://www.chateaufontainebleau.fr/collection-et-ressources/les-collections/sculptures/ariane-endormie/>, [dostęp : 23.04.2025].
- Ariane Endormie*, Chateau de Versailles, <https://collections.chateauversailles.fr/#/query/281ab0d5-fcc0-47da-a04a-afc4223bf89d>, [dostęp: 23.04.2025].
- Ariane endormie*, dit autrefois Cléopâtre, Chateau de Versailles, <https://collections.chateauversailles.fr/#/query/b51focdb-8e2e-48ca-8435-610ff8d554fe>, [dostęp: 23.04.2025].
- Ariane Endormie*, Musée du Louvre, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010277090> [dostęp: 07.03.2025].

Arianna Addormentata, Le Gallerie degli Uffizi, , <https://www.uffizi.it/news/arianna-dormiente>, [dostęp: 07.03.2025].

Arianna, Musei Vaticani, <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/Galleria-delle-Statue-e-Sala-dei-Busti/arianna.html> [dostęp: 20.01.2025].

Diego Velázquez, *Widok na ogród w Willi Medyceuszy*, 1630 r., Museo del Prado, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Diego_Vel%C3%A1zquez_-_Villa_Medici,_Pavillion_of_Ariadn%C3%A9_-_WGA24382.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

Dioniso ed Arianna, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dionysos_Ariadne_MAN_Napoli_Inv927_1.jpg, [dostęp: 26.05.2025].

<https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R7/7%2004%2031%20p7.htm>, [dostęp: 26.05.2025].

Jean-Baptiste Regnault, *Death of Cleoptra*, 1797 r., Muzeum Kunstpalast w Düsseldorfie, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jean-Baptiste_Regnault_-_Death_of_Cleopatra_-_Google_Art_Project.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

Lorenzo della Vaccari, *Cleopatra* [w:] *Antiquarum Statuarum Urbis Romae*, University of Chicago Library, [https://speculum.lib.uchicago.edu/view.php?id=speculum-0867-001&title=\(C867\)%20Cleopatra#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2469%2C-232%2C9801%2C4635](https://speculum.lib.uchicago.edu/view.php?id=speculum-0867-001&title=(C867)%20Cleopatra#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2469%2C-232%2C9801%2C4635), [dostęp 22.04.2025].

Panel with Bacchus and Ariadne, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panel_with_Bacchus_and_Ariadne_01_\(49346490466\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panel_with_Bacchus_and_Ariadne_01_(49346490466).jpg), [dostęp: 25.05.2025].

Pompeo Batoni, *Portret Charlesa Crowle*, 1762 r., Luwr, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pompeo_Batoni.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

Pompeo Batoni, *Portret Thomasa Dundasa*, 1764 r., the Zetland Collection, Aske Hall, Richmond, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Dundas,_futuro_primo_barone_Dundas.jpg, [dostęp: 27.05.2025].

Pompeo Batoni, *Portret Thomasa Williama Coke'a*, 1774 r., zbiory prywatne Holkham Hall, Norfolk, <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Pompeo-Girolamo-Batoni/213580/Thomas-William-Coke,-later-1st-Earl-of-Leicester-%28of-the-Second-Creation%29.html>, [dostęp: 27.05.2025].

Reclining Ariadne, Rhode Island School of Design Museum, <https://risdmuseum.org/art-design/collection/reclining-ariadne-02005> [dostęp: 07.03.2025].

Sarcofago con scene dionisiache, Musei Vaticani, <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.951.0.0>, [dostęp: 26.05.2025].

Sarcophage, couvercle de sarcophage, Musée du Louvre, <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010252359>, [dostęp: 26.05.2025].

Sleeping Ariadne, Antalya Archeological Museum, <https://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=9642>, [dostęp: 27.05.2025].

Sleeping Ariadne, Museo del Prado, <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/sleeping-ariadne/obde93b6-77f3-4652-95bd-5a40ab444e60> [dostęp: 07.03.2025].

Sleeping Ariadne, San Antonio Museum of Art, <https://sanantonio.emuseum.com/objects/5641/sleepingariadne?ctx=8511701a-5843-4dd3-b24d-3752deb1e2a5&idx=0> [dostęp: 07.03.2025].

Statue of Osiris-Antinous, Musei Vaticani, <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-gregoriano-egizio/sala-iii--ricostruzione-del-serapeo-del-canopo-di-villa-adriana/statua-di-osiri-antino.html>, [dostęp: 27.05.2025].

Śpiąca Ariadna - kreteńska królowna zidentyfikowana, <https://romanonpertutti.com/pl/article/544/spiaca-ariadna-kretenska-krolewna-zidentyfikowana> [dostęp: 17.03.202].

Teseo abbandona Arianna nell'isola di Nasso, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Theseus_Ariadne_MAN_Napoli_Inv115396.jpg, [dostęp: 26.05.2025].

Villa Arianna, Pompeii, <https://pompeisites.org/en/stabiae-en-2/villa-arianna/>, [dostęp: 15.04.2025].

Waza Portlandzka, https://pl.wikipedia.org/wiki/Waza_portlandzka, [dostęp: 15.04.2025].

Aneks ilustracyjny

Śpiąca Ariadna, ok. II w. p. n. e., marmur biały, Muzea Watykańskie nr. inw. MV.548.o.o. Fot. Adam Stańczyk

Sloboda, rovnosť a bratstvo: Koncept slobody v období Veľkej francúzskej revolúcie cez prizmu osobnosti markíza de Lafayette – projekt záverečnej práce [Viktor Kimák]

Abstrakt

Osvietenské hnutie je kultúrnym fenoménom, ktorý je možné považovať za katalyzátor zmien vo francúzskej spoločnosti na konci 18. storočia. V dôsledku nepriaznivej situácie vo francúzskej monarchii sa začínajú šíriť rôzne alternatívne nápady, ako riadiť krajinu. Táto kríza legitimity absolutistickej monarchie Bourbonovcov, prejavujúca sa neschopnosťou riešiť hospodárske, sociálne a politické problémy krajiny, vytvorila živnú pôdu pre revolučné zmeny. V tomto kontexte nadobudli mimoriadny význam diela popredných osvietencov, medzi ktorých patril aj Jean-Jacques Rousseau. Predkladaný príspevok vychádza z bakalárskej práce, ktorej primárnym cieľom je analyzovať koncept slobody v rámci Veľkej francúzskej revolúcie z pohľadu markíza de Lafayette v kontexte dobových filozofických ideí s dôrazom na myslenie Jeana-Jacquesa Rousseaua. Z uvedeného cieľa vyplýva, že ide o problematiku s disciplinárnym presahom, pričom má daná téma súvis najmä s myšlienkami osvietenskej filozofie a s politológiou. Príspevok je zameraný na otvorenie problematiky, v rámci ktorej je pozornosť venovaná analýze Rousseauovho diela *O spoločenskej zmluve*. Jeho ústrednými pojmami sú všeobecná vôľa a občianska sloboda, ktoré mali priamy vplyv na revolučnú rétoriku a ústavodarnú činnosť počas Veľkej francúzskej revolúcie. Okrem toho je súčasťou príspevku aj náhľad do ideí markíza de Lafayette so zameraním na *Deklaráciu práv človeka a občana*, na vytvorení ktorej sa spolupodieľal (1789). Myšlienky obsiahnuté v príspevku budú vo vychádzajúcej práci viac rozvinuté a doplnené o ďalšie informácie. Teórie budú podložené viacerými príkladmi a dobovými dokumentmi.

Kľúčové slová

Osvietenstvo, Rousseau, Veľká francúzska revolúcia, de Lafayette, Spoločenská zmluva, Deklarácia práv človeka a občana

Úvod

Skúmanie politických teórií osvietenstva a ich prejavov počas Veľkej francúzskej revolúcie predstavuje v slovenskej historiografii menej frekventovanú oblasť výskumu. Aj napriek tomu, že francúzska revolúcia a osvietenstvo sú podrobne spracované v odbornej literatúre, detailná analýza vplyvu konkrétnych filozofov (ako je Jean-Jacques Rousseau) na jednotlivých aktérov revolúcie (akým bol aj markíz de Lafayette) zostáva v slovenskej historiografii okrajovou témou. Tento fakt je hlavným dôvodom výberu tejto témy. Prínos tohto príspevku spočíva aj v interdisciplinárnom prístupe, ktorý prelína historickú analýzu s filozoficko-politologickým skúmaním.

Cieľom príspevku je analyzovať koncept slobody v kontexte diela *O spoločenskej zmluve* od Jeana-Jacquesa Rousseaua a zistiť, do akej miery boli dané myšlienky naplnené v Lafayettovej *Deklarácii práv človeka a občana*, keďže v mnohých ohľadoch boli pre neho Rousseauove myšlienky vzorom. Práve v nich je možné badať inovatívne až radikálne nápady, ktorých analýza je jedným z hlavných cieľov nielen príspevku ale aj mojej záverečnej práce. Osoba markíza de Lafayette poskytuje vhodný subjekt na komparáciu revolučnej politickej praxe s osvietenskou teóriou hneď z niekoľkých dôvodov. Podieľal sa na príprave *Deklarácie práv človeka a občana* z roku 1789,¹ ktorá sa odvolávala na osvietenské ideály slobody a rovnosti. Jeho politická dráha, od umierneného monarchistu po politika prenasledovaného jakobínmi symbolizuje hlavný konflikt revolúcie medzi Rousseauovým ideálom a politickou realitou.

V nasledujúcej časti bude najskôr otvorená problematika slobody v kontexte osvietenských filozofických ideí, následne bude analyzovaný Rousseauov koncept občianskej slobody v diele *O spoločenskej zmluve* a napokon bude pozornosť venovaná reflexii týchto myšlienok v politickej praxi markíza de Lafayette v kontexte *Deklarácie práv človeka a občana*.

Otvorenie problematiky v kontexte filozofických ideí

Korene osvietenstva siahajú do Anglicka konca 17. storočia, odkiaľ sa v priebehu 18. storočia postupne rozšírilo do ďalších častí Európy. Nebolo to jednotné hnutie. Prejavovalo sa rôznymi formami v rôznych krajinách. Najviac sa rozšírilo práve v Anglicku a vo Francúzsku, v ktorom sa však etablovalo až neskôr, kvôli úspešným snahám francúzskej monarchie brániť šíreniu osvietenských myšlienok v krajine.² Anglické osvietenstvo zdôrazňovalo empirickú skúsenosť, pozorovanie a experiment ako východiská indukčnej metódy poznania, prostredníctvom ktorej sa dospievalo k všeobecným záverom.³ Francúzske osvietenstvo pokračovalo v britskej tradícii, no v porovnaní s Angličanmi, bol vo Francúzsku dôraz kladený na prírodné zákony a univerzálne princípy v našom svete. Francúzska vetva osvietenského hnutia sa snažila pochopiť svet, ale venovala sa aj jeho kritickému hodnoteniu a transformácii po politickej, právnej a spoločenskej stránke.⁴ Celé osvietenské hnutie bolo založené na presvedčení, že poznanie je cennejšie než nevedomosť. Spoločenské problémy bolo podľa osvietenecov možné riešiť racionálnym uvažovaním a konaním, ktoré je založené

¹ AVALON PROJECT. 2008. *Declaration of the rights of man*. [online] Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

² IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. Praha: NLN: Nakladatelství Lidové noviny, 2021. s. 12-14.

³ BOURDE, André. *Osvícenství (1715-1789)*. In: DUBY, Georges, et al. *Dějiny Francie od počátků po současnost*. Praha: Karolinum, 2003. s. 385-386.

⁴ BOURDE, A. *Osvícenství (1715-1789)*. s. 386.

na skúmaní, analýze a poznaní, než na náboženských dogmách alebo bezhlavým prijímaním autority. Hnutie prinieslo aj nový koncept človeka, ako slobodnej, rozumne uvažujúcej bytosti, ktorá je nositeľom prirodzených a neodňateľných práv.⁵

Na prenikanie osvietenských myšlienok vplývalo niekoľko faktorov a dlhodobo neriešených kultúrno-spoločenských problémov, ako napr. napätie medzi vládnucimi vrstvami a širšou spoločnosťou, spory medzi vedou a náboženstvom a otázky týkajúce sa práv a slobody. Situácia bola obzvlášť napätá vo Francúzsku na konci 18. storočia. V krajine panovala rozsiahla sociálna nerovnosť. Tento stav v spoločnosti vhodne opisuje známa esej *Čo je tretí stav?* od Abbého Sieyésa vydaná v januári 1789: „*Čo je tretí stav? Všetko. Čo bol doteraz v politickom poriadku? Nič. Čo požaduje? Stať sa niečím.*“⁶ Na tomto pozadí sa v rámci rozsiahleho intelektuálneho rámca, ktorý osvietenstvo vytvorilo, stala jednou z hlavných tém filozofických, politických a sociálnych diskusií sloboda.

Treba však poznamenať, že myšlienka slobody nebola v osvietenských kruhoch všeobecne chápaná jednotne. Filozofi a politici ju interpretovali rôzne. Na rozdiely medzi anglickým a francúzskym osvietenstvom, ktoré boli predstavené v predchádzajúcej časti, nadväzujú aj odlišné interpretácie slobody, charakteristické pre jednotlivé národné osvietenké tradície.

Jedným z najvýznamnejších predstaviteľov anglického osvietenstva a kľúčovým teoretikom spoločenskej zmluvy bol Thomas Hobbes. Zásadne ovplyvnil chápanie slobody tým, že ju definoval negatívne. Tento pojem chápal ako záležitosť nezávislú od občianstva, či občianskej participácie. Je to predovšetkým individuálna a súkromná záležitosť každého jedinca. Zákon v jeho poňatí túto hodnotu nevytvára, ale obmedzuje ju. Ľudia sú slobodní najviac tam, kde zákon nepredpisuje ciele ani povinnosti. Negatívne chápanie tohto konceptu teda znamená neexistenciu síl, ktoré by mohli obmedziť autonómiu jedinca. Hobbes tým odmieta staršie ponímanie, ktoré je spojené s demokraciou, zákonom a aktívnou účasťou ľudí na verejnom živote. Dôraz v jeho teórii je kladený na ochranu jednotlivca pred zasahovaním iných ľudí či štátu.⁷

Odlišný prístup k danej otázke nachádzame vo francúzskom osvietenstve, ktorého významným predstaviteľom bol Charles Montesquieu. Jeho vplyv bol spočiatku v revolúcii dôležitý. Jeho myšlienky boli v súlade s cieľmi umiernených zástancov revolúcie, akým bol napríklad aj markíz de Lafayette. Montesquieu najlepšie vyjadril ciele konštitučných monarchistov vo Francúzsku spomedzi vtedajších filozofov. Jeho cieľom bolo monarchiu reformovať, nie zničiť. Vznik štátu, na rozdiel od teoretikov spoločenskej zmluvy, vysvetľoval ako výsledok dlhodobého historického vývoja ľudskej spoločnosti, nie ako výsledok jednorazového rozhodnutia ľudu. Podľa jeho názoru, štát, zákony a inštitúcie nevznikli spoločenskou zmluvou, ale formovali sa pod vplyvom rôznych faktorov, akými sú napríklad klíma, geografická poloha, veľkosť územia, náboženstvo, tradície a pod.⁸ Tieto podmienky pomaly vytvárali rôzne režimy a zákony, ktoré boli vhodné práve pre danú spoločnosť. Takto vznikali vo svete rôzne formy vlády. Vo svojom diele *Duch Zákonov*⁹ tieto formy vlády analyzoval a ako ideálnu formu vlády navrhoval takú, kde je moc rozdelená do viacerých zložiek v snahe, aby nevznikol despotizmus. Tento prístup sa premietal aj do jeho chápania slobody. Definoval ju ako právo robiť všetko, čo zákony dovoľujú a neobmedzujú práva druhých,

⁵ BOURDE, A. *Osvícenství (1715-1789)*. s. 385.

⁶ TINKOVÁ, Daniela. *Zrození občana*. Praha: Academia, 2015. s. 43.

⁷ WOKLER, Robert. *Rousseau, the Age of Enlightenment, and Their Legacies*. New Jersey: Princeton University Press, 2012. s. 155-158.

⁸ WOKLER, R. *Rousseau, the Age of Enlightenment, and Their Legacies*. s. 251.

⁹ MONTESQUIEU, Charles. *O duchu zákonů*. Praha: Aleš Čenek, 2021.

pričom jej najlepšiu záruku videl v ústavnom rozdelení štátnej moci, ktoré bránilo jej zneužívaniu.¹⁰ Chápal ju teda, ako stav zabezpečený zákonmi a rovnováhou politickej moci.

V súčasnom ponímaní, podľa Encyclopædia Britannica, je tento pojem protikladom politického podrobenia, väzenia alebo otroctva. Ako uvádza ďalej, jej dve najvšeobecnejšie uznávané formy sú občianska a politická sloboda. Prvú formu môžeme chápať ako absenciu svojvoľného obmedzenia a záruku súboru práv. Neznamená to však, že nemôžu existovať zákony a pravidlá, ktoré chránia spoločné dobro. Politická sloboda pozostáva z práva jednotlivcov podieľať sa na vláde prostredníctvom volieb a výkonu verejných funkcií.¹¹

Tento pojem je teda možno chápať ako viacvrstvový fenomén. Aj sám Rousseau poskytoval viacero definícií, a preto ju aj vo svojich dielach delil na viaceré podkategórie. Rozlišoval individuálnu (prirodzenú) a občiansku.¹² Pre účely tohto príspevku budem venovať osobitnú pozornosť najmä občianskej slobode, ktorá mala priamy vplyv na myslenie a politickú prax markíza de Lafayette. Vzťah medzi týmito dvoma typmi možno objasniť ich vzájomným porovnaním.

Individuálnu (prirodzenú) slobodu Rousseau definoval ako absenciu povinností voči druhým, čo jednotlivcovi umožňuje konať podľa svojej vlastnej vôle, obmedzenej výlučne jeho fyzickou silou.¹³ Je teoreticky neobmedzená, no jej praktické uplatnenie je obmedzené neustálou neistotou a dominanciou silnejších nad slabšími. Rousseau navrhuje, že vzdanie sa takej autonómie v prospech občianskej spoločnosti predstavuje rozumný a výhodný „obchod“. Uzavretím spoločenskej zmluvy sa jednotlivci podriaďujú všeobecnej vôli a prijímajú vzájomné povinnosti. Týmto prijatím sa prirodzená sloboda transformuje na občiansku.¹⁴ Táto forma neopravňuje neobmedzené konanie jednotlivca, ale umožňuje jednotlivcovi sledovať svoje ciele v rámci zákonného poriadku, najmä v oblastiach, ktoré zákon vyslovene neupravuje.¹⁵ Individuálna (prirodzená) sloboda je teda autonómiou človeka v stave pred prijatím spoločenskej zmluvy a zaniká jej prijatím. Naopak, občianska je výsledkom spoločenskej zmluvy.¹⁶

Rousseau a Francúzska revolúcia

Pre lepšie pochopenie dôvodov, prečo sa Rousseauovo učenie o slobode a všeobecnej vôli stalo pre revolučnú generáciu východiskovým, je potrebné poukázať na spoločenské podmienky vo Francúzsku v druhej polovici osemnásteho storočia. Hoci sa vláda javila ako absolútna, jej moc bola v skutočnosti obmedzená zložitou sieťou privilégií, ktoré bránili výkonu suverenity. Ako hovorí André Bourde: „*Vláda, byť byla absolutní, se mohla řídit svou libovůlí jen do té míry, aby se nedotkla svobod a privilegií narušujících výkon suverenity.*“¹⁷ Panovník teda nebol viazaný jednotným zákonom, ale tradíciou stavovských privilégií, ktorá viedla k hlbokéj sociálnej

¹⁰ TINKOVÁ, Daniela. *Francouzská revoluce*. Praha: Triton, 2008. s. 33-35.

¹¹ BRITANNICA EDITORS. Liberty. In: *Encyclopedia Britannica*. 2025. [online]. Dostupné na internete: <<https://www.britannica.com/topic/liberty-human-rights>>

¹² ROUSSEAU, Jean-Jacques. *The Social Contract and The First and Second Discourses*. Edited by Susan DUNN. New Haven and London: Yale University Press, 2002. s. 9-10.

¹³ ROUSSEAU, Jean-Jacques. *O spoločenskej zmluve*. Bratislava: Kaligram, 2010. s. 37.

¹⁴ ROUSSEAU. *O spoločenskej zmluve*. s. 42

¹⁵ SIMPSON, Matthew. *Rousseau's theory of freedom*. New York: Continuum, 2006. s. 14.

¹⁶ SIMPSON, M. *Rousseau's theory of freedom*. s. 14.

¹⁷ BOURDE, André. In: DUBY, G. et al., *Dějiny Francie*, s. 381.

nerovnosti. Stavovské výsady spôsobovali v spoločnosti viacero problémov, predovšetkým chcem spomenúť finančné ťažkosti monarchie, ktoré sa riešili nerovnomerným vyberaním daní u jednotlivých stavov (prvý a druhý stav bol oslobodený od platenia). Tieto výsady ovplyvňovali život vo viacerých dôležitých oblastiach a ak ministri prišli s návrhom sociálnych či finančných reforiem, na odpor sa im postavila väčšina predstaviteľov privilegovanej spoločnosti.¹⁸ Francúzska šľachta si nechcela pripustiť, že patrí medzi hlavných vinníkov vzniknutej finančnej a hospodárskej krízy v krajine. Len malý počet príslušníkov tejto vrstvy si to uvedomoval a prial si revolúciu. No je dôležité poznamenať, že francúzska revolúcia nevznikla iba z hospodárskej krízy či z „feudálnej reakcie“ šľachty. Oveľa dôležitejšia bola psychologická a spoločenská rovina. V spoločnosti rástol pocit poníženia, nespravodlivosti a zahanbenia zo strany privilégií aristokracie. Dôraz šľachty na ich odlišnosť, rôzne ceremónie a ich nadradené správanie len posilňoval hnev ostatných vrstiev, ktoré sa cítili vylúčené z úcty a dôstojnosti. Tento psychologický jav sa postupne premenil na politickú rétoriku na boj proti feudalizmu, ktorý sa stal v revolučnom Francúzsku symbolom všetkého nespravodlivého. Revolúcia sa dá preto aj chápať, ako silná reakcia na dlhodobý pocit spoločenskej nerovnosti. V tomto prostredí nadobudla Rousseauova myšlienka rovnosti občanov pred zákonom mimoriadny význam.¹⁹

Je nutné pripomenúť, že Rousseau nie je zodpovedný za Francúzsku revolúciu, ale je pravda, že vytvoril intelektuálny predpoklad pre revolučné zmýšľanie (aj keď si to počas písania svojich prác neuvedomoval).²⁰ Jeho diela sa spopularizovali v období pred rokom 1789 a šíрили sa v intelektuálnych kruhoch a medzi aristokraciou. Dôraz na rovnosť a účasť občanov na riadení štátu sa odrážala v revolučnej rétorike a konkrétnych politických dokumentoch, akým bola aj napríklad *Deklarácia práv človeka a občana*.²¹

O spoločenskej zmluve

Dielo *O spoločenskej zmluve* vyšlo v roku 1762 a predstavovalo prelom vo všetkých tradičných predstavách o vláde a spoločnosti. Rousseau v ňom navrhol svoju radikálnu politickú víziu. Keď sa zaoberal otázkou najlepšej formy vlády, rámcovoval ju ako problém zaoberajúci sa tým, ako sa môžu nezávislí jednotlivci zjednotiť v komunite za účelom vzájomnej ochrany a zároveň si zachovať rovnakú autonómiu ako predtým.²² Ideálna spoločnosť, ktorú vo svojom diele navrhuje, je predovšetkým komunitná spoločnosť. Pod pojmom komunitná spoločnosť chápeme takú spoločnosť, kde kolektívne blaho a zodpovednosť voči celku sú dôležitejšie ako súkromné záujmy a individuálne práva jednotlivca. Občania sa nesebecky zviažu a zaväzujú spoločnému dobru všetkých, sú ochotní robiť obety pre svoju politickú komunitu.²³ V Rousseauovej spoločnosti bol človek slobodný vtedy, keď aktívne participoval na živote komunity a riadil sa jej všeobecnou vôľou.²⁴

¹⁸ BROŽ, Ivan. *Občan markýz Lafayette: Drama hrdiny Ameriky, Francie a Olomouce*. Praha: Knižní klub, 2000. s. 187-188. ; Ak vás zaujímajú interpretácie revolúcie odporúčam Huntovú a Fureta.

¹⁹ FURET, François. *Promýšlet Francouzskou revoluci* Brno: Atlantis, 1994. s. 95-100.

²⁰ FURET, F. *Promýšlet Francouzskou revoluci*. s.38.

²¹ FURET, F. *Promýšlet Francouzskou revoluci*. s.38.

²² ROUSSEAU, J. J. *O spoločenskej zmluve*. s. 37.

²³ ROUSSEAU, J. J. *The Social Contract and The First and Second Discourses*. s. 10.

²⁴ SIMPSON, M. *Rousseau 's theory of freedom*. s. 20.

Ako už bolo spomenuté, príspevok sa ďalej zameriava výlučne na občiansku slobodu v Rousseauovom ponímaní, ktorá vzniká uzavretím spoločenskej zmluvy. S ňou sú spojené koncepty priamej demokracie, suveréna a všeobecnej vôle. Pre účely príspevku tieto pojmy vysvetlím.

Podľa Rousseaua, sloboda neznamena iba to, že štát nezasahuje obyvateľom do života. Podľa neho sú občania slobodní až vtedy, keď sa podieľajú na tvorbe zákonov, ktorými sa potom riadia. Tvrdil, že: „*Lud podrobený zákonom má byť aj ich autorom.*“²⁵ Toto kolektívne rozhodovanie malo byť riešením na pocit bezmocnosti a odcudzenia, ktorý ľudia v spoločnosti zažívali. Tento koncept opísaný v Spoločenskej zmluve zastrešuje pojem participatívnej politiky.²⁶ Rousseau pracoval s týmto konceptom a vybudoval na ňom svoju idealistickú myšlienku priamej demokracie. Pre objasnenie, participatívna politika zahŕňa všetky formy vplyvu občanov na politické rozhodovanie. Jej cieľom je zvýšiť zapojenie občanov, napríklad prostredníctvom verejných zhromaždení, petícií, iniciatív atď. Priama demokracia je radikálnou formou participatívnej politiky. Je to konkrétny politický systém, v ktorom všetci občania robia konečné rozhodnutia priamo, bez sprostredkovania volených zástupcov.²⁷ Teoreticky bol teda Rousseau odporca reprezentatívneho systému, pretože podľa jeho názoru, politické teleso nemôže byť zastupované bez toho aby sa zbavilo svojej suverenity.²⁸

Všeobecná vôľa je ďalším základným pojmom politickej filozofie Jeana-Jacquesa Rousseaua. Nie je to iba súhrn individuálnych záujmov, ale skôr vôľa zameraná na spoločné dobro spoločnosti ako celku. Rousseau veril, že ľudia uzatvárajú spoločenskú zmluvu na ochranu seba a svojho majetku a tým sľubujú, že budú dodržiavať to, čo je prospešné pre všetkých. Podľa Rousseaua je zákon legitímny vtedy, keď je v súlade so všeobecnou vôľou a slúži spoločnému dobru. Všeobecná vôľa môže byť v rozpore s individuálnymi záujmami, ale nie je to spôsobené vonkajším nátlakom na jednotlivcov. Je to vôľa, ktorú vyjadrujú občania ako členovia politického spoločenstva, nie ako súkromné osoby.²⁹

V Rousseauovej politickej teórii je suverén nositeľom zákonodarnej moci a stelesnením spoločenskej zmluvy. Suverén nie je jednotlivec ani vládnuca elita, ale celý ľud, teda všetci účastníci spoločenskej zmluvy. Suverén určuje potreby verejného záujmu a jeho vôľa sa prejavuje prostredníctvom univerzálnych zákonov platných pre všetkých občanov. Aj keď sú občania povinní tieto zákony dodržiavať, suverén a jeho moc nie sú neobmedzené. Môže zasahovať do slobody jednotlivcov len vtedy, ak to je nevyhnutné pre verejné blaho, a vždy prostredníctvom univerzálne platných pravidiel rovnosti. Práve rovnosť všetkých občanov pred zákonom a rovnosť v ich právach zabezpečuje, že suverenita ľudu nie je zdrojom svojvôle, ale skôr prostriedkom na ochranu slobody jednotlivcov.³⁰

Rousseauova spoločenská zmluva patrí medzi najzásadnejšie pokusy 18. storočia o teoretické vymedzenie slobody a jej vzťahu k politickému usporiadaniu štátu. Koncepty spojené s občianskou formou tohto konceptu sa stali súčasťou revolučného jazyka. Problémom bolo, že myšlienky, ktoré opísal vo svojom diele abstraktné a dali sa interpretovať rôzne. Tiež je dôležité spomenúť, že tieto koncepty

²⁵ ROUSSEAU, J. J. *O spoločenskej zmluve*. s. 62.

²⁶ TURČAN, Ciprian. *Individuálna sloboda a všeobecná vôľa – Rousseauov model participatívnej politiky*. In: *Philosophica Critica*, 2022, roč. 8, č. 2, s. 27.

²⁷ VERHULST, Jos - NIJEBOER, Arjen. *Priama demokracia: fakty a argumenty súvisiace so zavedením občianskej iniciatívy a referenda*. Brussels: Democracy international, 2007. s. 8-9.

²⁸ TINKOVÁ, D. *Francouzská revoluce*. s. 36.

²⁹ SIMPSON, M. *Rousseau's theory of freedom*. p. 44-45.

³⁰ SIMPSON, M. *Rousseau's theory of freedom*. p. 55.

uplatňoval vo svojom diele na ideálnej a morálne neskazenej spoločnosti.³¹ V tomto kontexte sa nám otvára otázka, či boli tieto nápady vôbec realizovateľné v skutočnom svete.

Reflexia Rousseauových ideí v politickej praxi markíza de Lafayette

Markíz de Lafayette bol jedným z hlavných predstaviteľov raného liberalizmu počas francúzskej revolúcie. Vďaka svojej účasti v americkej, ako aj vo francúzskej revolúcii býva označovaný ako „hrdina dvoch svetov“.³² Po návrate do Francúzska sa zapojil do politického diania v krajine, ako poslanec Národného zhromaždenia, kde sa usiloval o zriadenie konštitučnej monarchie založenej na občianskych právach a vláde zákona.³³ Ako veliteľ parížskej národnej gardy zohral dôležitú úlohu v udržiavaní poriadku a istý čas vystupoval aj ako ochranca kráľovskej rodiny.³⁴ Jeho pozícia sa však stala zdrojom jeho konfliktu s čoraz viac radikálnymi revolučnými silami jakobínov. Táto skutočnosť sa tragicky prejavila počas masakru na Champ de Mars v roku 1791, po ktorom bol markíz de Lafayette politicky zdiskreditovaný a jeho reputácia bola nenávratne poškodená.³⁵

Ako už bolo spomenuté, idealizmus v diele Rousseaua nedovoľoval vykonávať určité časti jeho politickej teórie v praxi. Musela byť upravená pre francúzske podmienky. Markíz de Lafayette si to uvedomoval, a preto upustil od jeho vízie pretvorenia Francúzska na úplnú republiku bez monarchu. Bol to príliš radikálny nápad. Čo považoval za nutné, bolo zrušenie šľachtických výsad. Ako už bolo spomenuté, zastával umiernené názory a jeho cieľom bolo pretvoriť Francúzsko na konštitučnú monarchiu. O jeho cieľoch vypovedá aj list, ktorý poslal svojmu spolupracovníkovi Rabautovi Saint-Étienneovi: „*Ani ti nejlepší monarchové nemohou dosáhnout dobra bez podpory svého národa. A má to být nová ústava, která lidu poskytne jeho práva...a důkladně bude regulovat a zároveň od sebe oddělovat zákonodárnou moc od soudní a výkonné. V takovém systému práva, kontroly a vyváženosti budeme jednat v zájmu štěstí našeho krále, ale zároveň ho držet stranou od nebezpečí zneužití moci.*“³⁶ V praxi to znamenalo to, že nová ústava mala uzákoniť dedičnú monarchiu, v ktorej by kráľovská moc bola obmedzená systémom ústavnej kontroly. Obyčajní ľudia mali byť chránení vyhlásením o ľudských právach.

Markíz de Lafayette predložil 11. júla 1789 Ústavodarnému národnému zhromaždeniu dokument s názvom *Deklarácia práv človeka a občana*. Tento dokument je medzi historikmi považovaný za základný ideový dokument revolúcie.³⁷ V tom čase to bol len návrh vypracovaný markízom de Lafayetteom a odkonzultovaný s Thomasom Jeffersonom, ktorý bol neskôr upravený Mirabeuom a Siyeyésom v Ústavodarnom národnom zhromaždení. Napriek snahe markíza de Lafayettea, neexistovala v Národnom ústavodarnom zhromaždení jednoznačná zhoda o potrebe deklarácie práv. Konzervatívni poslanci uvažovali o potrebe reformy a obmedzenia

³¹ VON KUEHNELT-LEDDIHN, Erik. *Liberty or equality: The Challenge of our Time*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. p. 51.

³² ZAKARIA, Fareed. *Vek revolúcií: Pokrok a odpor od roku 1600 až po súčasnosť*. Bratislava: N Press, 2025. s. 96-97.

³³ ZAKARIA, F. *Vek revolúcií: Pokrok a odpor od roku 1600 až po súčasnosť*. s. 96.

³⁴ TINKOVÁ, D. *Francouzská revoluce*. s. 61.

³⁵ DUNCAN, Mike. *Hero of two worlds: the Marquis de Lafayette in the Age of Revolution*. New York: PublicAffairs, 2021, p. 270.

³⁶ BROŽ, I. *Občan markýz Lafayette: Drama hrdiny Ameriky, Francie a Olomouce*. s. 188.

³⁷ TINKOVÁ, D. *Zrození občana*. s. 61.

monarchie, ale tvrdili, že explicitné vyhlásenie práv je zbytočný a destabilizujúci krok. Radikálnejší poslanci presadzovali názor, že nová politická autorita musí byť ústavne obmedzená, hlavne tam kde by mohla ohrozovať individuálne slobody.³⁸

Finálna verzia dokumentu bola prijatá 26. augusta 1789. Po prijatí Národným ústavodarným zhromaždením bola Deklarácia predložená kráľovi Ľudovítovi XVI. Ten jej schválenie spočiatku odmietal, no pod tlakom udalostí a ľudových protestov ju v októbri 1789 nakoniec podpísal.³⁹ Dokument mal stručnú podobu. Pozostával z preambuly a sedemnástich článkov, no napriek svojej stručnosti poskytoval rozsiahlu ochranu základných práv, vrátane osobnej slobody, vlastníckeho práva, slobody prejavu a náboženského vyznania, ako aj rovnosti pred zákonom. Tento dokument slúžil ako východisko pre novú ústavu, na ktorej sa v tom čase pracovalo. Deklarácia mala v nej tvoriť preambulu. Jej význam spočíva najmä v tom, že jasne formulovala prirodzené a posvätné práva človeka, obmedzila kráľovskú moc zákonom a presunula suverenitu na národ. Tým podporila myšlienku vytvorenia konštitučnej monarchie, no explicitne také štátne zriadenie neustanovila. Nevyklúčovala ani republikánske zriadenie.⁴⁰ Pre účely príspevku sa budem venovať finálnej podobe deklarácie a len výberu článkov, ktoré považujem za najdôležitejšie. Rousseauov vplyv môžeme najviac badať v článku I, článku III a článku VI.

Článok I: *„Ľudia sa rodia a zostávajú slobodní a rovnoprávni. Sociálne rozlíšenie sa môže zakladať iba na spoločenskej užitočnosti“*.⁴¹

Úvodná veta návrhu, v ktorej tvrdí, že všetci ľudia sa rodia rovní predstavuje Rousseauovu myšlienku prirodzenej rovnosti. Odmietla hierarchický poriadok „Ancien Régime“ založený na dedičných privilégiách a nahrádza ho rovnosťou všetkých občanov. Lafayette však zmiernuje radikalizmus tohto tvrdenia a poukazuje na to, že sociálne rozdiely sú prípustné iba vtedy, ak slúžia verejnemu blahu. Tým sa odchyľuje od Rousseauovho radikálneho rovnostárstva a pokúša sa zosúladiť jeho ideál so špecifickými spoločenskými podmienkami Francúzska.

Článok III: *„Jediným zdrojom všetkej suverenity je Národ. Žiadna inštitúcia, žiadny jednotlivec nemôže vykonávať právomoc, ktorá by od neho vyslovene nepochádzala“*.⁴²

Lafayette v treťom článku deklarácie ukázal svoj pohľad na pojem zvrchovanosti. Inšpirovaný Rousseauom, odmietol božskú podstatu absolutizmu a vyhlásil, že všetka suverenita patrí národu a nie panovníkovi. Podľa jeho názoru tí, ktorí sú pri moci, iba vykonávajú moc v mene národa, namiesto toho, aby ju skutočne vlastnili. Táto zásada sa stala jedným z najtrvalejších politických odkazov Francúzskej revolúcie.

Článok VI: *„Zákon je výrazom všeobecnej vôle. Všetci občania majú právo podieľať sa osobne či prostredníctvom svojich zástupcov na jeho vytváraní. Musí byť rovnaký pre všetkých, nech už chráni či trestá. Všetkým občanom, ktorí sú si pred*

³⁸ ALPHAHISTORY. 2012. *French Revolution: The Declaration of the rights of man and citizen*. <<https://alphahistory.com/frenchrevolution/declaration-rights-of-man-and-citizen/>>

³⁹ TINKOVÁ. *Francouzská revoluce*. s. 66.

⁴⁰ AVALON PROJECT. 2008. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

⁴¹ AVALON PROJECT. 2008. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

⁴² AVALON PROJECT. 2008. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

ním rovni, sú rovnako dostupné všetky hodnosti, miesta a verejné úrady podľa ich schopností pričom jediným rozlíšením je ich cnosť a talent“.⁴³

V šiestom článku Deklarácie je vplyv Jeana-Jacquesa Rousseaua najvýraznejší. Vyhlásenie, že zákon je vyjadrením všeobecnej vôle, priamo preberá kľúčový koncept Rousseauovej politickej filozofie. Zákony sú legitímne iba vtedy, ak vyjadrujú všeobecnú vôľu občanov, ktorá ma za cieľ dosiahnuť spoločné dobro. Zároveň však Deklarácia upravuje pôvodný význam tohto konceptu, pretože uznáva, že občania sa môžu podieľať na tvorbe zákonov nielen osobne, ale aj prostredníctvom svojich zástupcov, čím sa viac približuje Montesquieuovi či americkej ústave. Jej článok I zveruje zákonodarnú moc Kongresu ako zastupiteľskému orgánu, nie priamemu zhromaždeniu ľudu. Lafayette, ktorý túto ústavu poznal, tak adaptoval Rousseaua pre praktické potreby Francúzska. Tým posunul všeobecnú vôľu z oblasti priamej demokracie, ktorú Rousseau považoval za jedinou pravú formu suverenity, do rámca reprezentatívneho systému. Článok VI preto nie je úplnou aplikáciou Rousseauovej teórie, ale skôr jeho politickou adaptáciou.

Lafayette, tak ako ďalší politici, považovali Rousseaua a jeho myšlienky za ideál, ktorý by chceli dosiahnuť alebo sa k nemu aspoň čiastočne priblížiť. Bol teda zároveň inšpirácia, ale aj problém. Rousseau uplatňoval svoje teórie na ideálnych ľuďoch, ktorí v skutočnom svete neexistovali. Jeho teórie museli byť upravené a politici hľadali inšpiráciu aj inde. Preto môžeme Lafayetteov návrh Deklarácie možno chápať ako osvietenскую syntézu. Bol inšpirovaný viacerými osobnosťami politiky a filozofie, nie iba Rousseauom. Ako uskutočnenú Rousseauovu spoločnosť videl americkú spoločnosť. Preto sa vo svojej politickej praxi bližšie inšpiroval práve Washingtonom, Jeffersonom a ďalšími aktérmi americkej revolúcie za nezávislosť. Nie je preto zvláštne, že ako svoje najbezprostrednejšie zdroje ideí pre deklaráciu uvádzal *Virgínsku deklaráciu práv, Deklaráciu nezávislosti* a pripravovanú *Listinu práv*.⁴⁴ Tento vplyv zo zámoria môžeme badať najmä v definícii prirodzených práv človeka v článkoch I a II. Pri tvorbe deklarácie môžeme vidieť aj značnú inšpiráciu od Montesquieuho. Článok XVI: „*Akákoľvek spoločnosť, v ktorej nie je zaručená záruka práv ani stanovená deľba moci, nemá ústavu*“.⁴⁵ hovorí explicitne o deľbe moci, čo je vlastne idea, ktorú poskytuje Charles Montesquieu vo svojom diele *Duch zákonov*. Lafayette, tak zaviedol do Deklarácie princíp, ktorý Rousseau výslovne odmietal. Pre Rousseaua bola suverenita národa nedeliteľná. Aj keď sa vrátíme k listu, ktorý markíz de Lafayette posielal Rabautovi St. Étienneovi, jeho ideový základ nie je iba Rousseau, je to aj Montesquieuov *Duch zákonov*. Vyslovene v ňom spomína oddelenie zákonodarnej, súdnej a výkonnej moci a „systém kontroly a vyváženosti“. Navyše, Montesquieuho vnuk bojoval s Lafayettom vo vojne za americkú nezávislosť, čo len prirodzene posilňuje tvrdenie o vplyve jeho učenia na mladého markíza de Lafayettea.⁴⁶

⁴³ AVALON PROJECT. 2008. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

⁴⁴ BROŽ. Občan markýz Lafayette: Drama hrdiny Ameriky, Francie a Olomouce. s. 189.

⁴⁵ AVALON PROJECT. 2008. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

⁴⁶ BROŽ. Občan markýz Lafayette: Drama hrdiny Ameriky, Francie a Olomouce. s. 188.

Záver

Francúzska revolúcia či *Deklarácia práv človeka a občana* sa často chápe ako priame uskutočnenie politickej filozofie Jeana-Jacquesa Rousseaua. Tento výklad je však zavádzajúci. Rousseau varoval, že jeho ideál je takmer neuskutočniteľný a revolúcia mu dala za pravdu. Lafayette, formovaný svojimi skúsenosťami v Amerike a svojim vzdelaním v osvietenскеj filozofii, nemohol Rousseauove myšlienky aplikovať dogmaticky. Rousseauov význam preto nespočíva v tom, že by bol priamym autorom revolučného poriadku, ale v tom, že vytvoril pojmy a jazyk, prostredníctvom ktorých moderná demokracia chápe suverenitu a politickú legitimitu. Revolúcia sa síce pohybovala v pojmovom a jazykovom rámci, ktorý Rousseau vytvoril, no jeho myšlienky neuskutočnila priamo, skôr ich preformovala a politicky adaptovala. Lafayetteova Deklarácia preto naplnila Rousseauove myšlienky selektívne. Zatiaľ, čo princíp suverenity národa bol prevzatý takmer doslovne (v článku III), Rousseauov koncept priamej účasti občanov na tvorbe zákona bol nahradený reprezentatívnym systémom (v článku VI). To naznačuje, že Lafayette nebol Rousseauov stúpenec, ale jeho pragmatický interpret. Deklarácia tak nie je aplikáciou Rousseaua, ale jeho politickou adaptáciou v kontexte francúzskej revolúcie s prispením myšlienok iných francúzskych osvietencov.

Zoznam použitej literatúry

- BOURDE, André. *Osvícenství (1715-1789)*. In: Georges DUBY et al. *Dějiny Francie od počátků po současnost*. Praha: Karolinum, 2003, s. 372–402. ISBN 80-7184-514-0.
- BROŽ, Ivan. *Občan markýz Lafayette: Drama hrdiny Ameriky, Francie a Olomouce*. Praha: Knižní klub, 2000. 364 s. ISBN 978-80-2420-412-3
- DUBY, Georges et al. *Dějiny Francie od počátků po současnost*. Praha: Karolinum, 2003. 953 s. ISBN 80-7184-514-0.
- DUNCAN, Mike. *Hero of two worlds: the Marquis de Lafayette in the Age of Revolution*. New York: PublicAffairs, 2021, 512 p. ISBN 978-1-5417-3033-5
- FURET, François. *Promýšlet Francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis, 1994. 208 s. ISBN 80-7108-089-6
- HUNT, Lynn Avery. *Francouzská revoluce: politika, kultura, třída*. Brno: CDK, 2007. 269 s. ISBN 978-80-7325-119-2
- IM HOF, Ulrich. *Evropa a osvícenství*. Praha: NLN: Nakladatelství Lidové noviny, 2021. 280 s. ISBN 80-7106-394-0
- MONTESQUIEU, Charles. *O duchu zákonů*. Praha: Aleš Čenek, 2021. 366 s. ISBN 978-80-7380-871-6
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. *O společenskéj zmluve*. Preložili Alexander BRÖSTL a Pavel HOLLÄNDER. Bratislava: Kaligram, 2010. 168 s. ISBN 978-80-8101-248-8.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Vyznání*. Rybka Publishers: Praha, 2017. 672 s. ISBN: 978-80-879-5042-5
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. *The Social Contract and The First and Second Discourses*. Edited by Susan DUNN. New Haven and London: Yale University Press, 2002, 315 p. ISBN 0-300-09140-0
- SIMPSON, Matthew. *Rousseau 's theory of freedom*. New York: Continuum, 2006. 144 p. ISBN: 0-8264-8640-1
- TINKOVÁ, Daniela. *Francouzská revoluce*. Praha: Triton, 2008. 291 s. ISBN 978-80-7387-138-3
- TINKOVÁ, Daniela. *Zrození občana*. Praha: Academia, 2015. 484 s. ISBN 978-80-20024-23-7
- TURČAN, Ciprian. Individuálna sloboda a všeobecná vôľa – Rousseauov model participatívnej politiky. In: *Philosophica Critica*, 2022, roč. 8, č. 2, s. 26–38. ISSN 1339-8970
- VERHULST, Jos, NIJEBOER, Arjen. *Priama demokracia: fakty a argumenty súvisiace so zavedením občianskej iniciatívy a referenda*. Brussels: Democracy international, 2007. 195 s. ISBN 978-90-7882-005-5
- VON KUEHNELT-LEDDIHN, Erik. *Liberty or equality: The Challenge of our Time*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 1952. 396 p. ISBN 978-1-61016-030-8
- WOKLER, Robert. *Rousseau, the Age of Enlightenment, and Their Legacies*. New Jersey: Princeton University Press, 2012. 396 p. ISBN 978-0-691-14789-5
- ZAKARIA, Fareed. *Vek revolúcií: Pokrok a odpor od roku 1600 až po súčasnosť*. Bratislava: N Press, 2025. 407 s. ISBN 978-80-8230-341-7

Internetové zdroje

ALPHAHISTORY. 2012. *French Revolution*. [online]. Dostupné na internete: <<https://alphahistory.com/frenchrevolution/>>

AVALON PROJECT. 2008. *Declaration of the Rights of Man*. [online]. Dostupné na internete: <https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp>

BRITANNICA EDITORS. Liberty. In: *Encyclopedia Britannica*. 2025. [online]. Dostupné na internete: <<https://www.britannica.com/topic/liberty-human-rights>.>

Obrázková príloha

Obr. č. 1: Vidiečan rozdrvený daňami, ľudová kolorovaná rytina, 1789. **Zdroj:** Larousse Encyclopedie. Dostupné z: https://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Gravure_r%C3%Agvolutionnaire_%C3%87a_ndurra_pas_toujour/1009002

Obr. č. 2: Deklarácia práv človeka a občana, 1789. **Zdroj:** Musées de la ville de Paris. Dostupné z: <https://www.parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-4#infos-principales>

Zdravotnícka staroslivosť v Uhorsku v období raného novoveku [Viktória Jonášová]

Abstrakt

Predložená práca sa zaoberá analýzou kľúčových faktorov ovplyvňujúcich zdravie obyvateľstva v ranonovekej spoločnosti, so špecifickým zreteľom na územie vtedajšieho Uhorska. Hlavným cieľom je preskúmať spôsob, akým boli rizikové faktory v danom období vnímané, interpretované a následne racionalizované v kontexte vtedajšieho myslenia. Text sleduje prechod od tradičných foriem liečby a duchovného vnímania chorôb k postupnému presadzovaniu modernejších medicínskych prístupov a inštitucionalizácii zdravotníctva.

Pomocou metód štrukturálnej analýzy a deduktívneho uvažovania autor identifikuje vrstvy dobového diskurzu a sociálne aspekty zdravotnej starostlivosti. Práca zároveň poskytuje kritický prehľad sekundárnej literatúry, pričom konfrontuje staršie historiografické prístupy s moderným výskumom zameraným na proces racionalizácie medicíny. Výsledkom je komplexný pohľad na transformáciu zdravotnej kultúry a formovanie základov moderného zdravotného systému v špecifickom geografickom priestore Uhorska počas raného novoveku.

Kľúčové slová

Raný novovek, Uhorsko, Dejiny medicíny, Inštitucionalizácia zdravotníctva, Racionalizácia medicíny

Úvod

Cieľom tejto práce je analyzovať vybrané faktory ovplyvňujúce zdravie v ranonovekej spoločnosti a poukázať na spôsob, akým boli v danom období chápané, interpretované a postupne racionalizované. V centre pozornosti stojí najmä proces uvedomovania si rizikových faktorov, ktoré vplývali na zdravotný stav obyvateľstva, ako aj postupná inštitucionalizácia zdravotníctva a vývoj od tradičných foriem liečby smerom k modernejším medicínskym prístupom.

Pri spracovaní témy sú využité metódy štrukturálnej analýzy a deduktívneho uvažovania, ktoré umožňujú sledovať jednotlivé vrstvy dobového myslenia a ich vzájomné prepojenia. Práca zároveň ponúka prehľad dostupnej sekundárnej literatúry, ktorá reflektuje rozdielne interpretačné prístupy – od staršej historiografie zdôrazňujúcej duchovné príčiny chorôb až po moderné výskumy zamerané na racionalizáciu medicíny a sociálne aspekty zdravotnej starostlivosti v ranom novoveku.

Faktory ovplyvňujúce zdravie

Pôsobenie vzduchu

Zdravie bolo v ranonovovekom období úzko späté s predstavami o kvalite ovzdušia a miere čistoty prostredia. Predpokladalo sa, že práve vzduch, ktorému je človek vystavený, zohráva významnú úlohu pri vzniku ochorení. Fridrich Jakub Fucker vo svojej monografii poukazuje na rozšírené presvedčenie o nezdravom charaktere uhorského prostredia, osobitne tzv. „uhorského vzduchu“, ktorý si v zahraničí získal výrazne negatívnu reputáciu. Podľa jeho zistení sa vojaci odchádzajúci do Uhorska lúčili so svojimi blízkymi tak, akoby ich čakala neodvratná smrť. Uhorský vzduch bol považovaný za škodlivý najmä pre cudzincov, zatiaľ čo domáce obyvateľstvo sa pokladalo za prispôbené miestnym podmienkam, a preto nepociťovalo jeho nepriaznivé účinky. Predstava o nezdravosti Uhorska sa formovala predovšetkým v prostredí vojenských táborov.¹ Súvisela s teóriou contagia, podľa ktorej sa ochorenia prenášali prostredníctvom určitého typu vzduchu, a človek sa mohol nakaziť už samotným kontaktom s ním.²

V širšom kontexte sa presadzovalo vnímanie prepojenia medzi človekom a prostredím, v ktorom žije.³ Hoci ide o typicky ranonovovekú predstavu, jej korene siahajú už do stredovekej teórie miazmy, ktorá vysvetľovala vznik nákazy pôsobením škodlivých výparov.⁴ Zároveň sa zdôrazňovalo, že ochorenia nevznikajú výlučne v dôsledku samotného prostredia, ale skôr pri náhlej zmene jeho kvality, napríklad pri prechode z priaznivejších podmienok do menej vhodných, alebo naopak. Napriek tomu, že autor hodnotí Uhorsko v mnohých smeroch pozitívne, upozorňuje aj na existenciu nedostatkov v oblasti zdravotnej starostlivosti.⁵

¹ FUCKER, Fridrich, Jakub. *O zdraví a chorobách Uhorska. De salubritate et morbis hungariae*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2003. s. 1-6.

² ČERNÝ, Karel – HAVLÍK, Jiří, M. *Jezuité a mor*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. s. 28-29.

³ ČERNÝ, Karel – HAVLÍK, Jiří, M. *Jezuité a mor...*, s. 28-29.

⁴ ZEMAN, Andrej. Ako prišla Čierna smrť do Európy? In: KOVÁR, Branislav – BENEDIKOVÁ, Lucia – ZAJAC, Oliver. *Epidémie v dejinách*. Bratislava: Premedia, 2020.

⁵ FUCKER, F. J. *O zdraví a chorobách...*s. 22.

Strava

V skúmanom období bola rozšírená predstava, že askéza predstavuje cestu k plnému zdraviu. Potvrdzujú to viaceré výklady, ktoré zdôrazňujú miernosť v stravovaní ako spôsob života vedúci k lepšiemu zdravotnému stavu a dňom bez sprievodných ťažkostí. Striedmosť bola teda vnímaná ako základný predpoklad zachovania zdravia. Mária Bokesová-Uherová sa v tejto súvislosti opiera o ranonovovekého filozofa Luigiho Cornara, ktorý vo svojom diele *Dôverný rozhovor o živote* tvrdí, že udržanie zdravia si vyžaduje asketickú miernosť. Publikácia sa zameriavala na rady, ako si zdravie uchovať.⁶ Diana Dudášová pri výskume primárnych prameňov uvádza korešpondenciu Mikuláša Esterháziho, ktorý svojmu synovi odporúčal striedmosť v jedle i pití ako prostriedok zachovania zdravia.⁷ Skutočná prax sa však od týchto ideálov výrazne odlišovala.

Dospela k informáciám, že na šľachtických dvoroch sa denne konzumovalo približne sedem až deväť kilogramov mäsa, pričom pri slávnostiach toto množstvo dosahovalo až pätnásť kilogramov denne. Najdôležitejšou a zároveň najobľúbenejšou prílohou bol chlieb, ktorý zohrával významnú úlohu už od stredoveku, a to naprieč všetkými sociálnymi vrstvami.⁸ Jeho význam dokladá aj pretrvávajúce miesto v kresťanskej modlitbe „*Chlieb náš každodenný daj nám dnes...*“, čo naznačuje kontinuitu jeho postavenia. Kvalita chleba sa v minulosti líšila podľa sociálneho postavenia. V aristokratických rodinách sa piekol z pšeničnej múky, zatiaľ čo nižšie vrstvy konzumovali najmä ražný chlieb. Okrem výživovej funkcie mu bola pripisovaná aj liečivá moc a slúžil dokonca ako prostriedok v čarodejnických praktikách.⁹ Strava však nebola obmedzená iba na chlieb a mäso. Bežnou súčasťou stravovania boli už vo vtedajšom období polievky, avšak ich postavenie sa vo veľkej miere líšilo od dnešnej.

Polievky neboli na šľachtických dvoroch považované za plnohodnotné jedlo a pripravovali sa najmä pre chorých alebo deti, čo poukazuje na dôraz na sýtosť hlavného jedla. Naopak, v prostredí nižších vrstiev boli polievky obľúbené, pričom obilninové polievky mali tradíciu už od stredoveku a pretrvávali aj v ranom novoveku, postupne obohacované o ďalšie varianty.¹⁰ Rozšíreným pokrmom bola aj kaša, pripravovaná z mletých alebo drvených zŕn. Konzumovali ju predovšetkým sedliaci, no primárne pramene dokladajú aj jej prítomnosť v aristokratickej kuchyni v podobe rôznych receptov.¹¹ Tento pokrm si zachoval svoju univerzálnosť až do súčasnosti.

O askéze v prostredí šľachty však nemožno hovoriť. Ich zdravotný stav bol vo veľkej miere ovplyvnený nevhodnou životou správou, najmä nadmernou konzumáciou vína a mäsa. Možno preto konštatovať, že hoci spoločnosť deklarovala striedmosť ako cestu k zdraviu, vyššie vrstvy žili neasketicky, čo sa odrážalo v ich zdravotných problémoch. Askéza tak predstavovala skôr ideál než reálny životný štýl aristokracie.

Sekundárna literatúra zároveň takmer neuvádza prípady výskytu dny u nižších vrstiev, čo poukazuje na rozdiely v ich stravovacích návykoch, ovplyvňujúcich ich zdravotný stav. Vo verejnom prostredí sa zanedbávali viaceré aspekty, ako kvalita

⁶ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny medicíny a zdravotníctva*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1985. s. 119.

⁷ DUCHOŇOVÁ, Diana. *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013. s. 262.

⁸ DUCHOŇOVÁ, Diana – LENGYELOVÁ, Tünde. *Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2016. s. 232. ISBN 978-80-224-1538-5.

⁹ DUCHOŇOVÁ, D. – LENGYELOVÁ, T. *Hradné kuchyne a...*, s. 226-232

¹⁰ DUCHOŇOVÁ, D. – LENGYELOVÁ, T. *Hradné kuchyne a...*, s. 226-232.

¹¹ DUCHOŇOVÁ, D. – LENGYELOVÁ, T. *Hradné kuchyne a...*, s. 226-232.

nápojov a potravín, hygiena či celková starostlivosť o zdravie bežného obyvateľstva. Na základe toho možno usudzovať, že spoločnosť si ešte dostatočne neuvedomovala faktory ovplyvňujúce zdravie. Nedostatok poznania sa prejavoval v nevhodnej životospráve, či už v oblasti stravovania alebo konzumácie alkoholu.¹²

Hygiena

Hygiena predstavovala rovnako významný aspekt ľudského zdravia ako stravovanie či dýchanie. Moderná interdisciplinárna historiografia poukazuje na to, že táto skutočnosť bola v ranonovovekej spoločnosti reflektovaná ako dôležitý fakt. Pozornosť sa sústreďovala nielen na osobnú hygienu, ale aj na sanitačné podmienky a inštitucionálne formy starostlivosti o čistotu.

Hygienické podmienky sa však výrazne líšili v závislosti od sociálneho postavenia, pričom jednotlivé vrstvy sa im museli prispôbovať. Hygiena sa postupne začala chápať ako kľúčový prvok pri udržiavaní zdravia. D. Dudášová vo svojom výskume šľachtického rodu Esterházyovcov uvádza, že súčasťou prevencie epidémií bolo dôsledné udržiavanie čistoty a poriadku.¹³ Zistila, že palatín kládol dôraz na pravidelné zametanie pri otvorených oknách a celkovú údržbu čistoty v obytných priestoroch. Pre aristokratické prostredie bola čistota obydlia významným znakom životného štýlu, zatiaľ čo prostredie nižších vrstiev bývalo opisované ako neusporiadané a zanedbané. Zásadný rozdiel spočíval aj v tom, že vyššie vrstvy disponovali služobníctvom, zatiaľ čo nižšie nie. Starostlivosť o čistotu obydlia zároveň odrážala aj úroveň osobnej hygieny, pričom možno hovoriť o priamej súvislosti medzi udržiavaním poriadku v domácnosti a hygienickými návykmi šľachty.¹⁴ Tento pohľad však čiastočne relativizuje monografia *Život na šľachtickom dvore*, ktorá poukazuje na to, že hygiena nepredstavovala pre nižšie vrstvy prioritnú hodnotu. Dodržiavanie hygienických návykov v podobe, akú poznáme dnes, bolo limitované najmä dostupnosťou vody. Jej nedostatok viedol k tomu, že sa využívala prednostne na nevyhnutné činnosti, napríklad varenie.¹⁵

Odlíšnu perspektívu ponúka Ingrid Kušniráková, ktorá poukazuje na význam hygieny v inštitucionálnom prostredí. Uvádza, že pracovníci sirotincov narážali na problémy pri prijímaní detí práve pre nedostatočnú hygienu a nevhodné oblečenie. Nedodržiavanie hygienických návykov by totiž narúšalo disciplínu a poriadok v týchto zariadeniach.¹⁶

Na základe uvedených interpretácií možno konštatovať, že vnímanie hygieny sa líšilo podľa sociálneho statusu aj typu prostredia, pričom predstavovala dôležitý aspekt zdravia, ktorý bol výrazne ovplyvnený dostupnosťou vody. Nižšie vrstvy čelili horším hygienickým podmienkam, čo sa premietalo aj do ich každodenných návykov. Z týchto skutočností možno usudzovať, že boli vystavené vyššiemu riziku vzniku ochorení. V prostredí šľachty sa naopak postupne formoval dôraz na precíznosť a dôslednosť v dodržiavaní hygienických zásad.

V priebehu 16. a 17. storočia sa postupne začali formovať predstavy o súvislosti medzi nečistotou a zachovaním zdravia, najmä v kontexte náchylnosti na epidémie. Z tohto dôvodu autori poukazujú na snahy predstaviteľov krajiny o zlepšenie čistoty

¹² FUCKER, F. J. *O zdraví a chorobách...*s. 22.

¹³ DUCHOŇOVÁ, D. *Politické a spoločenské...*, s. 265.

¹⁴ DÜLMEN, van R. *Kultura a každodenný život...*, s. 69.

¹⁵ LENGYELOVÁ, Tünde. *Život na šľachtickom dvore*. Bratislava: SLOVART, 2016. s. 42.

¹⁶ KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Za bránami sirotincov. Počiatky ústavnej starostlivosti pre osirelé deti (1750 - 1815)*. Bratislava: VEDA, 2019.

ovzdušia, ulíc a zároveň na presúvanie cintorínov mimo mestských centier.¹⁷ Nemecká historiografia dokonca uvádza, že pozornosť sa sústreďovala aj na to, aby sa hnoj nenachádzal v bezprostrednej blízkosti domov a obydlií.¹⁸

Zdravotné riziká však nepredstavovali len cintoríny či hnoj v obytných zónach. Významným faktorom bola aj absencia kanalizačných systémov. V porovnaní so starovekým Rómom boli sanitárne opatrenia v stredoveku takmer zabudnuté. Jedinými formami sanitácie boli žumpy, ktorých bolo nedostatočné množstvo a rýchlo sa zaplňali. Ulice tak boli vystavené intenzívnemu zápachu a znečisteniu. Európska spoločnosť čelila problému likvidácie exkrementov, ktoré sa často dostávali do priekop a následne do riek, čím dochádzalo k ich znečisteniu. Tento stav viedol ku kontaminácii vody a vytváral podmienky pre šírenie a množenie baktérií. Určité zlepšenie možno pozorovať v anglickom prostredí, kde sa zaviedol systém presúvania vody z nádrží na umývanie latrín a následného odvádzania odpadu do žump. V porovnaní s mestským prostredím bol hygienicky priaznivejší vidiek, kde sediaci biologický odpad zakopávali do jám. Napriek týmto opatreniam však vtedajšia spoločnosť nedokázala tieto javy adekvátne prepojiť s príčinami ochorení, čo viedlo k ich častému výskytu.¹⁹

Až moderná exaktná veda dokázala presne definovať podmienky vhodné pre množenie baktérií v exkrementoch a poukázala na ich škodlivý vplyv na ľudský organizmus, čím ich identifikovala ako pôvodcov ochorení. V ranonovovekej spoločnosti však chýbali poznatky z oblasti mikrobiológie, čo významne prispievalo k spôsobu fungovania spoločnosti a k pretrvávajúcej kontaminácii prostredia.

Bdenie a spánok

Fyzická práca predstavovala prirodzenú súčasť života sedliackeho obyvateľstva, pričom sa pravidelne striedala s oddychom a následným návratom k pracovným povinnostiam. Vynára sa však otázka, či podobný rytmus platil aj pre šľachtu, alebo bol ich každodenný život naplnený predovšetkým oddychom a starostlivosťou o vlastnú osobu.

Šľachta sa v priebehu dňa zapájala do viacerých oblastí, najmä do vojenstva, správy a politického života. Disponovala vlastnými stolicami, ktorých fungovanie si vyžadovalo rozhodovaciu činnosť a organizačné zabezpečenie. Na jej pleciach spočívala správa majetkov, riadenie dvora a okolia, ako aj organizácia rodinného života. Ich činnosť tak zahŕňala široké spektrum povinností a zodpovedností.²⁰ Život jednotlivca však nebol tvorený výlučne pracovnými aktivitami, ale aj časom mimo nich, ktorý dnes označujeme ako voľný čas. Súčasná spoločnosť disponuje rozmanitými možnosťami jeho využitia, od čítania, hudby a športu až po moderné technológie. Otázkou však zostáva, akým spôsobom trávil voľný čas spoločnosť v ranom novoveku.

Po vynájdení kníhtlače nadobudlo významné postavenie čítanie, pričom šľachtické dvory si cielene budovali vlastné knižnice. Rozvíjala sa aj literárna tvorba, napríklad písanie básní, a oceňovali sa hudobné schopnosti jednotlivcov.²¹ Dôležité miesto zaujímal aj tanec.²² Už od stredoveku je známe, že spoločnosť sa s obľubou

¹⁷ DÜLMEN, van R. *Kultura a každodenný život... s. 232.*

¹⁸ DÜLMEN, van R. *Kultura a každodenný život... s. 232.*

¹⁹ MORILLO, Ángel. Sewage, the trace of our history. In : *We are foundation*. 2017. 1. ročník, číslo 1 [16.4.2026]. Dostupné na internete <<https://www.wearewater.org/en/insights/sewage-the-trace-of-our-history/>>

²⁰ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom... s. 199.*

²¹ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom... s. 199-203.*

²² LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom... s. 207-210.*

zapájala do rôznych foriem zábavy, ako boli tancovačky či páračky, pričom v ranom novoveku sa tieto aktivity ďalej rozvíjali a nadobúdali intenzívnejší charakter. Z dnešného pohľadu by sme ich mohli zaradiť medzi činnosti podporujúce kognitívne funkcie, hoci vtedajšia spoločnosť si tento prínos nevedomovala.

Významnú úlohu zohrávali aj fyzické aktivity. Ľudia sa venovali starostlivosti o záhrady, pestovaniu zeleniny či výsadbe stromov.²³ Moderná veda tieto činnosti hodnotí ako prospešné pre fyzické aj psychické zdravie. Problematika spánku je však menej preskúmaná, keďže sa o nej v dobových prameňoch, ako sú korešpondencia či memoáre, zachovalo len minimum zmienok. Je známe, že každodenný život v ranom novoveku sa začínal so svitaním, najmä z ekonomických dôvodov, keďže osvetlenie bolo technicky nedokonalé a finančne náročné.²⁴ Z toho možno usudzovať, že dĺžka dňa bola závislá od ročného obdobia, čo ovplyvňovalo aj jeho organizáciu u šľachty, vrátane rozvrhnutia aktivít a dĺžky spánku.

Úroveň zdravotníctva

Zdravotníctvo v období raného novoveku v mnohých ohľadoch nadväzovalo na tradície stredoveku. V stredovekom ponímaní bola choroba úzko spätá s duchovnou rovinou a jej prítomnosť sa často interpretovala ako boží trest.²⁵ Tento spôsob uvažovania pretrvával aj v skúmanom období. Súčasné chápanie zdravia je však podstatne širšie, pričom Svetová zdravotnícka organizácia ho definuje ako „stav úplnej fyzickej, duševnej a sociálnej pohody a nielen neprítomnosť choroby alebo postihnutia“.²⁶

Pojmy súvisiace s homeostázou, teda rovnováhou vnútorného prostredia organizmu, neboli v tom čase ešte známe, a preto sa tento aspekt neodrážal ani v dobových predstavách o zdraví. Takéto chápanie pretrvávalo aj v ranom novoveku.²⁷ Moderné vnímanie zdravia už zahŕňa komplexné prepojenie medzi človekom a prostredím, pričom zohľadňuje vnútorné faktory, ako vek, pohlavie či genetické predispozície, a zároveň aj vonkajšie faktory, t. j. fyzikálne, biologické, sociálne a psychologické, ktoré priamo ovplyvňujú zdravotný stav jednotlivca.²⁸

V období stredoveku zohrávali kľúčovú úlohu pri poskytovaní starostlivosti kláštory a mnísi, ktorí v nich pôsobili. V ranom novoveku však dochádza k istému posunu, ktorý sa prejavil najmä v zakladaní špitálov. Ich vznik bol často podmienený darovaním budov alebo pozemkov, pričom ich fungovanie zabezpečovali aj majetkové a testamentárne odkazy.²⁹ Sekundárna literatúra poukazuje na to, že tieto zariadenia prispievali k zvyšovaniu kvality života obyvateľstva.³⁰ V neskoršom období, konkrétne

²³ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom...* s. 207-210.

²⁴ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom...* s. 43-50.

²⁵ ČUBOVÁ, Radovana. *Neduhý storočí minulých*. 2025. 1. ročník, číslo 1. [30.4..2026]. Dostupné : online <<https://www.hradlubovna.sk/neduhy-storoci-minulych/>>

²⁶ ARGALÁŠOVÁ, Ľubica. *Zdravie a prevencia chorôb*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2023. s. 10.

²⁷ RYBÁR, Lukáš. *Zdravie ako pojem v novoveku – lekári a ich poznatky o zdraví*. [30.4.2026]. Dostupné: online < Zdravie ako pojem v novoveku – lekári a ich poznatky o zdraví – Databáza historickej terminológie k dejinám Strednej Európy >

²⁸ ARGALÁŠOVÁ, Ľ. *Zdravie a prevencia chorôb*. s. 11.

²⁹ ČUBOVÁ, R. *Neduhý storočí minulých*. 2025. 1. ročník, číslo 1. [17.4..2026]. Dostupné : online < <https://www.hradlubovna.sk/neduhy-storoci-minulych/>>

³⁰ KRCHNÁROVÁ, Lucia. *Zdravotnícke zariadenie pre baníkov v banskoštiavnickom regióne – realita, plány a vízie*. In: *Od špitála k nemocnici*. Bratislava : Slovenský Národný archív, 2013, s. 129.

v priebehu 18. storočia, dochádza k zakladaniu prvých nemocníc.³¹ V nemeckom prostredí sa tento proces výraznejšie prejavil až v 19. storočí.³²

Významným impulzom pre rozvoj starostlivosti bolo kresťanstvo, ktoré zdôrazňovalo pomoc bližnému a princíp milosrdenstva. Takéto konanie bolo chápané ako prostriedok odpustenia hriechov a dosiahnutia večnej spásy.³³ Tento koncept nadväzoval na stredoveké chápanie starostlivosti o chorých a formoval obdobie tzv. charitatívneho ošetrovatel'stva.³⁴

Charitatívne ošetrovatel'stvo sa zameriavalo predovšetkým na uspokojovanie základných potrieb človeka, ako zabezpečenie stravy, hygieny, čistého odevu či prístrešia, pričom samotná zdravotná starostlivosť bola poskytovaná len v obmedzenej miere. V priebehu raného novoveku sa však pozornosť postupne viac orientovala aj na liečebný aspekt, a špitály sa tak postupne transformovali na zariadenia s výraznejšou zdravotníckou funkciou.³⁵

Liečebné postupy

Liečebné postupy v ranonovovekom Uhorsku tvorili ucelený systém, ktorý vychádzal zo stredovekých tradícií a len postupne sa menil pod vplyvom nových poznatkov. Starostlivosť o zdravie nebola sústredená výlučne v rukách univerzitne vzdelaných lekárov, ale významnú úlohu zohrávali aj remeselníci, ako olejkári, mastičkári či ránhojiči, spolu s ľudovými liečiteľmi.³⁶ Typickým znakom tohto obdobia bolo prelínanie rôznych liečebných prístupov, od menej invazívnych až po invazívne zásahy. Dôležité miesto mali tradičné recepty, ktoré sa dedili z generácie na generáciu a tvorili základ praktickej medicíny. Liečba aj interpretácia chorôb vychádzali z antických medicínskych koncepcií, predovšetkým z predstavy o nerovnováhe štyroch telesných štiav, ktorá určovala spôsob uvažovania o zdraví aj konkrétne terapeutické postupy.³⁷

K najčastejšie využívaným neinvazívnym liečebným postupom patrilo ošetrovanie pomocou prírodných prostriedkov. Osobitné postavenie mali bylínky, ktoré sa aplikovali vo forme odvarov, masť alebo obkladov. Rozšírené bolo aj využívanie alkoholu, predovšetkým vína, ktoré sa považovalo za účinný liek a používalo sa pri vnútornom aj vonkajšom ošetrovaní.³⁸ Významnú úlohu zohrával aj ocot, vnímaný ako univerzálny prostriedok. Uplatňoval sa nielen pri liečbe rôznych zdravotných ťažkostí, ale aj preventívne, napríklad pri umývaní tváre ako ochrana pred morom. Svoje miesto mal aj pri snahe zmiernovať dôsledky nadmerného požívania alkoholu, keď sa kombinoval s bylinami, napríklad mäťou, aby oslaboval jeho účinky na organizmus.³⁹

³¹ KRCHNÁROVÁ, L. Zdravotnícke zariadenie pre baníkov v banskoštiavnickom regióne – realita, plány a vízie, s. 129.

³² DÜLMEN, van R. *Kultura a každodenní život...* s. 232.

³³ DRŠKA, Richard. Štíbor – skalický mestský špitál Svätej Alžbety Uhorskej (Durínskej). In: *Od špitála k nemocnici*. Bratislava : Slovenský Národný archív, 2013, s. 67.

³⁴ KUTNOHORSKÁ, Jana. *Historie ošetrovatelství*. České Budejovice: PROTISK, s. r. o., 2010. s. 13-15.

³⁵ KUTNOHORSKÁ, J. *Historie ošetrovatelství*. s. 13-15.

³⁶ ČUBOVÁ, R. Neduhy storočí minulých. Cit [17.4..2026]. <https://www.hradlubovna.sk/neduhy-storoci-minulych/>

³⁷ SABOVÁ, Kristína. Hirudoterapia (liečba pijavicami). In : *Tvdoktor*. 2015. 1. roč., číslo 1., [18.4.2025]. Dostupné [online]: <Hirudoterapia (terapia pijavicami) | TV Doktor | TV Doktor >

³⁸ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom...* s. 165-168.

³⁹ LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom...* s. 165.

Osobitné postavenie medzi neinvazívnymi liečebnými postupmi zaujímal aj využívanie pijavíc. Prikladali sa priamo na telo s cieľom odsať „nezdravú“ krv, čo vychádzalo z predstavy o potrebe redukcie nadbytku telesných štiav. Popri tomto spôsobe aplikácie sa pijavice využívali aj v sušenej podobe ako súčasť liečivých prípravkov. Táto metóda nachádzala uplatnenie pri rôznych zdravotných problémoch, vrátane opuchov či ťažkostí súvisiacich s nadmerným požívaním alkoholu, pričom si zachovávala svoju obľúbenosť počas celého sledovaného obdobia.⁴⁰

Popri neinvazívnych liečebných postupoch sa uplatňovali aj invazívne metódy, ktoré mali v tom čase pomerne výrazné zastúpenie. K najrozšírenejším patrilo púšťanie žilou, ktoré bolo vnímané ako univerzálny terapeutický zásah. Jeho základom bola predstava, že odobratím určitého množstva krvi sa obnovuje rovnováha telesných štiav.⁴¹ Tento zákrok vykonávali predovšetkým ránhojiči, pričom ich spoločenské postavenie sa postupne zvyšovalo, najmä po vydaní dekrétu Leopolda I. z roku 1689, ktorý ich začlenil medzi remeselnícke vrstvy. Okrem púšťania žilou sa v kúpeľnom prostredí využívali aj ďalšie invazívne zásahy, napríklad prikladanie bánk či menšie chirurgické zákroky.⁴²

Interpretácie ochorení – mor

Ochorenia boli v skúmanom období vo veľkej miere vysvetľované ako dôsledok božieho trestu. S postupnou profesionalizáciou zdravotníckych profesií a rozvojom inštitúcií však dochádza k presunu smerom k racionálnejšiemu chápaniu chorôb. Do popredia sa dostáva medicínske myslenie založené na rozume, ktoré uprednostňuje fakty pred tradovanými predstavami a domnienkami, pričom sa čoraz viac presadzujú aj liečebné postupy vychádzajúce z empirie. Tieto prístupy však neexistovali izolovane, ale často sa prelínali a zároveň dostávali do vzájomných konfliktov. Tento vývoj možno sledovať aj v historiografii, kde staršie práce kládli dôraz na duchovné príčiny chorôb, zatiaľ čo modernejšie prístupy sa viac zameriavajú na proces racionalizácie medicíny v ranonovekej spoločnosti. Výrazným príkladom je morová epidémia, ktorá patrila medzi najzásadnejšie krízy zasahujúce spoločnosť a nútila ju hľadať spôsoby, ako sa s ňou vyrovnáť. Odhaľuje zároveň prechod zdravotnej starostlivosti od ľudovej, často ešte nevedeckej liečby k postupne sa formujúcemu racionálnemu medicínskemu prístupu. Kým epidémia bola spočiatku interpretovaná najmä v duchovnej rovine, neskôr sa začínajú objavovať snahy o vysvetlenie jej príčin na základe racionálnych úvah, ktoré sa približujú dnešnému medicínskemu pohľadu.

V predchádzajúcom období zasiahla Európu mimoriadne závažná epidémia, ktorá bola v 19. storočí označená ako Čierna smrť. Do tohto obdobia sa pre ňu používali rôzne pomenovania, napríklad náhla smrť, veľká smrť či mor, čo poukazuje na silné negatívne vnímanie a rozšírený strach v spoločnosti. Diagnostické možnosti boli v tom čase veľmi obmedzené a príčiny ochorenia sa interpretovali najmä na duchovnej úrovni. Sekundárna literatúra uvádza, že bubonický typ moru sa prenášal priamym kontaktom medzi chorými a zdravými jedincami, čo si však vtedajšia spoločnosť neuvedomovala.⁴³

⁴⁰ LENGYELOVÁ, Tünde. Hirudoterapia. In: *Bioterapia optikou histórie*. Bratislava : Scientica, s. r. o., 2013.

⁴¹ KANG, Lydia – M.D. – PEDERSEN, Nate. *Šarlatáni. Stručné dejiny najžalostnejších liečiteľských praktík*. Budmerice: Vydavateľstvo RAK, 2020. s. 69.

⁴² LENGYELOVÁ, T. *Život na šľachtickom...* s. 46.

⁴³ ZEMAN, Andrej. Ako prišla Čierna smrť do Európy? In: KOVÁR, B. – BENEDIKOVÁ, L. – ZAJAC, O. *Epidémie v dejinách*. Bratislava: Premedia, 2020.

V ranom novoveku došlo k opätovnému vypuknutiu morovej epidémie. Súčasné výskumy potvrdzujú, že jej šírenie bolo výrazne rýchlejšie v mestách, teda v husto osídlených oblastiach.⁴⁴ Otázkou zostáva, do akej miery sa spoločnosť z predchádzajúcich skúseností poučila.

Epidémia sa objavovala vo vlnách a vtedajší ľudia nevedeli vysvetliť jej cyklický návrat. Prevažovalo presvedčenie o božom treste, čo zároveň komplikovalo hľadanie reálnych príčin nákazy. Významným posunom bol vplyv renesančného vedeckého myslenia, najmä dielo talianskeho lekára Girolama Fracastora, ktorý síce ešte presne nepoznal mechanizmus šírenia infekcií, ale ako prvý systematicky formuloval predstavu o contagiu, teda prenose ochorení dotykom, vzduchom a rôznymi látkami.⁴⁵ Popri tom bola rozšírená aj teória miazmy, teda „skazeného vzduchu“, ktorá formovala dobové chápanie nákazy.⁴⁶

Z tohto presvedčenia vychádzal aj špecifický odev morových lekárov. Tvorila ho maska so zobákom, do ktorého sa umiestňovali byliny a aromatické látky s cieľom očistiť vzduch, ďalej ochranné okuliare, dlhý plášť a v niektorých prípadoch aj palica, ktorá umožňovala vyšetrenie pacienta bez priameho fyzického kontaktu.⁴⁷ Možno konštatovať, že spoločnosť začala k morovej nákaze pristupovať uvedomejšie a snažila sa prijímať opatrenia, ktorými by obmedzila jej ďalšie šírenie a ochránila vlastné zdravie. Napriek tomu však v tomto období stále absentovala plnohodnotná profesionalizácia lekárskeho povolania, akú poznáme dnes. V súčasnosti je bežné, že lekár prechádza dlhoročným štúdiom a náročnými skúškami, čo však v danom období nebolo štandardom. V praxi pôsobili aj osoby bez formálneho medicínskeho vzdelania, ktoré sa síce pohybovali v zdravotníckom prostredí, ale nebolo na nich kladené rovnaké nárokovanie na odbornosť či efektívnosť liečby.

Ich činnosť bola často zameraná skôr na administratívne úlohy, ako evidencia úmrtí alebo zaznamenávanie domov, v ktorých sa nachádzali chorí. Napriek tomu museli disponovať aspoň základnými praktickými zručnosťami z oblasti ránhojičstva, aby dokázali ošetrovať poranenia, čistiť rany či vykonávať púšťanie žilou.⁴⁸

V sekundárnej literatúre sa častejšie stretávame s tradovanými radami než s odporúčaniami samotných lekárov. Prístupy k liečbe boli pritom rôznorodé, a to podľa toho, či sa na chorobu nahliadalo racionálne a medicínsky, alebo skôr cez náboženský rámec. Významnú úlohu zohrával aj sociálny status, keďže vyššie vrstvy spoločnosti inklinovali skôr k racionálnejším formám liečby, zatiaľ čo nižšie vrstvy sa viac prikláňali k tradičným postupom, často spätým s magickými predstavami. Na hrozbu morovej epidémie reagoval aj Ján Jessenius, ktorý pre svojich adresátov a priaznivcov vypracoval návod, ako sa pred morom chrániť. Odmietal pritom predstavu, že by mor vznikal v dôsledku nepriaznivého podnebia alebo ako prejav božieho trestu. V jeho interpretácii sa už nepracuje s duchovnými príčinami choroby, ale s medicínskymi poznatkami a racionálnym vysvetlením.⁴⁹

⁴⁴ VANGLOVÁ, Terézia. Henrich VIII. sa počas epidémie spoliehal na modlitby, lekárov a vlastné lieky. In: KOVÁR, B. – BENEDIKOVÁ, L. – ZAJAC, O. *Epidémie v dejinách*. Bratislava: Premedia, 2020, s. 133-138.

⁴⁵ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, . *Dejiny medicíny a...*, s. 113.

⁴⁶ STEINOVÁ, Evina. Prečo nosili moroví doktori masku so zobákom? In: KOVÁR, B. – BENEDIKOVÁ, L. – ZAJAC, O. *Epidémie v dejinách*. Bratislava : Premedia, 2020, s. 132-137.

⁴⁷ STEINOVÁ, E. Prečo nosili moroví doktori masku so zobákom? s. 132-137.

⁴⁸ STEINOVÁ, Evina. Prečo nosili moroví..., s. 133-135.

⁴⁹ BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Ján Jessenius veľký humanistický učenec a bojovník (1566 – 1621): na 350. výročie smrti*. Bratislava: Osvetový ústav, 1971. s. 1- 15.

Záver

Na základe uskutočnenej analýzy možno konštatovať, že ranonovoveká spoločnosť postupne prechádzala od tradičných a prevažne duchovne orientovaných interpretácií chorôb k racionálnejšiemu chápaniu zdravotných rizík. Tento proces bol ovplyvnený viacerými faktormi, najmä postupným uvedomovaním si environmentálnych rizík, hygienických podmienok, stravovacích návykov a sociálnych rozdielov v prístupe k liečbe. Zároveň sa ukazuje, že zdravotníctvo sa začalo formovať ako postupne inštitucionalizovaný systém, v ktorom sa prelínali tradičné postupy s prvkami empirického a vedeckého myslenia. Hoci profesionálna medicína v modernom zmysle ešte neexistovala, dochádzalo k postupnému zvyšovaniu odbornosti a k snahám o systematizáciu starostlivosti o chorých.

Vývoj od novoveku tak možno chápať ako proces postupnej racionalizácie medicíny, v ktorom sa menilo nielen chápanie príčin chorôb, ale aj samotné formy ich liečby a organizácie zdravotnej starostlivosti. Tento vývoj zároveň odráža širšiu transformáciu spoločnosti, ktorá sa krok za krokom približovala k modernému vedeckému pohľadu na zdravie a chorobu.

Zoznam použitej literatúry

- ARGALÁŠOVÁ, Ľubica. *Zdravie a prevencia chorôb*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2023. 30 s.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny medicíny a zdravotníctva*. Martin: OSVETA, 1985. 562 s.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Ján Jessenius veľký humanistický učenec a bojovník (1566 – 1621): na 350. výročie smrti*. Bratislava: Osvetový ústav, 1971. 35 s.
- BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenská akadémia vied, 1973. 348 s.
- ČERNÝ, Karel – HAVLÍK, Jiří, M. *Jezuít a mor*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 214 s. ISBN 978-80-7106-967-6.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století). Dům a jeho lidé*. Praha: Argo, 1999. 338 s. ISBN 80-7203-116-3.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). II., Vesnice a město*. Praha: Argo, 2006. 358 s. ISBN 80-7203-812-
- DUCHOŇOVÁ, Diana. *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor. Spoločnosť, normy, rituály každodennosti*. Bratislava: Prodama, 2013. 346 s. ISBN 978-89396-25-2.
- DUCHOŇOVÁ, Diana. *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor*. In: *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2012. ISBN 978-80-8082-546-1. s. 168-181.
- FUCKER, Fridrich, Jakub. *O zdraví a chorobách Uhorska. De salubritate et morbis hungariae*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2003. 126 s. ISBN 80-7097-515-6.
- KANG, Lydia – M.D. – PEDERSEN, Nate. *Šarlatáni. Stručné dejiny najžalostnejších liečiteľských praktík*. Budmerice :Vydavateľstvo RAK, 2020. 399 s. ISBN 978-80-85501-77-3.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Za bránami sirotincov. Počiatky ústavnej starostlivosti pre osirelé deti (1750 - 1815)*. Bratislava: VEDA, 2019. 304 s. ISBN 978-80-224-1794-5.
- KUTNOHORSKÁ, Jana. *Historie ošetrovatelství*. České Budejovice: PROTISK, 2010. 206 s. ISBN 978-80-247-3224-4.
- LENGYELOVÁ, Tünde. *Hirudoterapia*. In: *Bioterapia optikou histórie*. Bratislava: Scientica, s. r. o., 2013. ISBN 978-80-971483-1-7. 95-118 s.
- LENGYELOVÁ, Tünde. *Život na šľachtickom dvore*. Bratislava: SLOVART, 2016. 247 s. ISBN 978-80-556-1287-4.
- MORILLO, Ángel. *Sewage, the trace of our history*. In : *We are foundation*. 2017. 1. ročník, číslo 1 [30.4.2026]. Dostupné na internete <<https://www.wearewater.org/en/insights/sewage-the-trace-of-our-history/> >
- RYBÁR, Lukáš. *Zdravie ako pojem v novoveku – lekári a ich poznatky o zdraví*. Cit [30.4.2026] Dostupné na internete <Zdravie ako pojem v novoveku – lekári a ich poznatky o zdraví – Databáza historickej terminológie k dejinám Strednej Európy>
- SABOVÁ, Kristína. *Hirudoterapia (liečba pijavicami)*. In : *Tvdoktor*. 2015. 1. roč., číslo 1., [18.4.2025]. Dostupné [online]: < *Hirudoterapia (terapia pijavicami) | TV Doktor | TV Doktor*>
- STEINOVÁ, Evina. *Prečo nosili moroví doktorí masku so zobákom?* In: KOVÁR, Branislav – BENEDIKOVÁ, Lucia – ZAJAC, Oliver. *Epidémie v dejinách*. Bratislava : Premedia, 2020. ISBN 978-80-8159-836-9. s. 138-142.
- VANGLOVÁ, Terézia. *Henrich VIII. sa počas epidémie spoliehal na modlitby, lekárov a vlastné lieky*. In: KOVÁR, Branislav – BENEDIKOVÁ, Lucia – ZAJAC, Oliver. *Epidémie v dejinách*. Bratislava : Premedia, 2020. ISBN 978-80-8159-836-9. s. 133-137.

ZEMAN, Andrej. Ako prišla Čierna smrť do Európy? In: KOVÁR, Branislav – BENEDIKOVÁ, Lucia – ZAJAC, Oliver. *Epidémie v dejinách*. Bratislava: Premedia, 2020. ISBN 978-80-8159-836-9. s. 92-97.

Smrť ako spoločenský a kultúrny fenomén: Teoretické východiská a reflexia v historiografii

[Michaela Jurčenková]

Abstrakt

Príspevok sa zameriava na teoretické východiská skúmania smrti ako spoločenského a kultúrneho fenoménu v kontexte historických vied. Cieľom je reflektovať, akým spôsobom historiografia pristupuje k fenoménu smrti, ako ho interpretuje a aké teoretické rámce pri tom využíva. Analýza vychádza z interdisciplinárnych prepojení medzi históriou, sociológiou, antropológiou a kultúrnymi štúdiami, pričom osobitný dôraz sa kladie na formovanie „diskurzu smrti“ – teda spôsobov, akými spoločnosti o smrti hovoria, reprezentujú ju a zároveň ju potláčajú v kolektívnom vedomí. Príspevok sa sústreďuje na vybrané teoretické prístupy a historiografické interpretácie, ktoré umožňujú porozumieť smrti ako významnému spoločenskému a kultúrnemu fenoménu.

Kľúčové slová

Smrť; Diskurz smrti; Kultúrna história; Kultúrna symbolika

Úvod

Smrť patrí k univerzálnym skúsenostiam ľudskej existencie. Je sprevádzaná silnou emocionálnou odozvou, ktorá vytvára dojem, že ide o čisto osobnú, neuchopiteľnú a v istom zmysle nedotknuteľnú oblasť ľudskej skúsenosti. Spoločnosti v rôznych historických obdobiach a kultúrnych kontextoch smrti pripisovali odlišné významy, vytvárali okolo nej rituály, symboly a diskurzy, prostredníctvom ktorých ju začleňovali do svojho hodnotového a mentálneho sveta. Smrť sa tak stáva dôležitým zrkadlom spoločenských štruktúr, kolektívnych predstáv a spôsobov, akými si spoločnosť interpretuje nielen koniec života, ale aj samotný život.

Historická veda sa téme smrti dlhšie vyhýbala alebo ju považovala za okrajovú, samozrejmu či metodologicky ťažko uchopiteľnú. Napriek tomu sa už v 19. storočí začali niektoré spoločenské vedy, najmä sociológia, smrti venovať systematickejšie. Výraznejší rozmach záujmu o smrť ako legitímny predmet historického výskumu však nastal až v 20. storočí, najmä v súvislosti s rozvojom interdisciplinárnych prístupov. Antropológia, sociológia, kultúrna história či štúdiá diskurzu poukázali na to, že smrť nemožno chápať izolovane, ale len v prepojení so spoločenskými normami, symbolickými reprezentáciami a mocenskými štruktúrami, ktoré formujú kolektívne myslenie.

Cieľom tohto príspevku je reflektovať, akým spôsobom historiografia pristupuje k fenoménu smrti ako spoločenskému a kultúrnemu javu, aké teoretické rámce pri jeho skúmaní využíva a ako interpretuje historické premeny k vzťahu k smrti. Text sa opiera o interdisciplinárne prepojenia medzi históriou, sociológiou, antropológiou a kultúrnymi štúdiami, pričom osobitnú pozornosť venuje konceptu diskurzu smrti a jeho úlohe pri formovaní spoločenského porozumenia tohto fenoménu. Prostredníctvom vybraných teoretických prístupov a historiografických interpretácií sa príspevok usiluje ukázať, že smrť nie je len koncom biologickej existencie, ale významnou kultúrnou a sociálnou kategóriou, ktorá odhaľuje hlbšie vrstvy kolektívneho prežívania minulosti.

Teoretické rámce skúmania smrti

Výskum smrti sa východiskovo opiera o *antropológiu smrti*. Tá sa zaoberá s tým, akým spôsobom jednotlivé ľudske spoločnosti reagujú na úmrtie, pričom sleduje nielen rozdiely, ale aj spoločné črty týchto reakcií. Nie je ani potrebný hlbší výskum, a je viac menej jasné, že spôsoby nakladania s telom zosnulého, normy správania pozostalých a predstavy o vzťahu medzi živými a mŕtvymi sa medzi kultúrami výrazne líšia. Napriek tejto rozmanitosti je v mnohých spoločnostiach smrť chápaná ako proces alebo prechod, ktorý má rituálny charakter.¹

Spoločenská interpretácia smrti je výsledkom kombinácie samotného biologického faktu úmrtia, sociálneho postavenia jednotlivca a konkrétnych okolností jeho smrti. Náhla alebo násilná smrť významnej osobnosti môže narušiť sociálny poriadok celej komunity, zatiaľ čo úmrtie sociálne nevýznamného jednotlivca môže prebehnúť takmer bez odozvy. Práve pohrebné a smútočné rituály predstavujú mechanizmus, prostredníctvom ktorého spoločnosť reaguje na túto destabilizáciu. Umožňujú znovu potvrdiť základné hodnoty, hierarchie a normy správania v situácii,

¹ ABRAMOVITCH, Henry. Death, Anthropology of. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Online. 2015. Vol. 5, č. 2, s. 870. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12052-5>> [cit. 2025-12-19].

keď je spoločenská rovnováha ohrozená. Rituály spojené so smrťou preto nemožno vnímať iba ako súkromné prejavy smútku, ale ako spoločensky významné udalosti s ekonomickými, politickými, či dokonca ideologickými dôsledkami. Z komparatívneho hľadiska sa pritom ukazuje, že súčasné západné postoje k smrti predstavujú špecifický, historicky podmienený model, ktorý sa v mnohých ohľadoch odlišuje od prístupov iných kultúr. Práve preto sa v antropologickom výskume čoraz viac zdôrazňuje potreba porozumieť smrti v širšom kultúrnom a historickom kontexte.²

Antropológia smrti sa sústreďuje tak na rovinu predstáv, ako aj na rovinu praktík. Skúma, čomu ľudia veria v súvislosti so smrťou a posmrtným životom, a zároveň analyzuje konkrétne správanie a rituálne postupy, ktoré po úmrtí nasledujú. Metodologicky pritom vychádza najmä z etnografického výskumu jednotlivých spoločností a z komparatívnej analýzy, ktorá umožňuje zachytiť rozsah kultúrnej variability v pohrebných zvykoch, formách smútenia a vzťahoch medzi živými a mŕtvymi. Avšak porovnávacie štúdie odhalili len málo univerzálne platných praktík. Aj správanie, ktoré sa môže javiť ako všeobecne rozšírené a akceptované, ako napríklad plač počas pohrebu, je v niektorých kultúrach považované za nevhodné a nežiadúce. Rovnako aj spôsoby nakladania s telom zosnulého sa pohybujú na širokej škále od pochovávania až po rituálnu konzumáciu telesných pozostatkov, ktorá bola v minulosti typická napríklad pre niektoré oblasti Amazónie. Napriek tejto rozmanitosti sa antropológia smrti usiluje identifikovať základné významové vzorce, prostredníctvom ktorých možno porozumieť univerzálnej skutočnosti, že všetci ľudia zomierajú, hoci v každej kultúre je smrť prežívaná a interpretovaná odlišným spôsobom.³

Základy antropologického skúmania smrti sa začali systematicky formovať na začiatku 20. storočia v prostredí sociologickej školy okolo Émila Durkheima. Práve v tomto kontexte vznikli prvé analytické pokusy uchopiť smrť nie ako čisto biologickú udalosť, ale ako spoločensky konštruovaný jav s výrazným rituálnym a symbolickým rozmerom. Kľúčovým momentom v tomto vývoji bola práca Roberta Hertza, ktorý ako jeden z prvých podrobne analyzoval smrť z hľadiska kolektívnych predstáv a sociálnych procesov, čím položil teoretické základy antropológie smrti ako osobitného výskumného poľa. Jeho práca *Contribution á une étude sur la représentation collective de la mort* bola uverejnená v roku 1907 v akademickom recenzovanom časopise *L'Année sociologique*. Hertz patril do skupiny autorov, ktorí kládli dôraz na kolektívne predstavy. Teda na vzorce myšlienok, hodnôt, presvedčení a očakávaní správania, ktoré sa formujú v dlhodobom sociálnom procese a tvoria špecifickú doménu sociálneho života. Keďže tieto predstavy nemožno redukovať na individuálne emócie, neboli považované za predmet psychologického, ale za predmet výlučne sociologickeho skúmania. Emócie síce zohrávajú dôležitú úlohu, no ich význam je interpretovaný ako sociálne podmienený, nie ako čisto individuálne prežívanie. Používanie pojmu "kolektívna predstava" jasne situuje Hertzovu prácu do durkheimovského teoretického rámca. Kým neskoršia sociológia sa viac sústreďovala na analýzu sociálnych rolí, durkheimovská škola sa zameriavala na hodnotovo nasýtené symbolické vzorce, ktoré vytvárajú osobitnú rovinu spoločenského bytia. Tento koncept Durkheim systematicky rozvinul už vo svojej štúdii s názvom *Samovražda* z roku 1897.⁴

² FULTON, Robert. *Death and identity*. Bowie, Md.: Charles Press, 1976, s. 47-48.

³ ABRAMOVITCH, Henry. Death, Anthropology of. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Online. 2015. Vol. 5, č. 2, s. 870-872. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12052-5>> [cit. 2025-12-19].

⁴ ABRAMOVITCH, Henry a PALGI, Phyllis. Death: A Cross-Cultural Perspective. In: *Annual Review of Anthropology*. Online. 1984. Vol. 13, č. 1, s. 388-390. Dostupné na:

Hertzova analýza smrti vychádza z biologickej reality ľudského tela, no postupne sa presúva k morálnym a spoločenským povinnostiam, ktoré sprevádzajú zaobchádzanie s mŕtvym. Mŕtve telo nie je chápané iba ako biologický objekt, ale ako sociálna entita. Pohrebné rituály preto nemožno interpretovať primárne v rovine hygieny, ale v rovine morálneho a spoločenského poriadku. V durkheimovskom chápaní je pojem “morálny” v podstate synonymom pojmu “sociálny”, čo je dôležité rozlíšenie najmä pre čitateľov zvyknutých chápať morálku výlučne v etickom zmysle.⁵ Hertzova práca predstavuje prvý systematicky rozpracovaný sociologický výklad pohrebných rituálov. Odklonil sa pritom od dobového presvedčenia, podľa ktorého je smrť natoľko známa a samozrejماً skúsenosť, že ju nie je vhodné podrobovať skúmaniu. Hertz práve naopak využíva komparatívny prístup a opiera sa o etnografické materiály z geograficky vzdialených oblastí.⁶

V centre Hertzovho výkladu stojí spoločnosť ako entita, celok, ktorý sa snaží udržať svoju kontinuitu aj napriek úmrtiam jej členov. Spoločnosť vníma ako samostatnú sociálnu realitu, ktorá nie je len súčtom individuálnych životov, ale funguje podľa vlastných pravidiel a zákonitostí. Z tohto pohľadu kolektívne vedomie neprijíma smrť ako úplne konečný stav. Spoločnosť prostredníctvom rituálov mení status jednotlivca zo živého člena spoločnosti na zosnulého, no stále symbolicky prítomného.⁷ Pre tému skúmania smrti ako kultúrneho a spoločenského javu je taktiež dôležitý aj pojem *diskurz smrti*. Diskurz nie je len jazyk, ktorým niečo opisujeme, ale spôsob, akým jazyk v konkrétnych situáciách používame. Tento jazyk je vždy prepojený so spoločenskými a ideologickými okolnosťami a zároveň ich aktívne formuje.⁸

Michel Foucault chápe diskurz nie ako obyčajný súbor výrokov či jazykových prejavov, ale ako historicky podmienený sociálny mechanizmus, prostredníctvom ktorého sa vytvára poznanie, význam a predstava pravdy. Diskurz podľa neho nemá len opisnú funkciu, ale má reálne a materiálne účinky. Realitu nezrkadlí, ale ju aktívne spoluutvára tým, že systematicky ustanovuje objekty, o ktorých hovorí. Predstavuje preto osobitný spôsob usporiadania poznania, ktorý formuje sociálne vzťahy a kolektívne porozumenie sveta a postupne sa prijíma ako samozrejماً a nespochybniteľná spoločenská skutočnosť. Základnou črtou diskurzu je jeho vylučujúci charakter. Tým, že stabilizuje určitý význam, potláča iné možné interpretácie a obmedzuje otvorenosť významu. Táto stabilita sa udržiava prostredníctvom neustáleho opakovania výpovedí a komentárov, ktoré síce môžu pôsobiť ako nové, no v skutočnosti len znovu potvrdzujú existujúci diskurzívny rámec. Diskurz tak pôsobí normalizačne a zjednocujúco, pričom neovplyvňuje len oblasť poznania, ale zasahuje aj do formovania spoločensky prijateľných spôsobov správania. Stáva sa nástrojom kontroly a disciplíny, ktorý určuje hranice rozumného, normálneho a legitímneho, zatiaľ to, čo sa týmto normám vymyká, je označené za odchýlku a je vylúčené zo sociálneho poriadku. Foucault chápe analýzu diskurzu ako kritickú metódu. Jej cieľom je skúmať, prečo sa

<https://archive.org/details/sim_annual-review-of-anthropology_1984_13/page/n6/mode/1up> [cit. 2025-12-19].

⁵ ROBBEN, Antonius. *Death, mourning, and burial: a cross-cultural reader*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2004, s. 23-24.

⁶ VENBRUX, Eric. Robert Hertz's seminal essay and mortuary rites in the Pacific region. In: *Journal de la Société des Océanistes*. 2007. Online. s. 5-6. Dostupné na: <<http://journals.openedition.org/jso/712>> [cit. 2025-12-20].

⁷ DAVIES, Douglas. Robert Hertz: The social triumph over death. In: *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*. Online. 2000. Vol. 5, č. 1, s. 99-100. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/713685991>>

⁸ PARKER, Ian. *Critical Discursive Psychology*. London: Palgrave Macmillan, 2015, s. 149.

o určitých javoch hovorí práve určitým spôsobom. Diskurz tak nie je neutrálnym prostriedkom komunikácie, ale historicky konkrétnym spôsobom artikulácie reality.⁹ Diskurzom sa zaoberal aj Émile Durkheim. Využíva však pojem *kolektívna reprezentácia*. Kolektívne reprezentácie chápe ako jeden zo základných pilierov spoločenského života a ako kľúčový pojem svojej sociologickej teórie. Vychádza z presvedčenia, že spoločenský život je v podstate utváraný reprezentáciami, teda spôsobmi, akými spoločnosť kolektívne myslí, hodnotí a dáva význam svetu. Kolektívne reprezentácie sú spoločensky vytvorené formy vedomia, ktoré vyjadrujú, ako si určitá skupina predstavuje samu seba a svoj vzťah k objektom, javom a hodnotám, ktoré sú pre ňu významné. Nejde pritom o jednoduchý súčet individuálnych predstáv, ale o osobitnú rovinu sociálnej reality. Durkheim zdôrazňuje, že kolektívne reprezentácie majú autonómnu povahu a existujú nezávisle od jednotlivých vedomí. Hoci vznikajú na základe združovania jednotlivcov a ich vzájomnej interakcie, nemožno ich úplne vysvetliť psychologickými vlastnosťami individuálnych aktérov. Po svojom vzniku nadobúdajú relatívnu samostatnosť, navzájom sa spájajú, transformujú a vytvárajú nové formy myslenia. V tomto zmysle kolektívne reprezentácie nielen odrážajú spoločnosť, ale ju aj aktívne utvárajú.¹⁰

Durkheim zároveň rozlišuje medzi individuálnymi a kolektívnymi reprezentáciami. Kým individuálne predstavy sú premenlivé, viazané na osobnú skúsenosť, kolektívne reprezentácie sú stabilnejšie, všeobecnejšie a neosobné. Najvýraznejšie sa prejavujú v pojmoch a kategóriách myslenia, ktoré sú zakotvené v jazyku. Kolektívne reprezentácie predstavujú základný mechanizmus, prostredníctvom ktorého spoločnosť vytvára zmysel a zabezpečuje kontinuitu vlastnej existencie.¹¹

Z historického hľadiska došlo k významnej zmene chápania a nazerania na smrť. Smrť sa postupne presunula z náboženského rámca, ktorý jej pripisoval transcendentný význam, do sféry vedy a medicíny, orientovanej na vysvetľovanie, kontrolu a oddialenie umierania. Tento posun prispel k vnímaniu smrti ako problému či zlyhania, ktoré je potrebné riešiť alebo skrývať. Napriek týmto snahám však zostáva neoddeliteľnou súčasťou spoločenského života, s ktorou sa každá spoločnosť musí vyrovnávať. Zároveň ju musí prijímať ako nevyhnutný fakt a pracovať s ňou takým spôsobom, aby ľudí neochromoval neustály strach zo smrti a aby boli schopní normálne a zmysluplne žiť. Spôsob, akým sa o smrti hovorí, ako je interpretovaná a aké miesto jej spoločnosť prisudzuje, veľa vypovedá o historickom období, hodnotách a celkovo vzťahu spoločnosti k životu. Skúmanie smrti je preto nevyhnutnou súčasťou hlbšieho porozumenia sociálnej reality.¹²

Hoci má smrť nepopierateľnú materiálnu a telesnú dimenziu, jej spoločenské porozumenie je vždy sprostredkované diskurzmi, ktoré určujú, ako o nej premýšľame, hovoríme a ako s ňou narábame. Smrť je preto neoddeliteľne spätá s kultúrnym kontextom a nemôže byť pochopená mimo spoločenských interpretácií. Význam smrti vzniká najmä v porovnaní so životom. Smrť sa zvyčajne opisuje ako koniec, strata alebo

⁹ FOUCAULT, Michel. *The Archeology of Knowledge*. New York: Pantheon books, 1971, s. 135-140.

¹⁰ NÉMEDI, Dénes. Collective Consciousness, Morphology, and Collective Representations: Durkheim's Sociology of Knowledge, 1894-1900. In: *Sociological Perspectives*. Online. 1995. Vol. 38, č. 1, s. 46-59. Dostupné na: <<https://doi.org/10.2307/1389261>>

¹¹ Sociology – Collective Representations. Online. s. 39. Dostupné na: <<https://www.scribd.com/document/35419753/Sociology-12-Collective-Representations>> [cit. 2025-12-21].

¹² JACOBSEN, Michael Hviid. *The Anthem Companion to Zygmunt Bauman*. London: Athem press. 2024, s. 111-112.

zánik, teda ako opak života. Keďže smrť nemôžeme priamo zažiť, uvažujeme o nej vždy z pohľadu živých a často ju vysvetľujeme pomocou obrazov a metafor prevzatých zo sveta živých. To ukazuje, že hovoriť o smrti je do istej miery rozporuplné. Spoločnosť sa snaží pomenovať a pochopiť niečo, čo samo o sebe zostáva mimo priamej ľudskej skúsenosti.¹³ Neexistuje jednotná a univerzálna definícia smrti. V priebehu dejín sa jej význam a interpretácie menili. Avšak vždy odrážali širšie etické, právne a politické rámce danej spoločnosti. Smrť sa ukazuje ako pojem, ktorého význam je vždy dočasne stabilizovaný, ale zároveň je aj otvorený ďalším interpretáciám.¹⁴

Diskurz smrti odhaľuje nielen spôsoby, akými spoločnosť vytvára zmysel koncu života, ale zároveň odhaľuje aj hranice toho, čo je možné jazykom vyjadriť. Smrť je skúsenosť, ktorú nemožno úplne opísať ani pochopiť, napriek tomu sa o nej neustále hovorí a premýšľa. Práve tento rozpor medzi snahou porozumieť smrti a nemožnosťou ju úplne uchopiť poukazuje na to, že diskurz smrti je vždy historicky a spoločensky podmienený.

Počiatky historického výskumu smrti

Korene systematického skúmania smrti v historickom výskume siahajú ku škole Annales. Samotní zakladatelia Lucien Febvre a Marc Bloch zásadne kritizovali tradičnú historickú vedu za jej úzke zameranie a ignorovanie podstatných sociálnych a kultúrnych javov, medzi ktoré patrila aj smrť. Zdôrazňovali, že smrť je kľúčovou súčasťou ľudskej skúsenosti, a pritom upozorňovali, že historici sa jej dlhodobo vyhýbali, hoci témy súvisiace so smrťou sa už v tom čase dostali do povedomia psychologov a sociológov.¹⁵ Avšak smrť zostávala dlho aj na okraji sociologického záujmu. Sociológia sa tradične sústreďovala najmä na skúmanie života, sociálnych vzťahov a štruktúr, zatiaľ čo smrť bola vnímaná ako príliš abstraktná a nepríjemná téma, ktorá je metodologicky ťažko uchopiteľná.¹⁶

Febvre a Bloch kritizovali, že história prehliadala aspekty nevyhnutné pre pochopenie skutočného ľudskeho života, a presadzovali novú, interdisciplinárnu históriu, ktorá by integrovala poznatky z iných vied. Ich cieľom bolo skúmať človeka komplexne, nielen cez izolované kategórie politiky, ekonomiky či náboženstva. Chceli vidieť človeka so všetkými jeho emóciami, strachmi, túžbami, čím pripravili pôdu pre historickú analýzu smrti ako sociálneho a kultúrneho fenoménu.¹⁷

Pre skúmanie smrti sa ukazuje ako kľúčový koncept dejín mentalít. Ide o prístup, ktorý sa zameriava na skúmanie spôsobov myslenia, cítenia a vnímania sveta v každodennom živote ľudí v minulosti. Tento pojem sa začal používať vo francúzskej historiografii v druhej polovici 20. storočia a úzko súvisí s výskumom školy Annales. Na rozdiel od tradičných dejín ideí, ktoré sa sústreďovali predovšetkým na myšlienky elít a veľkých intelektuálov, dejiny mentalít skúmajú kolektívne postoje, hodnoty, predstavy a emocionálne reakcie bežných ľudí, napríklad vo vzťahu k rodine, detstvu, sexualite či smrti. Ich cieľom nie je analyzovať abstraktné ideové systémy, ale mapovať hlbšie mentálne štruktúry, prostredníctvom ktorých spoločnosti dávajú význam

¹³ CARPENTIER, Nico. On the contingency of death: a discourse-theoretical perspective on the construction of death. In: *Critical Discourse Studies*. Online. 2012. Vol. 9, č. 2, s. 100-101. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/17405904.2012.656372>>

¹⁴ KELLEHEAR, Allan. *A social history of dying*. New York: Cambridge University Press, 2007, s. 252.

¹⁵ BURGUIÈRE, André. *The Annales school: an intellectual history*. Ithaca: Cornell University Press, 2009, s. 163.

¹⁶ JACOBSEN, Michael Hviid. *The Anthem Companion to Zygmunt Bauman*, s. 112.

¹⁷ BURGUIÈRE, André. *The Annales school: an intellectual history*, s. 165.

základným skúsenostiam ľudskej existencie. Tento prístup kladie dôraz na dlhodobé, pomaly sa meniace vzorce myslenia a správania, ktoré formulujú kultúru a civilizačný vývoj, a tým rozširuje historické skúmanie za hranice politických udalostí a chronologických zlomov.¹⁸

Reflexia v historiografii

Verejnú pozornosť k dejinám mentalít výrazne upriamil Philippe Ariès, ktorý sa vo svojom výskume zameril na historické premeny postojov k detstvu, rodine a neskôr aj k smrti v západnej spoločnosti. Všeobecne jeho práca vychádza z širšej teórie civilizačného vývoja, ktorá kladie dôraz na formovanie sociálnych a psychologických štruktúr.¹⁹ Hoci priamo nepatrí do školy Annales, mal k nej metodologicky veľmi blízko. Pre historikov zo Sobronny bol vnímaný ako až príliš spätý s Annales, pre samotných annalistov zase ako nedostatočne profesionálny. Sám seba označoval za "nedel'ného historika", keďže pôsobil mimo akademickej sféry. Pôvodne bol školený ako historický demograf, no postupne sa odklonil od čisto kvantitatívnych prístupov. Namiesto toho sa sústreďoval na to, ako západná spoločnosť v rôznych historických obdobiach vnímala a kategorizovala základné aspekty ľudskej existencie. Práve týmto posunom významne prispel k formovaniu dejín mentalít ako osobitnej a vplyvnej oblasti historického bádania.²⁰

V európskej histórii bola smrť dlhé stáročia prirodzenou a otvorene prežívanou súčasťou života. Približne od 5. do 19. storočia sa so smrťou ľudia vyrovnávali najmä prostredníctvom komunity, náboženstva a rituálov, ktoré dávali smrti zmysel a poskytovali útechu. Hoci sa konkrétne podoby týchto postojov v jednotlivých obdobiach líšili, spoločným znakom bola ich hlboká kultúrna a sociálna zakotvenosť. Vývoj týchto postojov systematicky analyzuje Ariès vo svojej kľúčovej práci z roku 1977 *L'Homme devant la mort* (The Hour of Our Death). Tá patrí k základným dielam historického výskumu smrti.²¹ Práca vychádza z jungovského konceptu kolektívneho nevedomia, prostredníctvom ktorého sa snaží identifikovať opakujúce sa motívy a symboly v rôznych typoch prameňov a geografických kontextoch ako prejavy akejkoľvek nevedomej citlivosti danej epochy. V priebehu približne tisíc rokov sleduje Ariès tri základné tematické osi: vzťah medzi individuálnou a kolektívnou pamäťou zosnulých, predstavy prechodu medzi životom a smrťou a mieru fyzickej blízkosti medzi mŕtvymi a živými. Týmto spôsobom vytvára presvedčivý historický obraz, ktorý ukazuje, že západné postoje k smrti nie sú nemenné, ale podliehajú výrazným kultúrnym a historickým premenám.²²

Ariès rozlíšil štyri historické modely smrti, pomocou ktorých opísal premeny vzťahu k umieraniu a smrti. Nejde o presne vymedzené historické etapy, ale o ideálne typy zachytávajúce dominantné spôsoby, akými spoločnosti smrti rozumeli a ako s ňou zaobchádzali. Prvým modelom je "skrotená smrť", typická pre raný stredovek. Smrť

¹⁸ HUTTON, Patrick. The History of Mentalities: The New Map of Cultural History. In: *History and Theory*. Online. 1981. Vol. 20, č. 3, s. 237-242. Dostupné na: <<http://www.jstor.org/stable/2504556?origin=JSTOR-pdf>>

¹⁹ HUTTON, P. The History of Mentalities..., s. 244. Dostupné na: <<http://www.jstor.org/stable/2504556?origin=JSTOR-pdf>>

²⁰ BURKE, Peter. *The French historical revolution : the Annales School, 1929-2014*. Cambridge: Polity Press, 2015, s. 76-77.

²¹ MOLLER, David. *Confronting Death: Values, Institutions, and Human Mortality*. New York: Oxford University Press, 1996, s. 4.

²² ROBBEN, A. *Death, mourning, and burial: a cross-cultural reader*, s. 41.

bola vnímaná ako prirodzená súčasť života, prijímaná bez výrazného strachu. Umieranie prebiehalo verejne, v kruhu rodiny a komunity, a bolo pevne zakotvené v náboženských rituáloch. Druhým modelom je “smrť seba samého”, ktorá sa formuje v neskorom stredoveku. Do popredia sa dostáva individualita umierajúceho, osobná zodpovednosť za vlastnú spásu a introspektívny vzťah k smrti, sprevádzaný morálnymi obavami a strachom z posledného súdu. Tretím modelom je “smrť druhého”, charakteristická pre 18. a 19. storočie. Smrť blízkych sa stáva silne emocionálnou skúsenosťou, rozvíja sa kult smútku, pamäti a individualizovaných pohrebných praktík, ktoré zdôrazňujú jedinečnosť zosnulého. Posledným modelom je “neviditeľná/zakázaná smrť”, typická pre modernú spoločnosť 20. storočia. Zo smrti sa stala tabu téma, ktorá sa presunula do inštitúcií a je chápaná ako akési zlyhanie. To vedie k jej vytlačaniu z verejného a každodenného života.²³

Tieto modely ukazujú, že vzťah k smrti nie je univerzálny ani nemenný, ale historicky a kultúrne podmienený. Ariès tak významne prispel k pochopeniu smrti ako sociálneho a kultúrneho fenoménu, ktorý je úzko prepojený so spôsobom, akým spoločnosť chápe život, identitu a zmysel ľudskej existencie.

V závere diela formuluje kľúčovú tézu, podľa ktorej existuje úzky vzťah medzi postojmi k smrti a mierou sebauvedomenia či individuality človeka. Týmto nadväzuje na antropologickú koncepciu Edgara Morina, ktorý už skôr odmietol chápať strach zo smrti ako nadčasovú, nemennú ľudskú vlastnosť alebo ako jednoduchý obraz biologických a demografických podmienok. Naopak, poukazoval na historickú premenlivosť vedomia smrti, ktorú je potrebné skúmať v kontexte náboženských, filozofických a vedeckých predstáv, ako aj prostredníctvom imaginárnych a symbolických foriem. Tento prístup však nebol v rámci školy Annales prijímaný jednotne. Zatiaľ čo Febvre zdôrazňoval autonómiu mentalít a potrebu ich samostatného skúmania, historici ako Goubert kládli dôraz predovšetkým na ekonomické a demografické štruktúry ako hlavné determinanty zmien v myslení. Ariès si z Morinovej koncepcie osvojil najmä myšlienku, že vzťah k smrti je neoddeliteľný od spôsobu, akým človek vníma sám seba, no zároveň sa dištancoval od predstavy lineárneho a jednotného vývoja sebauvedomenia. Dejiny mentalít podľa neho nevychádzajú z jedinej psychologickéj osi, ale sú výsledkom pluralitných, historicky podmienených premien ľudskej skúsenosti.²⁴

Ďalším významným historikom, ktorý sa témou smrti zaoberal bol Michel Vovell. Je autorom diela *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, neoficiálne preložené ako “smrť a západ od roku 1300 do súčasnosti”. Vovelle patrila do tretej generácie školy Annales a špecializoval sa na výskum mentalít. Mentalitu chápe ako kolektívnu mentálnu skúsenosť, ktorá má vlastnú dynamiku a vyvíja sa v dlhodobom časovom horizonte. Zmeny v postojoch k smrti vníma ako pomalý proces prebiehajúci v rámci dlhého trvania, tzv. *longue durée*, teda v rovine hlboko zakorenených mentálnych štruktúr.²⁵

Vovelle chápal smrť ako historicky premenlivý jav, ktorého význam nemožno oddeliť od sociálnych, demografických, náboženských a intelektuálnych podmienok. Pracoval systematicky s anonymnými a sériovými prameňmi ako boli napríklad testamenty, ikonografia, náboženské artefakty, demografické štatistiky, aby zachytil

²³ ARIÈS, Philippe. *The hour of our death*. New York: Barnes & Noble, 2000, s. 602-613.

²⁴ BURGUIÈRE, A. *The Annales school: an intellectual history*, s. 163-164.

²⁵ KSELMAN, Thomas. Death in the Western world: Michel Vovelle's ambivalent epic *La mort et l'Occident, de 1300 à nos jours*. In: *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*. Online. 2004. Vol. 9, č. 2, s. 150-154. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/13576270410001691872>>

tiché, často nevyjadrené posuny v mentalite spoločnosti. Vnímal, že zmena vzťahu k smrti je úzko spätá s procesmi sekularizácie, dekristianizácie a osvietenského racionalizmu, pričom zachovával kritickú blízkosť k marxistickej tradícii bez redukcie mentalít na "ideológiu". Ak by sme mali týchto dvoch historikov porovnať, Ariès sa zameriaval predovšetkým na symbolické reprezentácie smrti a vývoj senzibility. Jeho prístup je výrazne kultúrno-antropologický, keďže pracoval s literárnymi, filozofickými a náboženskými textami, ako aj s pohrebnou ikonografiou. Vedome sa vyhýbal systematickému prepájaniu zmien v postojoch k smrti so sociálnymi a demografickými štruktúrami. Jeho výklad je preto širší a nie až tak presne chronologicky ukotvený.²⁶ Zásadný rozdiel medzi Vovellom a Arièsom spočíva v metóde a úrovni myslenia. Ariès kládol dôraz na reprezentácie, symboly a kolektívnu citlivosť, pričom skúmal smrť ako kultúrny a imaginárny jav relatívne nezávislý od sociálnych štruktúr. Vovelle naproti tomu usiloval o prepojenie mentalít s konkrétnymi historickými podmienkami, najmä s demografiou, náboženstvom a dlhodobými sociálnymi procesmi. Kým Ariès ukázal, ako sa o smrti myslelo, Vovelle sa viac snažil vysvetliť aj prečo sa tieto spôsoby myslenia menili. Spolu tak predstavujú dve komplementárne, no metodologicky odlišné podoby dejín smrti v rámci tradície školy Annales.

Koncom 20. storočia začalo dochádzať k výraznej zmene v prístupe k smrti. Obdobie, ktoré sa v odbornej literatúre často označovalo ako éra popierania a tabuizácie smrti, sa postupne menilo a smrť sa začala objavovať ako legitímna a dôležitá výskumná téma. Kľúčovým impulzom bol tzv. *death awareness movement*. Hnutie vzniklo v USA ako odpoveď na pretrvávajúce presvedčenie, že moderná západná spoločnosť smrť systematicky popiera a vytláča ju z verejného i súkromného života. Od 50. a najmä od 60. rokov sa v odbornom diskurze čoraz častejšie objavovali tvrdenia, že smrť stratila svoje miesto v súčasnom svetonázore. Hnutie poukazovalo predovšetkým na sociálne a kultúrne procesy mlčania, vytesňovania a inštitucionalizácie smrti v modernej spoločnosti. Predstavovalo úsilie, ktoré bolo zamerané na zlepšenie skúsenosti umierania a smútenia, najmä v kontexte moderných zdravotníckych zariadení. Kriticky upozorňovalo na odosobnený charakter umierania v nemocniciach, na redukciu smrti na medicínsky problém a na potlačanie jej existenciálnych, emocionálnych a sociálnych rozmerov. Smrť bola v tomto prostredí chápaná predovšetkým ako zlyhanie liečby, čo viedlo k jej zneviditeľneniu, k prehlbovaniu strachu z umierania a k neschopnosti jednotlivcov i rodín otvorene o konci života hovoriť, či sa naň pripraviť. Ako sociálne hnutie nepredstavovalo *death awareness movement* jednotný ani ideologicky uzavretý celok, ale skôr voľnú a interdisciplinárnu sieť odborníkov so spoločným cieľom narušiť kultúru mlčania o smrti. Charakteristickým znakom hnutia bola jeho interdisciplinarita, ktorá umožnila jeho rozšírenie naprieč viacerými oblasťami výskumu a praxe.²⁷

²⁶ BURGUIÈRE, A. *The Annales school : an intellectual history*, s. 176-178.

²⁷ MOREMAN, Christopher. *The Routledge companion to death and dying*. New York: Routledge, 2018, s. 411-413.

Záver

Tento príspevok ukázal, že smrť nemožno chápať ako samozrejmy a významovo uzavretý jav. Hoci je biologickým faktom, jej spoločenský význam vzniká vždy v rámci kolektívnych predstáv, symbolických poriadkov a historicky podmienených praktík. Táto kolektívna predstava o smrti nie je ani jednotná, ani nemenná, ale je výsledkom dlhodobých kultúrnych a sociálnych procesov, ktoré je možno analyticky rozčleniť a skúmať z hľadiska ich pôvodu, funkcie a premien. Práve sledovanie jednotlivých významových vrstiev smrti umožňuje pochopiť, ako sa v priebehu dejín menil vzťah spoločností k nej.

Cieľ príspevku, ktorým bolo reflektovať prístup historiografie a teoretické rámce, sa naplnil prostredníctvom predstavenia kľúčových koncepcií antropológie smrti, kolektívnych reprezentácií, diskurzu a dejín mentalít. Práce autorov ako Hertz, Durkheim, Foucault, Ariès a Vovelle ukazujú, že smrť nie je len pasívnym objektom skúmania, ale aktívnou súčasťou sociálnej reality, prostredníctvom ktorej spoločnosti definujú hranice normálnosti, morálky, identity a zmyslu.

Na základe týchto teoretických východísk možno smrť chápať ako diskurzívne konštruovaný jav. Spoločnosť jej prostredníctvom jazyka, obrazov a rituálov prisudzuje určitý význam, ktorý sa v čase mení. To, čo je v jednej spoločnosti považované za prirodzenú a otvorenú súčasť života, môže byť v inej vnímané ako tabu. Diskurz smrti tak neodráža iba individuálne postoje, ale stabilizuje kolektívne predstavy o tom, ako má vyzeráť umieranie, smútenie a pamäť zosnulých.

Skúmanie smrti ako kultúrneho a spoločenského fenoménu má preto zásadný význam pre historické poznanie. Umožňuje nielen rekonštruovať minulé formy vzťahu k smrti, ale aj kriticky reflektovať súčasné spôsoby, akými moderné spoločnosti smrť zviditeľňujú alebo naopak skrývajú. Smrť sa tak ukazuje ako výnimočne citlivý indikátor hlbších zmien v hodnotách, mentalitách a kultúrnych významoch pripisovaných koncu života.

Zoznam použitej literatúry

- ABRAMOVITCH, Henry a PALGI, Phyllis, (1984). Death: A Cross-Cultural Perspective. In: *Annual Review of Anthropology*. Online. vol. 13, č. 1, s. 385-466. Dostupné na: <https://archive.org/details/sim_annual-review-of-anthropology_1984_13/page/n6/mode/1up> [cit. 2025-12-19].
- ABRAMOVITCH, Henry, (2015). Death, Antropology of. In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Online. Vol. 5, č. 2, s. 870-873. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12052-5>> [cit. 2025-12-19].
- ARIÈS, Philippe. *The hour of our death*. New York : Barnes & Noble. 2000. 704 s.
- BURGUIÈRE, André. *The Annales school : an intellectual history*. Ithaca : Cornell University Press. 2009. 309 s.
- BURKE, Peter. *The French historical revolution : the Annales School, 1929-2014*. Cambridge : Polity Press. 2015. 198 s.
- CARPENTIER, Nico, (2012). On the contingency of death: a discourse-theoretical perspective on the construction of death. In: *Critical Discourse Studies*. Online. Vol. 9, č. 2, s. 99-115. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/17405904.2012.656372>>
- DAVIES, Douglas, (2000). Robert Hertz: The social triumph over death. In: *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*. Online. Vol. 5, č. 1, s. 97-102. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/713685991>> [cit. 2025-12-20].
- FOUCAULT, Michel. *The Archeology of Knowledge*. New York : Pantheon books. 1971. 254 s.
- FULTON, Robert. *Death and identity*. Bowie, Md. : Charles Press. 1976. 448 s.
- HUTTON, Patrick, (1981). The History of Mentalities: The New Map of Cultural History. In: *History and Theory*. Online. Vol. 20, č. 3, s. 237-259. Dostupné na: <<http://www.jstor.org/stable/2504556?origin=JSTOR-pdf>>
- JACOBSEN, Michael Hviid. *The Anthem Companion to Zygmunt Bauman*. London : Anthem press. 2024. 209 s.
- KELLEHEAR, Allan. *A social history of dying*. New York : Cambridge University Press. 2007. 297 s.
- KSELMAN, Thomas, (2004). Death in the Western world: Michel Vovelle's ambivalent epic La mort et l'Occident, de 1300 à nos jours. In: *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*. Online. Vol. 9, č. 2, s. 168-176. Dostupné na: <<http://dx.doi.org/10.1080/13576270410001691872>>
- MOLLER, David. *Confronting Death: Values, Institutions, and Human Mortality*. New York : Oxford University Press. 1996. 305 s.
- MOREMAN, Christopher. *The Routledge companion to death and dying*. New York : Routledge. 2018. 594 s.
- NÉMEDI, Dénes, (1995). Collective Consciousness, Morphology, and Collective Representations: Durkheim's Sociology of Knowledge, 1894-1900. In: *Sociological Perspectives*. Online. Vol. 38, č. 1, s. 41-56. Dostupné na: <<https://doi.org/10.2307/1389261>> [cit. 2025-12-21].
- PARKER, Ian. *Critical Discursive Psychology*. London : Palgrave Macmillan. 2015. 303 s.
- ROBBEN, Antonius. *Death, mourning, and burial : a cross-cultural reader*. Malden, MA : Blackwell Pub. 2004. 322 s.
- Sociology – Collective Representations. Online. s. 36-47. Dostupné na: <<https://www.scribd.com/document/35419753/Sociology-12-Collective-Representations>> [cit. 2025-12-21].

VENBRUX, Eric, (2007). Robert Hertz's seminal essay and mortuary rites in the Pacific region. In: *Journal de la Société des Océanistes*. Online. Dostupné na: <<http://journals.openedition.org/jso/712>> [cit. 2025-12-20].

Róża Raczyńska (1849–1937) – Fundatorka, Kolekcjonerka, organizatorka życia artystycznego [Natalia Kulik]

Abstract

This paper explores the life and legacy of Róża Raczyńska (1849–1937), a prominent yet historically overshadowed figure of the Polish aristocracy at the turn of the 20th century. Despite her significant contributions as a patron of the arts, collector, and founder, Raczyńska's achievements were long obscured by the prevailing social norms of her era, which often relegated noblewomen to the shadows of their husbands' public lives. Drawing on the principles of herstory, this study seeks to restore Raczyńska to her rightful place in cultural history by examining her multifaceted activities in Zakopane and beyond.

The analysis begins with her exceptional education, which transcended 19th-century standards for women to include economics, politics, and intellectual engagement with European elites. Following the early death of her first husband, Władysław Krasieński, Raczyńska demonstrated remarkable agency in managing the family estates and navigating the cultural landscape. The paper categorizes her impact into three primary areas, with a specific focus on her patronage and stewardship of the Opinogóra estates. By synthesizing archival materials and biographical records, this research highlights Raczyńska as a distinguished cultural protagonist whose dedication to artistic initiatives serves as a vital case study in the reclaiming of forgotten female narratives in Polish history.

Key words

Róża Raczyńska; Art patronage; Herstory; Polish aristocracy; Women in culture

Wstęp

Róża Raczyńska to postać wciąż stosunkowo mało znana, mimo istotnej roli, jaką odegrała w życiu artystycznym przełomu XIX i XX wieku. Arystokratka, fundatorka, kolekcjonerka i mecenaska sztuki, działała aktywnie nie tylko w Zakopanem, ale również na wielu innych polach, wspierając inicjatywy kulturalne i artystyczne. Choć odegrała istotną rolę w życiu artystycznym swojej epoki, przez lata pozostawała w cieniu męża, nie eksponując własnych dokonań, zgodnie z obowiązującymi wówczas normami społecznymi. Jej dorobek, postawa i zaangażowanie czynią ją postacią wybitną, wyróżniającą się na tle innych. Dziś, w dobie rosnącego zainteresowania *herstorią* i przywracania pamięci o zapomnianych bohaterkach kultury, nadszedł czas, by Róża Raczyńska, jak i inne kobiety jej pokroju, odzyskały należne im miejsce w historii.

Róża Potocka, późniejsza Raczyńska, urodziła się 7 stycznia 1849 roku w Krzeszowicach jako najstarsza córka Adama Potockiego i Katarzyny z Branickich¹. Edukacja Róży wykraczała poza standardy XIX-wiecznej arystokratki – obejmowała nauki humanistyczne, religię, ekonomię, historię i politykę, a także rozwój fizyczny poprzez jazdę konną, polowania, gimnastykę i szermierkę. Pobyt w europejskich salonach i kontakty z wybitnymi intelektualistami, m.in. Julianem Klaczko i Lucjanem Siemieńskim, poszerzyły jej horyzonty².

W 1868 roku poślubiła Władysława Krasińskiego, z którym miała troje dzieci³. Po jego śmierci w 1873 roku musiała samodzielnie zarządzać majątkiem i wychowywać dzieci⁴. Wieloaspektową i bogatą działalność Róży Raczyńskiej można pogrupować na trzy główne obszary. Pierwszy obszar to aktywność mecenasowska, która przejawiała się opieką nad dobrami opinogórkimi.

Fundacja kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Opinogórze Górnej

Opinogóra należała do rodu Krasińskich od 1659 roku. W 1844 roku Wincenty Krasiński ustanowił Ordynację Opinogórską dla swojego syna Zygmunta⁵. Po śmierci Władysława Krasińskiego opiekę nad majątkiem sprawowała Róża. Formalnym zarządcą był Ludwik Krasiński, jednak to Róża nadzorowała remont pałacu, rozbudowę parku oraz realizację testamentu Wincentego Krasińskiego⁶.

Była mecenaską budowy kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Opinogórze Górnej. Realizując zapisy testamentowe Krasińskiego oraz sprawując opiekę nad majątkiem po śmierci swojego męża Władysława, nadzorowała rozbiórkę

¹ BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE [dalej: BN], Archiwum Micińskich [dalej: AM], Materiały do książki "Damy zakopiańskie": Róża z Potockich Krasińska 2v Raczyńska, opr. Halina Kenarowa, t. 1 [rękopis], sygn. Rps akc. 116796, [b.p].

² RACZYŃSKI, Edward. *Pani Róża synowa Zygmunta Krasińskiego, potem Edwardowa Raczyńska*, Łomianki, 2019, s. 10.

³ KENAROWA, Halina. Raczyńska z Potockich, 1. Krasińska Róża. In: *Polski Słownik Biograficzny tom XXIX*, pod red. E. Rostworowskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989, s. 621-622.

⁴ SUDOWSKI, Zbigniew. *Świadek epoki. Listy Elizy z Branickich Krasińskiej z lat 1835- 1876*, przekład U. Sudolska, Warszawa, 1996, s. 432.

⁵ PASIECZNY, Robert. Opinogórskie świątynie, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 10/2018, s. 160-185.

⁶ GÓRCZYK, Waclaw. *Kościół w Opinogórze ufundowany przez Generała Wincentego Krasińskiego*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 2018, nr. 10, s.159-181.

starej rotundy i rozpoczęcie w 1874 roku wznoszenia nowej, murowanej świątyni⁷. Projekt kościoła opracował Wincenty Rakiewicz, natomiast kryptę grobową pod świątynią zaprojektował Jan I. Heurich. Budowla powstała w stylu neoklasycystycznym, na planie prostokąta, z jedną nawą i prezbiterium. Pod kościołem znajduje się krypta, która stała się miejscem pochówku członków rodu Krasieńskich⁸.

Organizacja życia artystycznego w Zakopanem

Przeprowadzka Róży Krasieńskiej do Zakopanego była bezpośrednio związana z problemami zdrowotnymi jej dzieci oraz zaleceniami lekarza Tytusa Chałubińskiego, który wskazał klimat górski jako konieczny dla ich leczenia i regeneracji. Podkreślał również brak podobnych uzdrowisk na ziemiach polskich i zachęcał Krasieńską do osiedlenia się właśnie w Zakopanem, aby dała przykład innym⁹. Wybór Róży nie był przypadkowy – jako przedstawicielka jednego z najbardziej wpływowych rodów, mogła realnie wpłynąć na rozwój miejscowości i jej funkcjonowanie jako przyszłego uzdrowiska.

Między 1877 a 1878 rokiem Róża nabyła od miejscowego poczmistrza jedyny wówczas murowany dom we wsi, wzniesiony w 1875 roku przy drodze do Kuźnic. Dom, wybudowany przez Gustava Fingera w dobrach Homolaców, stał się jej stałą siedzibą i otrzymał nazwę „Adasiówka”, od imienia syna – Adama. Mimo trudnych warunków życia w ówczesnym Zakopanem (brak pensjonatów, trudny dojazd, krótki sezon letni, silne zimy, brak infrastruktury), w 1880 roku Róża zamieszkała tam na stałe, stając się pierwszą stałą zimową mieszkanką o statusie arystokratycznym¹⁰.

Z czasem rozbudowała dom o drewniane skrzydło, w którym znalazł się przestronny salon i kaplica. Okres długich zim wykorzystała na samokształcenie – studiowała filozofię, historię, geografii oraz literaturę europejską. Czytała dzieciom prace swojego teścia, Zygmunta Krasieńskiego, kształtując w nich świadomość rodzinną i kulturową. W „Adasiówce” dzieci prowadziły własne pismo i wystawiały przedstawienia teatralne¹¹.

Już w 1881 roku Róża rozpoczęła tworzenie pierwszej w Zakopanem prywatnej kolekcji etnograficznej. W tym czasie do domu zaczęli regularnie przybywać przedstawiciele świata sztuki i nauki. Krasieńska zamówiła u Tadeusza Ajdukiewicza obrazy o tematyce tatrzańskiej, w tym „Obóz Chałubińskiego”, mający stanowić dar dla lekarza za opiekę nad jej synem. Obraz nie zachował się, podobnie jak inne dzieła artysty wykonane na jej zamówienie¹².

Kolejnym artystą wspieranym przez Różę był Stanisław Witkiewicz. Zamówiony przez nią obraz *Śnieg na halach* ukazujący scenę pasterską w Tatrach był prezentowany na wystawie w Salonie Krywulcia i spotkał się z pozytywnym odbiorem. Dzieło zaginęło w czasie II wojny światowej¹³.

⁷ ŁYSZKOWSKA, Aldona. *Róża Krasieńska-synowa Zygmunta Krasieńskiego, „najpierwsza zimowa kuracjuszka Zakopanego”, inicjatorka budowy opinogórskiego kościoła*, „Muzealne Rozmaitości” 2020, nr 1 (11), s. 4-5.

⁸ GALICKA, Ida. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia N. P. Marii. In: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: dawne woj. Warszawskie, z. 1: Ciechanów i okolice*, Warszawa, 1977, s. 41-42.

⁹ CHAŁUBIŃSKI, Tytus. *Listy (1840-1889)*, oprac. A. Szejczerowa, Wrocław, 1970, s. 60-72, 89.

¹⁰ JASTRZĘBSKA, Maria. *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, Łomianki, 2022, s. 11.

¹¹ DŁUGOŁĘCKA, Lidia - PINKWART Maria. *Zakopane- Przewodnik historyczny*, Warszawa, 1989, s. 248.

¹² RACZYŃSKI, E. *Pani Róża synowa...*, s. 45.

¹³ JASTRZĘBSKA, M. *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, s. 31.

„Adasiówka” szybko stała się jednym z głównych ośrodków życia intelektualnego i artystycznego w Zakopanem. Bywały tam najważniejsze postacie kultury i nauki, m.in.: Henryk Sienkiewicz, Wojciech Kossak, Henryk Siemiradzki, Helena Modrzejewska, Stanisław Witkiewicz, Ignacy Paderewski, ks. Stolarczyk oraz Tytus Chałubiński¹⁴. Organizowano koncerty, spotkania literackie i dyskusje. W 1884 roku miał tam miejsce jeden z pierwszych koncertów Paderewskiego w Zakopanem¹⁵. Róża wspierała również lokalną społeczność góralską, poznając ich problemy i nawiązując współpracę w zakresie ochrony i dokumentowania kultury ludowej¹⁶.

W latach 80. XIX wieku Krasińska rozpoczęła systematyczne zbieranie motywów podhalańskich, odwiedzając góralskie chaty i kopiując ornamentykę z przedmiotów codziennego użytku. Zatrudniła Marię Magdalenę Buttowt-Andrzejkowiczównę, która projektowała meble i przedmioty inspirowane sztuką ludową¹⁷. W 1885 roku Róża jako jedna z pierwszych złożyła zamówienie w Szkole Snycerskiej w Zakopanem na meble wykonane na podstawie miejscowych wzorów, co miało istotne znaczenie dla dalszego rozwoju tzw. stylu zakopiańskiego¹⁸.

Choć jego twórcą był później formalnie uznawany Stanisław Witkiewicz, sam przyznał, że impuls do powstania stylu wyszedł od Róży Krasińskiej i zbieranych przez nią wraz z Andrzejkowiczówną wzorów ornamentyki góralskiej. Termin „styl zakopiański” pojawił się oficjalnie dopiero w sprawozdaniu Szkoły Przemysłu Drzewnego, odniesionym do pierwszych mebli zamówionych przez Krasińską¹⁹.

Róża aktywnie wspierała także Krajową Szkołę Koronkarstwa w Zakopanem, zwaną Szpulkarnią, założoną przez Helenę Modrzejewską. Zasiadała w jej Komitecie Nadzorczym i wspierała ją finansowo. Celem szkoły było nie tylko kształcenie w zawodzie, ale również podnoszenie poziomu podstawowego wykształcenia kobiet z regionu. Produkowane tam koronki trafiały do kuracjuszy i odbiorców spoza Podhala²⁰.

Rok 1886 zamknął etap życia Krasińskiej w Zakopanem – wyszła wówczas za mąż za Edwarda Raczyńskiego, jednak nadal interesowała się sprawami regionu. Po jej wyjeździe funkcję głównego ośrodka zainteresowania kulturą podhalańską przejęła „Chata” Dembowskich, jednak to Róża zapoczątkowała ideę kolekcjonowania góralskich artefaktów²¹.

W 1896 roku jej syn Adam Krasiński przekazał do Muzeum Tatrzańskiego większą część zgromadzonej przez nią kolekcji. W skład zbioru wchodziło 77 obiektów, m.in. narzędzia pasterskie, instrumenty muzyczne, formy do sera, ozdoby stroju, przedmioty codziennego użytku oraz obrazy na szkle²². Chociaż formalnego aktu

¹⁴ MALCZEWSKI, Rafał. *Pepek świata: Wspomnienia z Zakopanego*, Łomianki 2011, s. 16.

¹⁵ Woźniakowski Józef, *Dobrańsze niż indziej towarzystwo. Życie artystyczne w Zakopanem do roku 1939*. In: *Zakopane: czterysta lat dziejów*, red. R. Dutkova, Kraków, 1991, s. 189- 237.

¹⁶ SZNAPIK, Adrianna. *Tatrzańska Arkadia. Zakopane jako ośrodek artystyczno- intelektualny od około 1880 do 1914 roku*, Warszawa, 2009, s. 149.

¹⁷ BUDZYŃSKA, Natalia. *Zakopane artystek*, Kraków, 2024.

¹⁸ MAJDA, Jan. *Środowisko literackie Zakopanego (do roku 1918)*. In: *Zakopane: czterysta lat dziejów...*, red. R. Dutkova, Kraków, 1991, s. 78.

¹⁹ MOŹDZIERZ, Zbigniew. *Szlak stylu zakopiańskiego*, Zakopane, 2019, s. 101

²⁰ KENAROWA, Halina, *Od zakopiańskiej szkoły przemysłu drzewnego do szkoły Kenara. Studium z dziejów szkolnictwa zawodowo- artystycznego*, Kraków, 1978, s. 73.

²¹ SZNAPIK, A. *Tatrzańska Arkadia*, s. 151.

²² BŁASZCZYK-ŻUROWSKA, Halina. *Muzealne zbiory etnograficzne w latach 1889-1920 i najstarsze kolekcje prywatne, które przeszły na własność Muzeum Tatrzańskiego*. In: *Zbiory etnograficzne Muzeum Tatrzańskiego*, pod red. H. Błaszczyk-Żurowskiej, Zakopane, 1999, s. 14.

darowizny dokonał Adam, kolekcja w znacznej mierze była efektem wcześniejszej działalności Róży.

Z czasem pamięć o pierwotnej funkcji „Adasiówki” uległa zatarciu. Budynek przechodził kolejne przekształcenia: od rezydencji Zamoyskich, przez szpital neurologiczny, po „Księżówkę”. W żadnej z obecnych instytucji nie wyeksponowano w sposób wyraźny informacji o Róży jako pierwszej właścicielce i inicjatorce życia artystycznego w tym miejscu. Podobnie jej wkład w powstanie pierwszej kolekcji etnograficznej w Zakopanem nie został w pełni uwzględniony w narracji muzealnej.

Działalność Róży z Potockich Raczyńskiej miała zatem fundamentalne znaczenie dla rozwoju Zakopanego jako ośrodka kultury, sztuki i badań nad dziedzictwem Podhala. Jej inicjatywy poprzedziły i umożliwiły późniejsze działania innych twórców, kolekcjonerów i badaczy regionu.

Działalność mecenasowska i kolekcjonerska w Rogalinie

Róża Raczyńska, zmieniając nazwisko z Krasińskiej po ślubie z Edwardem Raczyńskim, rozpoczęła nowy etap życia, w którym jej główną rolą stało się zarządzanie finansami i sprawami praktycznymi rodziny. Już od początku małżeństwa angażowała się w codzienne obowiązki, nadzorując rachunkowość i dbając o majątek. To właśnie dzięki jej działaniom możliwa była odbudowa podupadającego Pałacu w Rogalinie, stworzenie Galerii Rogalińskiej oraz zgromadzenie cennych zbiorów sztuki. Róża inwestowała własny posag oraz rentę, tworząc system kredytów i pożyczek, który umożliwił etapową renowację pałacu w latach 1892–1895. Działania te obejmowały zarówno kwestie budowlane, jak i gromadzenie wyposażenia – od elementów użytkowych, przez higieniczne, po dekoracyjne. Skrupulatnie dokumentowała wszystkie koszty, co pozwoliło efektywnie zarządzać przedsięwzięciem²³.

Pałac w Rogalinie, zakupiony przez Kazimierza Raczyńskiego w 1768 roku, był późnobarokowym założeniem architektonicznym z oficynami, dziedzińcami i ogrodem francusko-holenderskim. W XVIII i XIX wieku przechodził liczne modernizacje, jednak dopiero w czasach Róży i Edwarda zyskał współczesny wygląd. Zrealizowano m.in. modernizację oficyn, wzniesiono kaplicę, odnowiono klatkę schodową i jadalnię, a także zbudowano neorokokową bibliotekę²⁴. Wnętrza zdobiły dzieła sztuki, meble z bogatą snycerką, portrety przodków oraz dekoracje inspirowane stylem zakopiańskim, który Róża szczególnie ceniła i promowała w aranżacji pałacu oraz domów folwarcznych w majątku²⁵.

Róża aktywnie uczestniczyła również w tworzeniu Galerii Rogalińskiej. Choć często przypisuje się jej rolę jedynie Edwardowi, to hrabianka samodzielnie zamawiała i kupowała dzieła sztuki, wspierając zarówno młodych polskich artystów, jak i uznanych twórców. W jej kolekcji znalazły się m.in. obrazy Olgi Boznańskiej, Jacka Malczewskiego, Alberta Besnarda, Aleksandra Kotsisa, Leona Wyczółkowskiego oraz innych artystów związanych z nurtem zakopiańskim. Róża umiała łączyć praktyczny umysł z poczuciem estetyki, wybierając dzieła o wartości artystycznej i historycznej, a jednocześnie wspierając rozwój sztuki narodowej²⁶.

Pałac stał się nie tylko miejscem renowacji i ekspozycji dzieł sztuki, ale również ośrodkiem życia kulturalnego i artystycznego. Róża organizowała spotkania i

²³ JASTRZĘBSKA, M. *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, s. 40.

²⁴ PAWLACZYK, Mateusz, *Pałac w Rogalinie*, Poznań, 1978, s. 23.

²⁵ NOWAK, Jan - LESZCZYŃSKA, Ewa. *Muzeum Pałac w Rogalinie*, Poznań: 2015, s. 44.

²⁶ GOŁĄB, Maria. *Galeria Rogalińska Edwarda Raczyńskiego: Muzeum Narodowe w Poznaniu*, pod red. A. Ławniczakowej, Poznań: 1997, s. 5, 21, 23, 40, 90.

przyjmowała wybitne osobistości, m.in. Henryka Sienkiewicza, któremu zapewniała wsparcie podczas choroby i przygotowań do ślubu²⁷. Dzięki jej organizacji pałac funkcjonował jako centrum kultury, goszcząc malarzy, pisarzy i mecenasów sztuki. Róża potrafiła łączyć obowiązki administracyjne z działalnością kulturalną, promując sztukę polską oraz wzorce zakopiańskie w architekturze i wyposażeniu wnętrz.

Róża była także wielokrotnie portretowana przez znanych artystów, m.in. Winterhaltera, Kazimierza Pochwalskiego, Józefa Czajkowskiego, Jana Bąkowskiego i Olę Boznańską²⁸. Portrety te ukazują ewolucję jej wizerunku – od młodej, eleganckiej hrabianki, poprzez dojrzałą kobietę, aż po starszą, schorowaną, lecz wciąż dystygowaną postać. Portrety odzwierciedlają jej siłę charakteru, inteligencję, dystans oraz świadomość społecznej roli, jaką pełniła w kulturze i sztuce. Róża, choć często marginalizowana w publikacjach historycznych, była rzeczywistą współtwórczynią sukcesu Rogalina – zarówno pod względem architektonicznym, jak i kolekcjonerskim.

Zakończenie

Podsumowując, wkład Róży Raczyńskiej w rozwój Pałacu w Rogalinie i Galerii Rogalińskiej był kluczowy. To dzięki jej determinacji, wiedzy finansowej, zdolnościom organizacyjnym i mecenatowi kulturalnemu pałac nie popadł w ruinę, a kolekcja sztuki osiągnęła rangę jednej z najważniejszych w Polsce. Róża pozostawała w cieniu swojego męża, lecz jej działania pozwoliły na powstanie dzieła, które do dziś stanowi istotny element dziedzictwa kulturowego. Była osobą niezwykle inteligentną, samodzielną i konsekwentną, której życie i wkład w kulturę powinny być doceniane jako pełnoprawny, niezależny wkład w historię Rogalina i polskiej sztuki.

Róża primo voto Krasińska, secundo voto Raczyńska, choć przez dekady pozostawała na marginesie oficjalnych narracji historycznych, była postacią wybitną i zasługującą na uwagę. Jej działalność artystyczna, kolekcjonerska i mecenasowska miała istotny wpływ na kulturę przełomu XIX i XX wieku – zarówno w Zakopanem, jak i poza nim. Była fundatorką i organizatorką życia artystycznego, łącząc wrażliwość estetyczną z poczuciem odpowiedzialności społecznej. Kajetan Morawski określił ją jako kobietę o „ostro zarysowanej indywidualności, wielkiej woli i wielkim rozumie, godną pędzla Matejki”²⁹.

Celem niniejszej pracy było przywrócenie Róży Raczyńskiej należnego miejsca w historii sztuki i kultury polskiej. Analizy pokazały, że była nie tylko oddaną kolekcjonerką, ale także aktywną uczestniczką i inicjatorką życia kulturalnego. Miała istotny wpływ na kontynuację tradycji Krasińskich w Opinogórze, rozwój stylu zakopiańskiego oraz ochronę dziedzictwa kulturowego pałacu w Rogalinie. W dobie przywracania głosu zapomnianym bohaterkom kultury warto docenić dorobek Róży Raczyńskiej i jej znaczenie dla polskiej sztuki.

²⁷ NIESTRAWKA, Maria. *Pobyty Henryka Sienkiewicza u Róży i Edwarda Raczyńskich w Rogalinie*, „Winieta – Pismo Biblioteki Raczyńskich”, 2019, nr 2(76), s. 12-13.

²⁸ GOŁĄB, M. *Galeria Rogalińska Edwarda Raczyńskiego*, s. 13, 15, 23, 40, 102.

²⁹ RACZYŃSKI, Ewa. *Pani Róża*, op. cit., s. 256.

Bibliografia

Materiały archiwalne

Biblioteka Narodowe w Warszawie, Archiwum Micińskich, Materiały do książki "Damy zakopiańskie": Róża z Potockich Krasieńska 2v Raczyńska, opr. Halina Keanrowa, t. 1 [rękopis], sygn. Rps akc. 116796, [b.p].

Publikacje

BŁASZCYK-ŻUROWSKA Helena. *Muzealne zbiory etnograficzne w latach 1889-1920 i najstarsze kolekcje prywatne, które przeszły na własność Muzeum Tatrzańskiego*. In: *Zbiory etnograficzne Muzeum Tatrzańskiego*, pod red. H. Błaszcyk-Żurowskiej, Zakopane 1999, s. 10-31. Budzyńska Natalia, *Zakopane artystek*, Kraków, 2024.

CHAŁUBIŃSKI, Tytus. *Listy (1840-1889)*, oprac. A. Szwejczerowa, Wrocław, 1970.

GOŁĄB, Maria – ŁAWNICZAKOWA, Agnieszka, *Galeria Rogalińska Edwarda Raczyńskiego: Muzeum Narodowe w Poznaniu*, pod red. A. Ławniczakowej, Poznań, 1997.

JASTRZĘBSKA, Magdalena. *Niezwykłe kobiety w Zakopanem*, Łomianki, 2022.

KENAROWA, Halina. *Od zakopiańskiej szkoły przemysłu drzewnego do szkoły Kenara, Studium z dziejów szkolnictwa zawodowo- artystycznego*, Kraków, 1978.

KENAROWA, Halina – PIETRZAK, Jerzy, *Raczyńska z Potockich, Krasieńska Róża*. In: *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986, s. 621-622.

KENAROWA, Halina. *Trzy najstarsze szkoły zawodowe w Zakopanem*. In: *Zakopane czterysta lat dziejów*, red. R. Dutkova, Kraków, 1991, s. 605- 635.

ŁYSZKOWSKA, Aldona. *Róża Krasieńska-synowa Zygmunta Krasieńskiego, „najpierwsza zimowa kuracjuszka Zakopanego”, inicjatorka budowy opinogórskiego kościoła*, „Muzealne Rozmaitości”, 2020, nr 1 (11), s. 4-5.

MAJDA, Jan. *Środowisko literackie Zakopanego (od roku 1918)*. In: *Zakopane: czterysta lat dziejów*, red. Renata Dutkova, t. 2, Kraków, 1991, s. 288-339.

NIESTRAWKA, Maria. *Pobyty Henryka Sienkiewicza u Róży i Edwarda Raczyńskich w Rogalinie*, „Winieta – Pismo Biblioteki Raczyńskich”, 2019, nr 2(76), s. 12-13.

NOWAK, Joanna – LESZCZYŃSKA, Ewa. *Muzeum Pałac w Rogalinie*, Poznań, 2015.

PASIECZNY, Robert. *Opinogórskie świątynie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 10/2018, s. 160-185.

PAWLACZYK, Mateusz. *Pałac w Rogalinie*, Poznań, 1978.

RACZYŃSKI, Edward. *Pani Róża synowa Zygmunta Krasieńskiego, potem Edwardowa Raczyńska*, Łomianki, 2019.

SZNAPIK, Adrianna. *Tatrzańska Arkadia. Zakopane jako ośrodek artystyczno-intelektualny od około 1880 do 1914 roku*, Warszawa, 2009.

WOŹNIAKOWSKI, Józef. *Dobrańsze niż indziej towarzystwo. Życie artystyczne w Zakopanem do roku 1939*. In: *Zakopane: czterysta lat dziejów*, red. R. Dutkova, Kraków, 1991, s. 189- 237.

Spis ilustracji

Róża Raczyńska z Potockich (1849–1937), żona Edwarda, 10 v. Władysława Krasieńskiego, 1/425/0/1/A181, Archiwum Główne Akt Dawnych.

Willa „Adasiówka” w Zakopanem przy drodze do Kuźnic, 1880- 1881, zdjęcie z Willi Koliba, fot. Natalia Kulik.

Na zdjęciu Rogier Raczyński w zakopiańskiej „Adasiówce”, prezentującej zdobienia motywami podhalańskimi, 1892, wł. Fundacji im. Raczyńskich przy MNP.

Edward Aleksander i Róża Raczyńscy podczas urządzania galerii około 1911. Ze zbiorów Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu.

Jan Bąkowski, *Portret Róży Raczyńskiej*, 1906 rok, Galeria Rogalińska Edwarda Aleksandra Raczyńskiego.

Aneks ilustracyjny

Ilustracja 1: Franz Xaver Winterhalter, *Portret Róży Potockiej*, 1856 rok, Muzeum Narodowe w Warszawie.

Ilustracja 2: Willa „Adasiówka” w Zakopanem przy drodze do Kuźnic, 1880- 1881, zdjęcie z willi „Koliba”, fot. Natalia Kulik.

Ilustracja 3: Na zdjęciu Rogier Raczyński w zakopiańskiej „Adasiówce”, prezentującej zdobienia motywami podhalańskimi, 1892, wł. Fundacji im. Raczyńskich przy MNP.

Ilustracja 4: Edward Aleksander i Róża Raczyńscy podczas urządzania galerii około 1911. Ze zbiorów Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu.

Ilustracja 5: Jan Bąkowski, *Portret Róży Raczyńskiej*, 1906 rok, olej na płótnie, Galeria Rogalińska Edwarda Aleksandra Raczyńskiego.

Organizované včelárstvo na Slovensku v medzivojnovom období – teoretické východiská problematiky [Bernadeta Harčarufková]

Abstrakt

Študentský príspevok sa zameriava na teoretické východiská organizovaného včelárstva na Slovensku v medzivojnovom období. Cieľom je priblížiť spoločensko-kultúrny kontext prvej Československej republiky, v ktorom sa formoval fenomén spolkového života ako významný nástroj vzdelávania a občianskej iniciatívy. Príspevok sa zároveň zameriava na terminologické vymedzenie fenoménu spolčovania a organizovania, ako aj na jeho zasadenie do širších európskych spoločenských a kultúrnych reálií. Osobitná pozornosť je venovaná včelárskym organizáciám, ich vzniku, vnútornej štruktúre a aktivitám, ako aj úlohe včelárov pri šírení odborných poznatkov a posilňovaní ich kolektívneho vedomia. Analyticko-syntetický prístup umožňuje zhromaždiť a interpretovať dostupné historické pramene a odbornú literatúru, s cieľom zhodnotiť úroveň spracovania skúmanej problematiky a predstaviť kľúčové zdroje pre historický výskum. Výsledkom príspevku je rámcové ukotvenie témy v širších spoločenských a historických súvislostiach, ktoré predstavujú východisko pre ďalšie odborné skúmanie.

Kľúčové slová

Prvá Československá republika; Medzivojnové obdobie; Spoločensko-kultúrne dejiny; Spolky; Organizované včelárstvo; Včelár

Úvod

Fenomén organizovaného včelárstva predstavuje v kontexte medzivojnového Slovenska osobitnú súčasť spolkového a občianskeho života, ktorá doposiaľ stála skôr na okraji historického záujmu. Včelárske spolky neboli iba odbornými alebo záujmovými združeniami, ale plnili aj viaceré významné hospodárske, osvetové a sociálno-kultúrne funkcie. Práve prostredníctvom týchto spolkov sa formovali lokálne komunity, šírili sa moderné výdobytky v hospodárení s včelstvami a posilňovala sa celková občianska angažovanosť vidieckeho obyvateľstva.

Štúdia pozostáva z piatich častí, ktoré sa orientujú na ukotvenie teoretických východísk tejto problematiky v širšom spoločensko-kultúrnom a historickom rámci.

Cieľom príspevku je poukázať na limity a kvality organizovaného včelárstva na Slovensku v období 1. ČSR, a to prostredníctvom reflexie doterajšej historiografie, ako aj analýzy archívnych dokumentov a dobových periodík. Príspevok vychádza z dlhodobejšieho výskumného záujmu o dejiny spolkového života a včelárstva v medzivojnovom období a usiluje sa zasadiť skúmanú problematiku do širšieho kultúrno-spoločenského rámca. Pozornosť je venovaná najmä tomu, akým spôsobom sa včelárske spolky uplatňovali v každodennej praxi, aké možnosti im poskytovalo súdobé prostredie, ale aj tomu akým obmedzeniam museli čeliť.

Spoločovanie ako entita spoločnosti – k terminologickému ukotveniu problematiky

Už v priebehu 19. storočia zohrávali spolky významnú úlohu v hospodárskej, politickej aj spoločenskej sfére, keďže predstavovali osobitnú formu spolužitia a spolupráce širších vrstiev obyvateľstva. Impulz k rozvoju slobodného spoločovania poskytovali najmä politické strany, zväzy, sporiteľne, spevácke zbory, akciové spoločnosti či športové združenia. Z hľadiska kontinuity a spoločenskej premeny možno dobrovoľné spoločovania občanov – spolok – považovať za jeden zo základných prvkov spoločenského usporiadania a zároveň za ukazovateľa istej miery občianskej slobody.¹

V rámci spolkov platila dvojité roviny – spoločnosť ako systém vzťahov a postavenie jednotlivca v spoločnosti. Spolky tak vytvárali flexibilnú sociálnu štruktúru, ktorá reagovala na potreby dynamicky sa meniacej industriálnej spoločnosti. Vznikali tak ako odpoveď na modernizačné spoločenské procesy a súčasne predstavovali jednu z foriem, prostredníctvom ktorých sa tieto zmeny konkretizovali v každodennej praxi.²

Z hľadiska terminologického ukotvenia problematiky je preto potrebné načrtnúť základné pojmy spoločovania, resp. organizovania. Podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* je spolok definovaný ako „organizované záujmové združenie viacerých osôb.“ Ako najbližší analogický pojem sa v tomto kontexte používa termín *organizácia*, ktorý je zároveň príznačný pre názov tohto príspevku.³ *Krátky slovník slovenského jazyka* uvádza organizáciu ako jedno z najbližších synonym k pojmu

¹ MANNOVÁ, Elena. Spolky a ich miesto v živote spoločnosti na Slovensku v 19. stor. Stav a problémy výskumu. In: *Historický časopis*. 1990, roč. 38, č. 1, s. 15.

² MANNOVÁ, Elena. Hornouhorské spolky v rokoch 1848-1867. Ambivalentný vzťah štátu a občanov. In: *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Veda, 2015, 436.

³ Krátky slovník slovenského jazyka. In: *Slovník slovenského jazyka* [online]. Bratislava: JÚLŠ SAV [cit. 2026-12-01]. Dostupné na: <https://lnk.sk/bzb39>

spolok a definuje ju ako „zdrúženie osôb alebo inštitúcií majúcich spoločný program, cieľ a pod.“⁴

Hoci medzi pojmi spolok a organizácia nemožno identifikovať zásadný významový rozdiel, termín *organizácia* výraznejšie akcentuje vnútornú štruktúru, systém fungovania a cieľavedomosť činnosti jej členov. V tomto zmysle možno organizáciu chápať ako vyšší stupeň spolkového usporiadania. V prípade sústreďovania včelárov do spolkov počas medzivojnového obdobia možno predpokladať, že išlo o premyslené a funkčné formy organizovania, ktoré presahovali rámec bežného záujmového združenia.⁵ Cieľavedomá organizovanosť včelárov sa začala výrazne prejavovať už v roku 1919, keď sa regionálne včelárske spolky systematicky združovali pod ústredný orgán – *Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku*.⁶ Tento orgán tak položil základy moderného slovenského včelárstva. Pojem *organizácia* tak v kontexte tejto problematiky vystihuje jej ucelenejší význam, keďže zdôrazňuje kolektívnu víziu, spoločný cieľ a program, ako aj vzťah medzi vrcholným orgánom a regionálnymi včelárskymi spolkami. Tým sa stáva základným teoretickým východiskom pre skúmanie organizovaného včelárstva na Slovensku v medzivojnovom období.

Napriek tomu, že názov príspevku vychádza zo základu slova organizácia, vzhľadom na dobovú terminológiu, odbornú literatúru a existenciu početných včelárskych spolkov je vhodné paralelne používať aj pojem *spolok*. Viaceré historické pramene a publikácie, vrátane tých z medzivojnového obdobia, používajú označenie spolok a spolkový život na pomenovanie rovnakých alebo veľmi príbuzných foriem spoločenského združovania. Z tohto dôvodu sa v texte príspevku oba pojmy (a iné pridružené synonymá) budú používať súbežne, pričom ich význam ostáva chápaný v kontexte spoločenskej organizovanosti skúmaného obdobia.

V závere terminologického ukotvenia problematiky spolčovania treba skonštatovať, že táto terminológia doposiaľ nebola historicko-právne jasne vymedzená. Pojmy ako *spolok*, *korporácia*, *zväz*, *spoločnosť* a či *družstvo* neboli historickou obcou doposiaľ systematicky definované s ohľadom na ich významové posuny v jednotlivých vývojových etapách.⁷ Aj z tohto dôvodu bolo potrebné pristúpiť k stručnému terminologickému prierezu pojmov *spolok* a *organizácia*, ktoré tvoria základné teoretické piliere tohto príspevku.

Fenomén spolčovania a organizovania v európskych reáliách

V európskom kontexte bolo spolčovanie a organizovanie občanov predmetom rozmanitých interpretácií a prístupov. Vo Švajčiarsku sa často používa pojem *Zivilgesellschaft* (občianska spoločnosť), ktorý vychádza z predstavy spoločenskej zmluvy určujúcej vzťah medzi štátom, trhom a občianskou spoločnosťou. Tento koncept zdôrazňuje autonómiu aktivít občanov mimo štátnych štruktúr, pričom úlohou štátu je vytvárať právny rámec. *Zivilgesellschaft* podporuje inovatívne formy

⁴ Krátky slovník slovenského jazyka. . In: *Slovník slovenského jazyka* [online]. Bratislava: JÚLEŠ SAV [cit. 2026-12-01]. Dostupné na: <https://lnk.sk/oycl2>

⁵ O ich organizovanosti a presahu záujmového združenia vypovedajú napríklad archívne dokumenty k štatistike včelárov z Košickej župy. Pozri Štátny archív v Košiciach (ďalej ŠA Košice), fond (ďalej f.) Košická župa II. (1923-1928), k. č. 804, inv. č. 214, sign. 112, štatistika PO ŽÚ v Košiciach o včelároch KŽ, r. 1924.

⁶ MIČIETA, Rudolf. *Z dejín včelárstva na Slovensku*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 1969, s. 302-305.

⁷ MANNOVÁ, E. *Spolky a ich miesto ...*, s. 18.

spoločenskej participácie, ako je napríklad dobrovoľnícka činnosť, pričom základ tvoria organizácie, združenia a občianska angažovanosť, ktoré posilňujú spoločenskú kohéziu. V švajčiarskej tradícii má tento koncept dlhú históriu a apolitické organizácie sa tu etablovali ako stabilná súčasť spoločenského života.⁸

V Nemecku je výskum spolkového života dlhodobo rozvinutý. Historici z Nemecka chápu spolok ako štrukturálny prvok formujúcej sa občianskej spoločnosti, a teda ako kľúčový nástroj pri skúmaní procesu vytvárania modernej buržoáznej spoločnosti.⁹ Osobitný dôraz kladú na prepojenie spolku s mestským prostredím, v ktorom sa ich aktivita voľne rozvíjala. Spolky sú preto často interpretované ako fenomén typický práve pre mestskú spoločnosť.¹⁰

Súčasne sa však objavujú aj skeptické pohľady na význam spolkového života. Kritika vychádza najmä z prostredia menej vzdelaných vrstiev, ktoré nevideli bezprostredný praktický úžitok zo spolkových aktivít. Príkladom je rozhovor dvoch roľníkov uverejnený v časopise *Mitteilung des historischen Vereins zu Osnabrück* v roku 1871, kde jeden z nich poznamenáva: „... poľnohospodárske spolky nedosiahnu svoj účel skrz ich často dosť nudné stretnutia, prednášky a debaty.“¹¹ Tento názor odhaľuje napätie medzi vzdelávacou a kultúrno-spoločenskou funkciou spolkov a očakávaním konkrétneho praktického účinku.

Vo Francúzsku sa odborné diskusie sústredili na začiatky spolkového života. Dlhodobo sa polemizovalo, či dejiny spolkov začínajú rokom 1901, kedy bol prijatý zákon o združení. Odborná verejnosť sa však zhoduje, že tento rok len právne potvrdil existujúci fenomén asociácií a nevytvoril ho. Totižto zákon nadviazal na predchádzajúci vývoj, počas ktorého sa formovali inštitúcie, ktoré spolkom prisúdili významné miesto v spoločenskom živote.¹²

Tento výskum vo francúzskom prostredí poukázal na hlboké historické korene združovacej činnosti, a to už pred obdobím tzv. *Ancien Régime*, kedy sa rozšírili aj buržoázne spoločenské kluby (*cercles*). Zároveň tu začali vznikať nové spoločenské triedy, ktoré po zániku aristokratických privilégií prebrali úlohu riadenia spolkových organizácií.¹³ Rozsah združovania dosiahol vo Francúzsku svoj vrchol v 20. storočí. Hnutie za zakladanie spolkov, ktoré siaha do 80. rokov 19. storočia, pokračovalo kontinuálne a svoj vrchol dosiahlo približne v roku 1914. V dôsledku tejto spolkovej expanzie, poznamenal v roku 1900 francúzsky historik a ekonóm Charles Gide: „V minulosti existovalo jedno združenie, ktoré sa venovalo celému človeku, zatiaľ čo dnes sa týchto tisíc združení venuje každé len jednej časti našej osobnosti.“¹⁴ Tento výrok tak symbolicky poukázal na proces špecializácie a diferenciacie spolkov, ktorý išiel ruka v ruku s modernizáciou society.

⁸ SCHUMACHER, Beatrice. *VEREINE IN DER SCHWEIZ – DIE SCHWEIZ UND IHRE VEREINE*. Zürich: Cornelia Hürzeler, 2017, s. 4.

⁹ MANNOVÁ, E. *Spolky a ich miesto ...*, s. 18.

¹⁰ MANNOVÁ, E. *Spolky a ich miesto ...*, s. 21.

¹¹ PELZER, Marten. Landwirtschaftliche Vereine im 19. Jahrhundert: Nordwestdeutsche Beispiele zu einem vernachlässigten Phänomen. In: *Osnabrücker Mitteilung*, 2001, č. 106, s. 169. Autor v poznámke uvádza odkaz na rozhovor zo staršieho vydania časopisu. Pozri *Landwirthschaftlichen Zeitung für das nordwestliche Deutschland*. In: *Mitteilungen des historischen Vereins zu Osnabrück*, 1871, č. 27.

¹² POUJOL, Geneviève. Les associations avant 1901. In: *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 2001, č. 89, s. 15.

¹³ POUJOL, G. *Les associations avant 1901*, s. 16.

¹⁴ POUJOL, G. *Les associations avant 1901*, s. 17. Pozn. Autor neuvádza v poznámkach pod čiarou odkaz na citáciu.

Entita spolčovania v dejinách prvej Československej republiky

Vznik prvej Československej republiky možno oprávnene vnímať ako symbolický impulz k dynamickejšiemu rozvoju slovenskej kultúry. Tá mala dovedty prevažne ľudový charakter a bola úzko spätá s roľníckym a vidieckym spôsobom života. Pred rokom 1918 zostával rozvoj umenia, vzdelávania, vedy literatúry či osvetovej činnosti výlučne v kompetencii uhorského štátu, pričom zakladanie vlastných kultúrnych inštitúcií a organizácií predstavovalo pre slovenské prostredie skôr výnimočný jav. Zlom, ktorý priniesol vytvorenie prvej republiky, zásadne narušil dovedajšie spoločenské tradície. Otvoril sa priestor pre slobodnejšie spoločenské konanie a realizáciu iniciatív, ktoré by pred rokom 1918 nebolo možné uskutočniť.¹⁵ Novovznikajúce kultúrne a osvetové inštitúcie, rovnako ako spolky a umelecké združenia, začali vytvárať organizačné, a čiastočne aj materiálne zázemie kultúrneho života obyvateľstva.¹⁶

Význam spolkového organizovania nadobudol masový charakter a stal sa jedným zo základných pilierov fungovania štátu. Intenzívne zakladanie spolkov, združení, asociácií a rozličných inštitúcií malo napokon širší dosah, než sa pôvodne predpokladalo. Prvá Československá republika býva často označovaná ako štát politických strán, no presnejšie ju však možno charakterizovať ako štát politických strán, spolkov a masových organizácií. Práve nepolitické združenia,¹⁷ medzi ktoré patrili aj včelárske spolky,¹⁸ vytvárali významnú mocenskú infraštruktúru a poskytovali politickým stranám dôležité spoločenské zázemie. Rozsiahla sieť týchto organizácií zároveň kultivovala sociálno-kultúrne prostredie, v ktorom sa formoval ideový, duchovný a hodnotový charakter prvej republiky.¹⁹ Tieto prierezy do vývoja organizačného života umožňujú lepšie pochopiť význam menších komunít pre fungovanie širšieho spoločenského celku, akým bol štát.

Problematiku organizovaného včelárstva v medzivojnovom období možno analyzovať aj prostredníctvom jeho osvetovej dimenzie. Aktivity včelárov zamerané na šírenie poznatkov o včelárstve, ale aj záhradkárstve, pestovaní plodín či lesa, výrazne prispievali k zvýšeniu vzdelanostnej úrovne obyvateľstva. Ako príklad možno uviesť iniciatívu košických včelárov z roku 1936, ktorý sa usilovali o premenu vyčlenenej lesnej kultúry na ovocný sad.²⁰

Osvetová činnosť predstavovala jeden zo základných pilierov národnej ľudovej výchovy slovenského obyvateľstva, ktoré vstupovalo do nového štátu s dôsledkami

¹⁵ LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny IV.: 1914-1938*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, s. 285.

¹⁶ FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol. *Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918-1939*. Bratislava: Veda, 2012, s. 175.

¹⁷ HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel a kol. *Republika Československá 1918-1938*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2018, s. 351.

¹⁸ O ich apolitickom charaktere sa dozvedáme z viacerých archívnych materiálov – tzv. Stanovy včelárskych spolkov. Pozri ŠA v Košiciach, f. Košická župa II. (1923-1928), k. č. 678, inv. č. 203, sign. 233, Stanovy Včelárskeho spolku v Moldave nad Bodvou, r. 1928. ŠA v Košiciach, f. Košická župa II. (1923-1928), k. č. 539, inv. č. 201, sign. 40248, Stanovy Včelárskeho spolku v Humennom, r. 1926.

¹⁹ HÁJKOVÁ, D. – HORÁK, P. a kol. *Republika Československá 1918-1938*, s. 351.

²⁰ ŠA v Košiciach, f. Okresný úrad v Košiciach (1923-1939), k. č. 377, sign. 4152-4400, r. 1936, Včelársky spolok pre Košice a okolie – premena lesnej kultúry. Pozn. Žiadosť bola Krajiniským úradom v Bratislave zamietnutá, aj napriek odobreniu zo strany Odbornej mienky hospodársko-technického oddelenia Okresného úradu v Košiciach, ktorý poznamenal, že plocha bola už v minulosti využívaná ako ovocný sad Ostrihomskej kapituly, a preto spĺňa podmienky pre premenu lesnej kultúry na ovocný sad.

dlhodobých maďarizačných procesov. Pretrvávanie uhorských kultúrnych tradícií u časti obyvateľstva spôsobovalo, že osvetové aktivity v duchu československej štátnosti a myšlienky jednoty československého národa neraz narážali na isté výhrady. Napriek tomu sa osvetová činnosť ukázala ako účinná, keďže prispela k zvýšeniu gramotnosti dospelého obyvateľstva a k celkovému kultúrnemu a vzdelanostnému povzneseniu spoločnosti, vrátane odľahlých vidieckych regiónov. Významnú úlohu v tomto procese zohral aj prvý prezident republiky Tomáš Garrigue Masaryk, ktorý presadzoval zriadenie obecnej knižnice v každej obci.

Súčasťou osvetovej práce bolo aj organizovanie rôznych kurzov určených širokým vrstvám obyvateľstva, zameraných na osvojovanie moderných civilizačných poznatkov.²¹ Skúsenosti s organizovaním odborných kurzov mali aj samotní včelári. Kurzy zameraná napríklad na spracovanie medových výrobkov či chov včelích matiek sa konali na Včelárskej paseke, ktorá sa v 30. rokoch 20. storočia profilovala ako najvýznamnejšie kultúrno-osvetové centrum slovenských včelárov.²²

Ústrednú pozíciu v oblasti osvetovej práce na Slovensku zaujal *Osvetový zväz pre Slovensko*, založený v roku 1919. V spolupráci s okresnými osvetovými zborními zabezpečoval administratívne aj organizačné úlohy, organizoval kurzy a školenia, poznávacie cesty a spolupracoval s ďalšími kultúrnymi a osvetovými inštitúciami a spolkami. Osobitne významnú úlohu v osvetovej činnosti zohrávali učitelia a ich odborné združenia.²³ Ako uvádza včelár a historik Rudolf Mičieta v opise *Lidové včelárnení*, medzi hlavné nositeľke skupiny teoretického i praktického vzdelávania o včelárstve patrili predovšetkým kňazi a učitelia, ktorí sa zároveň stali prvými autormi odbornej literatúry v tejto oblasti.²⁴

Pri sledovaní vývoja spolkového života na území Slovenska, nemožno opomenúť ani 19. storočie, ktoré odhaľuje zložité a viacvrstvové spoločenské procesy. Dejiny slovenských spolkov, úzko späté s formovanom moderného slovenského národa, siahajú až do 40. rokov 19. storočia. Prvé iniciatívy vznikali pod vplyvom zahraničných národných hnutí, najmä v nemeckom prostredí, a predstavovali reakciu na procesy maďarizácie. Zakladali sa spolky miernosti, nedel'né školy či čitateľské krúžky, a to nie len v mestách, ale aj na vidieku. Tento vývoj vyvrcholil založením *Tatrína* ako prvej kultúrnej inštitúcie s celonárodnými ambíciami.²⁵

Iná bola situácia spolkov po vzniku prvej Československej republiky. Právo na slobodné spolčovanie garantovala ústava z roku 1920. Do roku 1951, kedy bolo slobodné spolčovanie oficiálne ukončené, platil v českých krajinách liberálnejší rakúsky spolkový zákon z roku 1867, zatiaľ čo na území Slovenska boli uplatňované prísnejšie uhorské predpisy. Dohľad nad činnosťou spolkov vykonávali obecné a okresné úrady, notárske úrady a policajné orgány, pričom schvaľovanie stanov patrilo do kompetencie najvyšších správnych orgánov.²⁶ Spolkové príručky určené funkcionárom neobsahovali len pravidla zakladania spolkov a tvorby stanov, ale aj praktické a osvetové odporúčania pre vnútorný chod združení. Autori zdôrazňovali potrebu spolupráce s príbuznými organizáciami, koordinácie činností a význam

²¹ FERENČUHOVÁ, B. – ZEMKO, M. a kol. *Slovensko v 20. storočí*, s. 179.

²² BIZUB, František. *Včelárska paseka Kráľová pri Senci*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2011, s. 35.

²³ FERENČUHOVÁ, B. – ZEMKO, M. a kol. *Slovensko v 20. storočí*, s. 179.

²⁴ MIČIETA, R. *Z dejín včelárstva na Slovensku*, s. 296.

²⁵ MANNOVÁ, E. *Hornouhorské spolky...*, 436-437.

²⁶ MANNOVÁ, Elena. *Spolky a demokratizácia spoločnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia*. In: *Z monarchie do republiky a z demokracie do totality*. Bratislava: Veda, 2022, s. 71.

systematického zaznamenávania vlastnej činnosti. Aj menšie spolkové aktivity tu boli vnímané ako dôležitý príspevok k formovaniu kultúrnych hodnôt spoločnosti.²⁷

Limity a kvality organizovaného včelárstva na Slovensku v medzivojnovom období v zrkadle historiografie

Problematika organizovaného včelárstva na Slovensku v období medzi dvoma svetovými vojnami zatiaľ nebola v slovenskej historiografii spracovaná ako samostatná historická téma. Publikáčna základňa je v tomto smere pomerne obmedzená, najmä pokiaľ ide o syntetické monografické práce. Tento nedostatok je však čiastočne kompenzovaný existenciou pomerne rozsiahleho archívneho materiálu, dobových dokumentov a odborných periodík, ktoré vytvárajú priaznivé podmienky pre ďalší výskum tejto problematiky.

V širšom historiografickom kontexte je potrebné konštatovať, že kultúrno-spoločenské prostredie 1. ČSR je spracované na vysokej úrovni. Otázky modernizácie, rozvoja občianskej spoločnosti a kultúrno-osvetovej práce sú reflektované v početných analytických a syntetických dielach. Medzi najvýznamnejšie práce patrí kolektívna monografia Dagmar Hájkovej a Pavela Horáka a kol. *Republika Československá*, ktorá predstavuje jedno z najrozsiahlejších komplexných diel mapujúcich každú oblasť života obyvateľstva v období 1. ČSR. K dôležitým interpretačným východiskám možno zaradiť aj syntetickú prácu kolektívu autorov Bohumily Ferenčuhovej a Milana Zemka, *Slovensko v 20. storočí*, ktorá dôkladne analyzuje osvetové činnosti. Tieto publikácie tak umožňujú vnímať spoločensko-kultúrny život ako integrálnu súčasť formovania občianskej spoločnosti v medzivojnovom Československu.

Samotné dejiny spolkového života na Slovensku však nepatria medzi systematicky rozvíjané výskumné oblasti. Dlhodobo sa im venuje hlavne historička Elena Mannová, ktorej práce pre nás predstavujú kľúčový zdroj pre poznanie fungovania spolkového prostredia. Významným prínosom medzi inými je aj jej štúdia *Spolky a demokratizácia spoločnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia*, publikovaná v kolektívnej monografii *Z monarchie do republiky a z demokracie do totality*. Táto práca reflektuje fenomén spolčovania v medzivojnovom období a sleduje vývoj spolkového života až po jeho ukončenie v roku 1951. Doplnkový teoretický rámec poskytujú aj jej staršie publikácie venované spolkom v 19. storočí²⁸, ktoré sú napriek časovému rozsahu relevantné aj pre výskum obdobia 1. ČSR.

Dejiny včelárstva, ako charakteristickej oblasti, stoja v slovenskej historiografii skôr na okraji záujmu profesionálnej historickej obce. Väčšiu pozornosť im venovala predovšetkým samotná včelárska odborná verejnosť. Jediným komplexným monografickým dielom venovaným dejinám slovenského včelárstva (od najstarších čias až po modernú dobu) zostáva publikácia Rudolfa Mičietu *Z dejín včelárstva na Slovensku* z roku 1969²⁹, ktorá je aj napriek časovému odstupu základným východiskom pre výskum tejto problematiky. Autor nadviazal na staršie práce Jána Gašperíka, predovšetkým na diela *Pamätnosti včelárstva slovenského I. a II.*, ktoré však nemožno považovať za ucelené historické syntézy, keďže sa sústredili prevažne na

²⁷ MANNOVÁ, E. *Spolky a demokratizácia spoločnosti...*, s. 71-72.

²⁸ Pozri pozn. č. 1 a 2

²⁹ Publikácia bola vydaná *Slovenským zväzom včelárov* pri oslave stého založenia prvého spolku slovenských včelárov v Hornom Uhorsku v roku 1869. Jeho iniciátorom bol učiteľ a kňaz Štefan Závodník.

zhromažďovanie a triedenie materiálov.³⁰ Absencia novšej monografie podobného rozsahu predstavuje výraznú medzeru v slovenskej historiografii.

Osobitné miesto v rámci výskumu dejín včelárstva a včelárskych spolkov zaujíma publikačná činnosť Františka Bizuba. Hoci nie je profesionálnym historikom, jeho prínos spočíva v systematickom spracúvaní, zhromažďovaní a popularizovaní historických poznatkov o slovenskom včelárstve. Je autorom viacerých knižných diel a početných článkov uverejňovaných najmä v odbornom periodiku *Včelár*. Pre výskum organizovaného včelárstva sú osobitne významné jeho práce venované dejinám včelárskych spolkov,³¹ regionálnemu včeláreniu³² a osobnostiam slovenského včelárstva.³³ Činnosť Františka Bizuba tak výrazne prispieva k uchovávaniu historického povedomia o dejinách slovenského včelárstva, aj keď majú jeho diela prevažne popularizačný charakter.

V posledných desaťročiach možno zároveň badať zvýšený záujem o regionálne dejiny včelárstva. Štúdie menšieho rozsahu, prevažne regionálneho charakteru, prinášajú množstvo cenných faktografických údajov z lokálneho prostredia.³⁴ Limitom týchto prác však zostáva nedostatočné metodologické ukotvenie a absencia zohľadnenia širšieho historického kontextu.

Významným zdrojom, k dejinám organizovaného včelárstva, je aj odborné periodikum *Včelár*. Prvý záujem o historicky orientované príspevky tu možno pozorovať koncom 60. rokov 20. storočia³⁵, zatiaľ čo v nasledujúcich desaťročiach dochádza k ich útlmu. Obnovený záujem o historické témy sa objavuje začiatkom 90. rokov, a to aj prostredníctvom samostatnej rubriky *Kto bol čo vo včelárstve?*³⁶, ktorá sa zameriavala na významné osobnosti včelárenia. V súčasnosti je taktiež možné v periodiku sledovať zvýšený záujem o historické témy so zastúpením skúmania práve obdobia organizovanosti včelárov medzi rokmi 1918 – 1938.³⁷

Na záver tejto časti je možné skonštatovať, že napriek limitovanému historiografickému zázemiu existuje dostatočný súbor zdrojov a čiastkových štúdií, ktoré umožňujú systematicky nahliadnuť do dejín organizovanosti včelárstva na Slovensku v medzivojnovom období. Súčasný stav historiografie poukazuje na kvalitatívne možnosti aj metodologické limity doterajšieho výskumu a vytvára východisko pre jeho ďalšie skúmanie v rámci obdobia rokov 1918-1938.

³⁰ GAŠPERÍK, Ján. *Pamätnosti včelárstva slovenského I.: Memorabilia apiaria slovenica I.* Bratislava: Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku, 1927.

GAŠPERÍK, Ján. *Pamätnosti včelárstva slovenského II.: Memorabilia apiaria slovenica II.* Bratislava: Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku, 1947.

Pozri MAČIČKA, Michal. Spomienka na JuDr. Jána Gašperíka. In: *Včelár*, 1989, roč. 63. č., s. 20-21. Ján Gašperík patril k jedným z najvýraznejších osobností medzivojnového včelárstva na území Slovenska.

³¹ Pozri BIZUB, František. *Včelárske spolky na Slovensku do roku 1949.* Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2018.

³² Pozri MAČIČKA, Michal a kol. *Minulosť a prítomnosť včelárstva v Liptove.* Liptovský Hrádok: Slovenský zväz včelárov, 2000.

³³ Pozri BIZUB, František. *Významní včelári Slovenska.* Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2014.

³⁴ Pozri pozn. č. 32

³⁵ Pozri ČIŽMÁRIK, Jozef - MATEL, Ivan. Z histórie propolisu. In: *Včelár*. 1969, roč. 43, č. 12, s. 302-303.

³⁶ *Kto bol čo vo včelárstve?* In: *Včelár*, 1991, roč. 65, č. 1, s. 24.

³⁷ Pozri BIZUB, František. Storočnica nášho časopisu *Včelára*. In: *Včelár*, 2023, č. 1.

Limity a kvality organizovaného včelárstva na Slovensku v medzivojnovom období v zrkadle archívnych dokumentov a dobových periodík

Pri výskume organizovaného včelárstva na Slovensku, zasadeného do medzivojnového obdobia, majú pramene zásadný význam. Napriek limitom historiografie v dejinách slovenského včelárstva je pramenná základňa pomerne rozsiahla a poskytuje vhodné predpoklady pre realizáciu samotného výskumu. Kľúčové postavenie v nej zaujímajú archívne dokumenty úradného charakteru a dobové odborné periodiká, ktoré umožňujú sledovať fungovanie včelárskych spolkov v každodennej praxi.

Významnú časť prameňov tvoria archívne fondy uložené v Štátnom archíve v Košiciach, predovšetkým materiály *Košickej župy I. a II.* zväzku z rokov 1923 – 1928, ako aj dokumenty *Okresného úradu v Košiciach a Obvodných notárskych úradov*. Tieto fondy obsahujú široké spektrum administratívnych dokumentov – úradnú korešpondenciu³⁸, stanovy spolkov³⁹, evidenciu včelárov⁴⁰, žiadosti či hlásenia.⁴¹ Na ich základe je možné rekonštruovať vnútornú štruktúru včelárskych spolkov, ich právne postavenie, spôsob fungovania, ako aj vzťahy k štátnej a župnej správe. Zároveň poskytujú informácie o hospodárskych požiadavkách spolkov, o ich snahe zabezpečiť materiálne podmienky pre vlastnú činnosť a o ich zapojení do lokálneho spoločenského života.

Archívne pramene umožňujú nahliadať na organizované včelárstvo ako na aktívny a dynamický spoločenský jav. Vhodným príkladom je žiadosť *Včelárskeho spolku pre Bardejov* a okolie z roku 1928 adresovaná *Lesnému oddeleniu župného úradu v Košiciach*, ktorej spolok požadoval pridelenie desaťtisíc agátov a líp. Obsah tejto žiadosti poukazuje nato, že včelárske spolky neplnili len úlohu záujmových združení, ale aktívne vstupovali do hospodárskych a spoločenských otázok regiónu. Argumentácia bardejovských včelárov, opierajúca sa o „*vysoký národný dôvod*“,⁴² zároveň naznačuje ich snahu legitimizovať svoje požiadavky v širšom národnom a verejnom rámci.

Druhý významný okruh prameňov predstavujú dobové odborné periodiká, ktoré zachytávajú každodenný život včelárov, činnosť spolkov, organizačné pokyny i osvetovú prácu. K najdôležitejším patrí časopis *Slovenský včelár*, vychádzajúci od roku 1923 ako mesačník a oficiálny tlačový orgán *Zemského ústredia včelárskych spolkov na Slovensku*. Periodikum plnilo výraznú osvetovú a organizačnú funkciu a prostredníctvom pravidelných rubriek informovalo o včelárskej praxi, vzdelávacích aktivitách, spolkovom živote⁴³, ako aj o širších kultúrno-spoločenských otázkach.⁴⁴

³⁸ ŠA v Košiciach, f. Košická župa II. (1923-1928), k. č. 393, inv. č. 199, sign. 41664, žiadosť Včelárskeho spolku v Košiciach o župnú subvenciu, r. 1924.

³⁹ ŠA v Košiciach, f. Košická župa II. (1923-1928), k. č. 539, inv. č. 201, sign. 40248, Stanovy Včelárskeho spolku v Humennom, r. 1926.

⁴⁰ ŠA v Košiciach, fond Košická župa II. (1923-1928), k. č. 804, inv. č. 214, sign. 112, štatistika PO ŽÚ v Košiciach o včelároch KŽ, r. 1924.

⁴¹ ŠA v Košiciach, f. Obvodný notársky úrad v Hýľove, k. č. 2, inv. č. 745, Výzva pre gazdov a včelárov k účasti na Hospodárskej priemyselnej výstave v Košiciach venovaná aj poľnohospodárstvu na východnom Slovensku, r. 1922.

⁴² ŠA v Košiciach, f. Košická župa II. (1923-1928), k. č. 750, inv. č. 203, sign. 21865, žiadosť Včelárskeho spolku pre Bardejov o prídely agátov a líp zo štátnej škôlky, r. 1928.

⁴³ Včelárske prednášky. In: *Slovenský včelár*. 1925, roč. 3, č. 3, pozn. strane chýba očíslovanie.

⁴⁴ Z dejín slovenského včelárstva: Matica Slovenská a včelárstvo slovenské. In: *Slovenský včelár*. 1930, roč. 8, č. 4, pozn. strane chýba očíslovanie.

Jeho analýza umožňuje nám rekonštruovať každodenné fungovanie organizovaného včelárstva a sledovať proces formovania profesijnej identity včelárov v medzivojnovom období.

Za významný prameň možno považovať aj časopis *Včelár na Slovensku*, ktorý vychádzal v rokoch 1922 – 1923 v Spišskej Novej Vsi. Jeho zakladateľom bol Michal Pomekáč, jeden z prvých odborných učiteľov včelárstva na Slovensku. Napriek krátkemu obdobiu vydávania poskytuje toto periodikum cenné informácie o počiatkových fázach organizovania včelárstva po vzniku Československej republiky.

Dôležitú úlohu zohrávajú rovnako aj príspevky (nie len) slovenských autorov publikované v pražskom periodiku *Český včelář*, ktorý vychádzal v rokoch 1874 – 1942. V rokoch 1919 – 1923, teda pred vznikom časopisu *Slovenský včelár*, predstavoval tento časopis hlavný publikačný priestor pre slovenských včelárov⁴⁵, čím dokumentuje úzke prepojenie českého a slovenského včelárskeho prostredia v prvých povojnových rokoch.

Je možné skonštatovať, že práca s archívnymi dokumentmi a dobovými periodikami umožňuje komplexný pohľad na organizované včelárstvo z hľadiska jeho administratívneho fungovania, hospodárskej činnosti, osvetových aktivít i spoločenského významu.

Záver

Analýza historiografických východísk, archívnych materiálov a dobových periodík ukazuje, že organizované včelárstvo na Slovensku v medzivojnovom období disponovalo výrazným spoločenským a kultúrnym potenciálom. Kvality včelárskej spoločnosti sa prejavili hlavne v rozvinutej spolkovosti, osvetovej činnosti a v aktívnom zapojení včelárov do hospodárskeho i verejného života. Zároveň však výskum poukázal na limity, ktoré vyplývali z nerovnomernej inštitucionálnej podpory, regionálnych rozdielov či obmedzenej reflexie tejto problematiky v historiografii.

Základňa prameňov, ktorú tvorili najmä archívne dokumenty a súdobé periodika, poskytuje dostatočný priestor na hlbšie poznanie fungovania včelárskych spolkov a ich významu v rámci občianskej spoločnosti 1. ČSR. Z týchto záverov je možné preto skonštatovať, že organizované včelárstvo možno vnímať ako dôležitý prvok spolkového života, ktorý si zaslúži ďalšiu systematickú pozornosť historického výskumu.

⁴⁵ MIČIETA, R. *Z dejín včelárstva na Slovensku*. s. 306-307.

Zoznam použitej literatúry

Archívne fondy

Štátny archív v Košiciach:

Košická župa II. (1923-1928)
Okresný úrad v Košiciach (1923-1939),
Obvodný notársky úrad v Hýľove

Periodiká

Slovenský včelár. 1925, roč. 3, č. 3.
Slovenský včelár. 1930, roč. 8, č. 4.

Literatúra

- BIZUB, František. *Včelárska paseka Kráľová pri Senci*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2011, 120 s.
- BIZUB, František. *Včelárske spolky na Slovensku do roku 1949*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2018, 335 s.
- BIZUB, František. *Významní včelári Slovenska*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov, 2014, 80 s.
- ČIŽMÁRIK, Jozef - MATEL, Ivan. Z histórie propolisu. In: *Včelár*. 1969, roč. 43, č. 12, s. 302-303.
- FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol. *Slovensko v 20. storočí*. [V medzivojnovom Československu 1918-1939]. 1. vyd. Bratislava: Veda, 2012, 543 s.
- GAŠPERÍK, Ján. *Pamätnosti včelárstva slovenského I.: Memorabilia apiaria slovenica I*. Bratislava: Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku, 1927.
- GAŠPERÍK, Ján. *Pamätnosti včelárstva slovenského II.: Memorabilia apiaria slovenica II*. Bratislava: Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku, 1947.
- HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel a kol. *Republika Československá 1918-1938*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2018, 1020 s.
- LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny IV.: 1914-1938*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, 342 s.
- MAČIČKA, Michal. Spomienka na JuDr. Jána Gašperíka. In: *Včelár*. 1989, roč. 63, č., s. 20-21.
- MAČIČKA, Michal a kol. *Minulosť a prítomnosť včelárstva v Liptove*. Liptovský Hrádok: Slovenský zväz včelárov, 2000, 104 s.
- MANNOVÁ, Elena. Spolky a ich miesto v živote spoločnosti na Slovensku v 19. stor. Stav a problémy výskumu. In: *Historický časopis*. 1990, roč. 38, č. 1, s. 15-27.
- MANNOVÁ, Elena. Hornouhorské spolky v rokoch 1848-1867. Ambivalentný vzťah štátu a občanov. In: *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Veda, 2015, 436-468.
- MANNOVÁ, Elena. Spolky a demokratizácia spoločnosti na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: *Z monarchie do republiky a z demokracie do totality*. Bratislava: Veda, 2022, s. 69-90.
- MICHIETA, Rudolf. *Z dejín včelárstva na Slovensku*. Bratislava : Slovenský zväz včelárov, 1969, 424 s.

PELZER, Marten. Landwirtschaftliche Vereine im 19. Jahrhundert: Nordwestdeutsche Beispiele zu einem vernachlässigten Phänomen. In: *Osnabrücker Mitteilung*, 2001, č. 106, 169-199 s.

POUJOL, Geneviève. Les associations avant 1901. In: *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 2001, č. 89, 15-17 s.

SCHUMACHER, Beatrice. *VEREINE IN DER SCHWEIZ – DIE SCHWEIZ UND IHRE VEREINE*. Zürich: Cornelia Hürzeler, 2017, 58 s.

Internetové zdroje

Krátky slovník slovenského jazyka. In: *Slovník slovenského jazyka* [online]. Bratislava: JÚLŠ SAV, 2025 [cit. 2026-12-01]. Dostupné na: <https://lnk.sk/bzb39>

Krátky slovník slovenského jazyka. . In: *Slovník slovenského jazyka* [online]. Bratislava: JÚLŠ SAV, 2025 [cit. 2026-12-01]. Dostupné na: <https://lnk.sk/oycl2>

Idea i realizacja - pierwszej polskiej wyprawy w Himalaje: 1939 [Łukasz Milewski]

Abstract

The article presents the development of Polish Himalayan thought, which led to the organization of the first Polish expedition to the Himalayas in 1939. It discusses the gradual shaping of high-mountain ambitions within the community of Polish climbers of the Second Polish Republic, as well as the preparatory efforts that made it possible to carry out the first Polish Himalayan expedition to Nanda Devi East (7,434 m a.s.l.). The successive stages of organizing the expedition and an analysis of its course are presented. The text also attempts to assess the significance of the expedition in the context of the development of Polish mountaineering and its influence on subsequent directions of mountain activity.

Keywords

Adam Karpiński, Alpinism, Himalayan climbing, Himalayas, Mountaineering (Tatra climbing), Nanda Devi East,

Pierwsza polska wyprawa w Himalaje wyruszyła w kwietniu 1939 roku i była kulminacją długo dojrzewającego procesu rozwoju polskiego alpinizmu lat międzywojennych. Ekspedycja obrała za główny cel osiągnięcie niezdożytego wówczas szczytu Nanda Devi East (7434 m n.p.m.). Wydarzenie to miało wielowymiarowy charakter - oprócz ambicji wspinaczkowych wyprawa symbolizowała pragnienie umocnienia prestiżu odrodzonej Polski na tle innych krajów zaangażowanych w eksplorację najwyższych gór świata.

Od idei do realizacji pierwszej polskiej wyprawy w Himalaje

Pierwsze koncepcje organizacji polskich wypraw w najwyższe góry świata pojawiły się już w okresie zaborów, jednak dopiero powstanie niepodległego państwa polskiego w 1918 roku stworzyło realne warunki do ich realizacji. Za najwcześniejszą inicjatywę wyprawy Himalajskiej uznaje się działania Adama Karpińskiego, który w 1924 roku, we współpracy z Sekcją Taternicką Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie (STAZS Kraków),¹ podjął próbę zorganizowania wyprawy na dziewiczy wówczas Mount Everest (8848 m n.p.m.).²

Pomimo szeroko zakrojonych działań ówczesny projekt nie został zrealizowany. Główną przeszkodą okazała się inflacja, która znacząco osłabiła finanse głównego sponsora przedsięwzięcia - warszawskiego przedsiębiorcy Franciszka Baytla.³

Po niezrealizowanym projekcie Adama Karpińskiego polskie środowiska wspinaczkowe na dłużej ograniczyły się głównie do gór rodzimych. Przełom nastąpił dopiero z nadejściem lat 30. Sekcja Turystyczna Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego w 1931 roku zorganizowała pierwszą polską ekspedycję Alpejską, gdzie osiągnięto min. Barre des Écrins (4103 m n.p.m.), czy La Meije (3983 m n.p.m.).⁴ Kolejne wyjazdy Alpejskie były realizowane w następnym roku zdobywając m.in. najwyższą górę Europy - Mont Blanc (4807 m n.p.m.).⁵

Po tych sukcesach okazało się, że podobnie jak Tatry, również Alpy są dla szybko rozwijającej się polskiej ambicji alpinistycznej zbyt mało wymagające. Polscy działacze zaczęli więc rozważać zwrócenie się w stronę egzotyki wysokogórskiej.

Jednym z najważniejszych głosów w dyskusji na temat rozwoju polskiej wspinaczki był artykuł Jerzego Golcza opublikowany w 1931 roku na łamach *Taternika* pod tytułem *Dlaczego Liljowe zamiast Everestu?*

Już sam tytuł pracy jasno sygnalizuje, że Golcz widział dla Polaków miejsce wśród zdobywców najwyższych gór globu - Himalajów. Autor przekonywał środowisko wspinaczkowe do obrania ambitnego kierunku rozwoju dyscypliny, podkreślając, że polscy taternicy powinni mierzyć równie wysoko jak najlepsi alpinści świata, zamiast ograniczać się do lokalnych sukcesów.⁶

¹ Sekcja Taternicka Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie (STAZS Kraków założona w 1923 roku) była jedną z trzech głównych organizacji taternickich, obok Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (STPTT, powstałej w 1903 roku) oraz Koła Wysokogórskiego przy Oddziale Warszawskim PTT (KWOWPTT, utworzonego w 1930 roku) wchodzących w skład utworzonego w 1873 roku Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (PTT). PARYSKI, Witold Henryk – RADWAŃSKA-PARYSKA, Zofia. *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*. Poronin: Wydawnictwo Górskie, 1995, s. 948–950.

² *Droga do pierwszych zbiorowych wypraw egzotycznych*, „Taternik”, 1933, nr 5–6, s. 117–118.

³ WOJSZNIS, Justyn. *Polacy na szczytach świata*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1966, s. 432.

⁴ GOLCZ, Jerzy. *Wyprawa w masywie Pelvoux*, „Taternik”, 1931, nr 5–6, s. 136.

⁵ *II wyprawa Alpejska S.T.P.T.T.*, „Taternik”, 1932, nr 4, s. 80–84.

⁶ GOLCZ, Jerzy. *Dlaczego Liljowe zamiast Everestu?*, „Taternik”, 1931, nr 1, s. 4–6.

Kolejnym kluczowym głosem jest stanowisko Jana Kazimierza Dorawskiego, który w pracy *Droga do wielkości* wspiera myśl Jerzego Golcza pisząc:

„Projektując zaś na dłuższy czas naprzód, powiemy, że i Alpy okażą się tylko szkołą dla gór jeszcze większych - otworzą nam Egzotyki, nawet Himalaje! To, co dzisiaj jest utopią, za lat 5 czy 10 powinno się stać realną możliwością i - stanie się nią, o ile organizacje taternicze będą w tym kierunku usilnie pracować!”⁷

Polscy wspinacze jako pierwszy przystanek rozwoju wybrali organizację ambitnej pierwszej polskiej wyprawy w Andy. Ekspedycja pod przewodnictwem Konstantego Narkiewicza-Jodko⁸ wyruszyła 8 listopada 1933 roku osiągając wielki sukces. Do najważniejszych osiągnięć należało pierwsze w historii osiągnięcie Mercedario (6720 m n.p.m.)⁹ oraz zdobycie nową trasą tzw. Lodowcem Polaków najwyższej góry Ameryk - Aconcagui (6962 m n.p.m.).¹⁰

Sukces pierwszej wyprawy andyjskiej rozpoczął serię polskich triumfów w egzotycznych wyprawach wysokogórskich: polskie środowiska alpinistyczne zorganizowały kolejno pierwszą polską ekspedycję na Spitsbergen w 1934 roku,¹¹ pierwszą polską wyprawę w Atlas Wysoki w 1934 roku,¹² pierwszą polską ekspedycję na Kaukaz w 1935 roku,¹³ drugą polską wyprawę w Andy na przełomie lat 1936/37¹⁴ oraz wyjazd w Ruwenzori w Afryce Wschodniej na przełomie lat 1938/39.¹⁵ Wszystkie wymienione wyprawy pod kontem alpinistycznym zakończyły się wielkimi sukcesami.

Równocześnie na przestrzeni lat 1932-1935 polskie organizacje taternicze zaczęły się konsolidować i spajać. Ostatecznie do całkowitego połączenia się Sekcji Turystycznej PTT, Koła Wysokogórskiego przy Oddziale Warszawskim PTT oraz Sekcji

⁷ DORAWSKI, Jan Kazimierz. *Droga do wielkości*, „Taternik”, 1931, nr 5–6, s. 107–108.

⁸ Skład wyprawy w Andy: Kierownik - Konstant Narkiewicz-Jodko. Członkowie: Wiktor Ostrowski, Stefan Osiecki, Stefan Daszyński, Jan Kazimierz Dorawski, oraz Adam Karpiński, który zaprojektował większą część ekwipunku alpinistycznego. WOJSZNIŚ, J. *Polacy na szczytach świata...*, s. 14.

⁹ DORAWSKI, Jan Kazimierz. *Wysoko w Andach*. Warszawa: Iskry, 1961, s. 72–79.

¹⁰ OSTROWSKI, Wiktor. *Na szczytach Kordylierów*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1935, s. 113–125.

¹¹ Skład wyprawy na Spitsbergen: Kierownik - Stefan Bernadzikiewicz. Członkowie: Wiktor Biernawski, Henryk Mogilnicki, Stefan Różycki, Stanisław Siedlecki, Sylwester Zagrajski, Antoni Rogala-Zawadzki. Największym sukcesem części alpinistycznej wyjazdu było zdobycie Berzeliusfjellet (1205 m n.p.m.). KÖHLER, Piotr. *Polska wyprawa na Spitsbergen w 1934 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2015, nr 2, s. 117–126.

¹² Skład wyprawy w Atlas Wysoki: Kierownik – Jan K. Dorawski. Członkowie: Jan Kielpiński, Jan A. Szczepański, Justyn Wojsznis, Bolesław Chwaściński, Jerzy Golcz, Ludwik Górski, Stanisław Groński, Zbigniew Korosadowicz, Kazimierz Piotrowski. Najistotniejszym osiągnięciem przedsięwzięcia było osiągnięcie najwyższego szczytu tego pasma górskiego Dżabal Tubkal (4165 m n.p.m.). CHWAŚCIŃSKI, Bolesław. i WOJSZNIŚ, Justyn. *Wśród gór Marokka. Wspomnienia z wyprawy wysokogórskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1935, s. 5–40.

¹³ Skład wyprawy w Kaukaz: Kierownik – Marian Sokołowski. Członkowie: Stefan Bernadzikiewicz, Tadeusz Bernadzikiewicz, Wiktor Ostrowski, Bolesław Chwaściński, Jakub Bujak, Justyn Wojsznis, Edward Rühle, Roman Wojtusiak, Tadeusz Wiśniewski. Podczas ekspedycji osiągnięto min. drugi najwyższy szczyt Kaukazu Dychtau (5204 m n.p.m.). OSTROWSKI, Wiktor. *W skale i lodzie*. Warszawa: Czytelnik, 1974, s. 17 oraz 115–136.

¹⁴ Skład drugiej polskiej wyprawy andyjskiej: Kierownik – Justyn Wojsznis. Członkowie: Stefan Osiecki, Witold Paryski, Jan Szczepański. Do największego osiągnięcia wyjazdu należało zdobycie najwyższy wulkan świata - Ojos del Salado (6891 m n.p.m.). WOJSZNIŚ Justyn., *Druga polska wyprawa w Andy 1936/37 r. W południową część Puna de Atacama*, „Taternik”, 1956, nr 3–4, s. 85–103.

¹⁵ Skład ekspedycji w Ruwenzori: Kierownik – prof. dr Edward Loth. Członkowie: doc. dr Stanisław Gorzuchowski, dr Tadeusz Wiśniewski, Tadeusz Bernadzikiewicz, Tadeusz Pawłowski. Części alpinistycznej wyprawy udało się zdobyć min. najwyższy wierzchołek góry Stanley - Margherite (5109 m). PAWŁOWSKI, Tadeusz. *W górach Afryki Równikowej*, in: SAYSSÉ-TOBICZYK, Kazimierz. *Polskie wyprawy egzotyczne: dzieło zespołowe*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1961, s. 149–169.

Taternickiej AZS w Krakowie pod szyldem Klubu Wysokogórskiego PTT (KWPTT) doszło w 1936 roku.¹⁶

Połączenie trzech największych organizacji wspinaczkowych usprawniło zarządzanie i koordynację działań. Integracja pozwoliła na wymianę doświadczeń, skuteczniejsze pozyskiwanie środków finansowych, a także ułatwiła uzyskiwanie pozwoleń na międzynarodowe ekspedycje. W efekcie zjednoczenie przyczyniło się do przyspieszenia rozwoju polskiego alpinizmu, a Klub Wysokogórski stał się istotnym zapleczem dla przyszłych wypraw w najwyższe pasma górskie świata.

Po scaleniu organizacji taternickich, kluczowym głosem w dalszej debacie nad przyszłością polskiej wspinaczki był artykuł Adama Karpińskiego *O program ekspansji polskiego alpinizmu*, opublikowany w *Taterniku* w kwietniu 1936 roku. Autor podjął w nim gruntowną refleksję nad przyszłością polskich wypraw egzotycznych, uwzględniając zarówno ambicje środowiska alpinistycznego, jak i realia społeczno-ekonomiczne epoki.

Karpiński z realistycznym spojrzeniem oceniał sytuację, podkreślając poważne przeszkody finansowe, które znacząco utrudniają realizację ambitnych planów ekspedycyjnych. Jednocześnie wskazywał, że wyprawa o jasno określonym, prestiżowym celu mogłaby przełamać te bariery przyciągając zainteresowanie sponsorów oraz opinii publicznej. Następnie podjął się analizy potencjalnych kierunków działań, odrzucając pasma górskie Ameryki, Afryki i Australii jako niewystarczająco ambitne cele dla polskich alpinistów. W tym kontekście wskazał Mount Everest (8848 m n.p.m.) jako najbardziej prestiżową górą świata. Jednak ostatecznie odniósł się do tej perspektywy sceptycznie, zwracając uwagę na dominację Brytyjczyków w regionie oraz polityczne uwarunkowania dostępu do góry.

Autor, stwierdziwszy niemożność przeprowadzenia ataku na Mount Everest, szczególną uwagę poświęcił K2 (8611 m n.p.m.), przedstawiając ten szczyt jako wyjątkowo trudny, słabo poznany, a tym samym dający możliwość samodzielnych osiągnięć. Rozważania zamykał apel autora o przełamanie barier mentalnych, odrzucenie kompleksów oraz podejmowanie wyzwań adekwatnych do rzeczywistego potencjału polskiego środowiska alpinistycznego.¹⁷

Nowo powstały Klub Wysokogórski wsparł wizję Adama Karpińskiego tworząc pod jego kierownictwem specjalną Komisję Himalajską. Poza Karpińskim w jej skład weszli doświadczeni specjaliści w dziedzinie wspinaczki wysokogórskiej: Jakub Bujak, Marian Sokołowski, Stefan Bernadzikiewicz i Wiesław Drzewicki. Komisja jak wskazuje sama nazwa została powołana w celu oceny możliwości przygotowania przyszłej polskiej działalności alpinistycznej w rejonie Himalajów.¹⁸

Komisja Himalajska wkrótce po powstaniu przedstawiła Klubowi Wysokogórskiemu Program Himalajski. Dokument w sposób długofalowy przedstawiał polski plan prowadzący do zdobywania najwyższych szczytów Azji. Zakładał on realizację kilku wypraw przygotowawczych oraz jednej głównej ekspedycji w Himalaje lub Karakorum.

Program opierał się na etapowym systemie przygotowań i obejmował: wyprawę szkoleniową, zwiad na lodowiec Baltoro w Karakorum (w rejonie K2 - 8611 m n.p.m.), wyprawę treningową w Kaukaz, Alpy oraz ekspedycję w Himalaje Garhwalu, stanowiącą bezpośrednio przygotowanie do głównej wyprawy. Zgodnie z założeniami,

¹⁶ *Sprawy Klubu. XXVI Zwyczajne Walne Zgromadzenie Członków Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, „Taternik”, 1935, nr 1, s. 24–29.

¹⁷ KARPİŃSKI, Adam. *O program ekspansji polskiego alpinizmu*, „Taternik”, 1936, nr 4, s. 117–120.

¹⁸ *Sprawy Klubu. Komisja Himalajska Klubu Wysokogórskiego P.T.T.*, „Taternik”, 1936, nr 5, s. 190.

wybór rejonu wiodącej ekspedycji miał nastąpić po zakończeniu zwiadu na lodowcu Baltoro. Zarząd Klubu zatwierdził program i upoważnił Komisję Himalajską do zabiegania o zgodę władz brytyjskich na działalność polskich wypraw w Indiach.¹⁹

Wyprawa treningowa w Taury Austriackie w 1936 roku została zrealizowana pod przewodnictwem Adama Karpińskiego. W skład weszli także Jan Staszal, Jerzy Pierzchała, Zdzisław Dąbrowski, Zbigniew Korosadowicz, Tadeusz Bernadzikiewicz, Stanisław Groński, J. Wawrzyniec Żuławski, a także Tadeusz Ostrowski.

Wyprawa rozpoczęła się od treningu lodowcowego na Lodowcu Pasterze oraz wejścia na Grossglockner (3798 m n.p.m.).²⁰ Następnie uczestnicy, zdobyli m.in. Grosses Wiesbachhorn (3570 m n.p.m.). Kolejnymi zdobyczami były Grossvenediger (3660 m n.p.m.) i Schwarze Wand (3512 m n.p.m.).²¹ Pomimo trudnych warunków atmosferycznych ekspedycja spełniła swoje najważniejsze cele, zapewniając uczestnikom wartościowe doświadczenie w technice lodowcowej, nieocenionej w przyszłych wyprawach w Himalaje/Karakorum.

17 października 1936 roku Komisję Himalajską przemianowano na Komisję Wypraw Klubu Wysokogórskiego PTT, lecz założenia i cele pozostały niezmiennie. Na czele nowego organu cały czas stał Adam Karpiński, a skład uzupełniali: Jakub Bujak, Wiesław Drzewiecki, Stefan Bernadzikiewicz oraz Tadeusz Bernadzikiewicz.²²

Komisja Wypraw przedstawiła wcześniej zapowiadany, szczegółowy projekt wyjazdu na Lodowiec Baltoro. Opierał się on na założeniu, że powodzenie działań w Himalajach i Karakorum wymaga wcześniejszego przygotowania oraz doświadczenia zdobytego w terenie.

Celem ekspedycji było przeprowadzenie rozpoznania i wskazanie odpowiedniego celu dla późniejszej, właściwej wyprawy. W ramach treningu rozważano wejście na jeden z dziewięciu siedmiotysięczników w rejonie lodowca, najprawdopodobniej - Skyang Kangri (7545 m n.p.m.). Najśmielszym elementem planu był zakładany czas trwania ekspedycji - przewidywano kilkanaście miesięcy pobytu w Karakorum, obejmujących również okres zimowy. Początek wyjazdu określono na marzec lub kwiecień 1937 roku.²³

Razem z przyjęciem projektu wyjazdu Klub Wysokogórski rozpoczął proces starania się o pozwolenia na ekspedycję zarówno w Wielkiej Brytanii - Alpine Club oraz Ministerstwie Spraw Zagranicznych, jak i Indiach - Himalayan Club.²⁴

Brytyjskie Foreign Office ostudziło zapal polskich alpinistów podkreślając, że procedura uzyskiwania zgody jest czasochłonna. Zaznaczono również, że na rok 1937 rozpatrywane są już inne ekspedycje, które mają wyższy priorytet z racji wcześniejszych zgłoszeń.²⁵ W świetle tych okoliczności realizacja planowanej wyprawy szkoleniowej została przełożona na lata 1938/1939.²⁶

¹⁹ *Program Himalajski Klubu Wysokogórskiego*, „Taternik”, 1936, nr 6, s. 233.

²⁰ BERNADZIKIEWICZ, Tadeusz. *W Alpach z Akarem czyli o parasolach i rynnice Pallaviciniego opowieść prawdziwa*, „Taternik”, 1937, nr 2, s. 46–50.

²¹ KARPINSKI, Adam. *Wyprawa treningowa w wysokie Taury 1936 r.*, „Taternik”, 1937, nr 2, s. 39–45.

²² *Komisja Wypraw Klubu Wysokogórskiego PTT*, „Taternik”, 1936, nr 1, s. 25.

²³ *Program polskiej wyprawy badawczej w Karakoram (Himalaje)*, Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 892–893.

²⁴ *Listy Z. Dombrowskiego i S. Bernadzikiewicza do Alpine Club i Himalayan Club*, Warszawa, 1 XII 1936, AAN, sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 889–892.

²⁵ *List A. Jazdzewskiego do W. Hulanickiego*, Londyn, 29 XII 1936, AAN, sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 885–886.

²⁶ *Sprawy Klubu. Starania dotyczące przyszłych polskich wypraw w Himalaje*, „Taternik”, 1937, nr 3, s. 91–92.

Początkowe trudności zdawały się tylko motywować polskich działaczy. Na przełomie 1936-1937 roku rozpoczęto akcję himalajską, której głównym celem było poprzez prasę i odczyty rozpropagowanie idei wyprawy himalajskiej w polskim społeczeństwie.²⁷

Działaniom medialnym towarzyszyły praktyczne. Zgodnie z założeniami Programu Himalajskiego rozpoczęto organizację wyprawy treningowej w Kaukaz, lecz po niespodziewanej odmowie władz ZSRR, Klub Wysokogórski został zmuszony do przeniesienia się w Alpy,²⁸ gdzie najpierw w 1937 roku pod kierownictwem Tadeusza Bernadzikiewicza,²⁹ a w następnym roku pod przywództwem Wawrzyńca Żuławskiego członkowie Klubu Wysokogórskiego trenowali technikę lodowcową, aby zaaklimatyzować się do warunków zbliżonych Himalajom.³⁰

We wrześniu 1938 roku Klub Wysokogórski powołał do działania Komitet Organizacyjny Polskiej Wyprawy w Himalaje 1939/40, którego celem było zorganizowanie właściwej ekspedycji. Przewodniczącym komitetu został Aleksander Znamięcki, a w jego skład wchodził również: Włodzimierz Missiurow, Adam Karpiński, Stefan Bernadzikiewicz, Antoni B. Dobrowolski i Wiktor Ryl.³¹

Komitet Organizacyjny Polskiej Wyprawy w Himalaje opracował dokument dla administracji brytyjskiej, w którym przedstawiono koncepcję polskiej obecności alpinistycznej w Indiach. Memorandum to obejmowało kilka możliwych kierunków działań.

Za podstawowy uznano wariant, przewidujący ekspedycję na K2. Jej głównym celem miało być wstępne rozpoznanie możliwości prowadzenia działań wspinaczkowych na tej górze, jednak zaznaczono, że przy sprzyjających okolicznościach, rozważano próbę zdobycia.

Alternatywne propozycje dotyczyły rejonów położonych bardziej na południe. Jedną z nich koncentrowała się na obszarze styku Indii i Tybetu i obejmowała zamiar wejścia na dwa szczyty - Nanda Devi East (7434 m n.p.m.) oraz Gurla Mandhata (7694 m n.p.m.), przy czym realizacja drugiego celu wiązała się z koniecznością uzyskania dodatkowych zezwoleń od władz Tybetu. W razie trudności formalnych rozważano także ograniczenie planów do regionu Garhwalu, z eksploracją regionu i próbą osiągnięcia Nanda Devi East.³²

Ostatecznie 20 lutego 1939 roku władze brytyjskie wydały pozwolenie na trzeci najbardziej ograniczony wariant zakładający oblężenie Nanda Devi East i eksplorację regionu lodowca Milam oraz Panch Chuli.³³ Dodatkowo obiecano pomoc przy uzyskaniu pozwolenia na K2 w 1940 roku.³⁴

²⁷ *Sprawy Klubu. Akcja himalajska Klubu Wysokogórskiego PTT*, „Taternik”, 1937, nr 5, s. 199.

²⁸ *Sprawy Klubu. Wyprawy zagraniczne Klubu Wysokogórskiego P.T.T.*, „Taternik”, 1937, nr 5, s. 199.

²⁹ BERNADZIKIEWICZ, Tadeusz. *Wyprawa treningowa w Alpy Zachodnie, 1937 r.*, „Taternik”, 1938, nr 2, s. 35–37.

³⁰ *Kronika alpinistyczna. Letni sezon 1938 r. w polskim alpinizmie*, „Taternik”, 1938, nr 6, s. 170.

³¹ *Sprawy Klubu. Komitet Organizacyjny Polskiej Wyprawy w Himalaje 1939/40*, „Taternik”, 1938, nr 1, s. 24.

³² *Memorandum from the High Mountain Club of the Polish Tatra Society regarding the organisation of a Climbing expedition to the Himalaya*, AAN, sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 784–790.

³³ *List A. Jazdzewskiego do Zarządu KW PTT*, Londyn, 23 II 1939, AAN, sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 844.

³⁴ *List S. Gaselee do E. Raczyńskiego*, Londyn, 26 XI 1938, AAN, sygn. 800/33/0, box 109, folder 8, s. 851–852.

Organizacja i logistyka ekspedycji

Polacy w pośpiechu rozpoczęli przygotowania do wyjazdu.³⁵ Czas odgrywał tu szczególną rolę, ponieważ trzeba było zdążyć przed letnią porą monsunową, która znacznie utrudniała wspinaczkę, czyniąc ją zdecydowanie bardziej niebezpieczną.

Kierownikiem czteroosobowej wyprawy został Adam Karpiński, a na kolejnych członków wybrano doświadczonych wspinaczy: Jakuba Bujaka - pomysłodawcę wyprawy w Kaukaz z 1935 oraz eksploratora najwyższych gór Skandynawii,³⁶ a także Stefan Bernadzikiewicza - kierownika wypraw na Spitsbergen i uczestnika wyjazdu w Kaukaz z 1935.³⁷ Niespodzianką okazał się ostatni uczestnik ekspedycji - początkujący taternik Janusz Klarner, którego największym osiągnięciem było zimowe zdobycie Lodowego Szczytu (2628 m n.p.m.).³⁸

Wybór Klarnera był związany z kwestiami finansowania wyprawy. Klub Wysokogórski razem z dotacjami państwowych ministerstw, kontraktami medialnymi oraz prywatnymi dotacjami Karpińskiego, Bujaka i Bernadzikiewicza zebrał pewnych 24 690,14 zł.³⁹ Środki te mogłyby ostatecznie okazać się niewystarczające do urzeczywistnienia założeń. Klarner pochodził jednak z bardzo dobrze uposażonej rodziny. Ojciec Janusza - Czesław Klarner był wpływową postacią w życiu gospodarczym i politycznym Polski międzywojennej. Pełnił ważne funkcje kierownicze w najważniejszych instytucjach swoich czasów,⁴⁰ dzięki czemu mógł wesprzeć finanse wyprawy kwotą 6000 zł, co umożliwiło jej realizację i zapewniło Januszowi miejsce wśród pierwszych polskich himalaistów.⁴¹

Jednym z głównych wyzwań organizacyjnych wyprawy było zapewnienie odpowiedniego zaplecza. Istotną rolę w kompletowaniu ekwipunku odegrał Adam Karpiński, który wykorzystywał własne projekty i sprawdzone międzynarodowe rozwiązania.⁴² Ostateczny zestaw sprzętu stanowił kompromis między rodzimą myślą techniczną, a pewnym wyposażeniem zagranicznym. Obejmował on zarówno sprzęt obozowy, jak i specjalistyczny ekwipunek wspinaczkowy - kilofy, liny, raki - a także odpowiednią odzież.⁴³ Poza wyposażeniem górskim zadbano również o żywność, środki medyczne oraz instrumenty do obserwacji i dokumentacji.⁴⁴

Należy podkreślić, że jak na ówczesne warunki polski sprzęt odpowiadał aktualnym standardom technicznym. Ewentualne różnice w stosunku do organizacji ekspedycji zachodnioeuropejskich, zwłaszcza brytyjskich czy niemieckich, wynikały przede wszystkim z ograniczonych możliwości finansowych, a nie z zasadniczego zapóźnienia technologicznego. Mniejszy budżet wpływał głównie na skalę i ilość

³⁵ WOJSZNIS, J. *Polacy na szczytach świata...*, s. 436.

³⁶ BUJAK, Jakub. *Na nartach przez Norwegię*. Lwów: Drukarnia L. Wiśniewskiego, 1932, s. 7–62.

³⁷ KURCZAB, Janusz. *Stefan Bernadzikiewicz-Siam*, in: KLARNER, Janusz. *Nanda Devi*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2019, s. 228–229.

³⁸ *Z Tatr - Sezon wczesnozimowy 1938/39 r.*, „Taternik”, 1939, nr 2, s. 51.

³⁹ *Protokoły Komitetu Organizacyjnego Polskiej Wyprawy w Himalaje z 23 IV 1939*, Ośrodek Dokumentacji Tatrzańskiej Tatrzańskiego Parku Narodowego (dalej ODT), sygn. TT-P/251, s. 5–6.

⁴⁰ ZAWADZKI, Dyzma. *Janusz Klarner*. [online]. [cit. 2025-12-06]. Dostępne na: <https://www.16wdh.pl/panteon/593-janusz-klarner>.

⁴¹ *Protokół Komitetu Organizacyjnego Polskiej Wyprawy w Himalaje z 23 IV 1939*, ODT, sygn. TT-P/251, s. 6.

⁴² MARCHLEWICZ, Krzysztof. *Góry i skrzydła: opowieść o Adamie „Akarze” Karpińskim (1897–1939)*. Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, 2022, s. 330.

⁴³ *Ekwipunek wyprawy w Garhwal*, ODT, sygn. TT-P/251, s. 57–65.

⁴⁴ *Plan wyżywienia Wyprawy w Himalaje Garhwalu 1939*, ODT, sygn. TT-P/251, s. 67–85.

zgrupowanego wyposażenia oraz zakres zaplecza logistycznego, nie zaś na jego podstawową funkcjonalność czy poziom techniczny.

Transport ekwipunku spakowanego w ok. 30 skrzyń wymagał starannego planowania. Ponadto część sprzętu pozyskano po drodze w Austrii i we Włoszech,⁴⁵ natomiast ciężką część żywności - uzupełniono w Indiach.⁴⁶

Po okresie męczących przygotowań właściwa część ekspedycji rozpoczęła się 10 kwietnia 1939 roku wyjazdem Adama Karpińskiego.⁴⁷ Podróżując przez Austrię i Włochy, składał on zamówienia na specjalistyczny sprzęt, który mieli odbierać podążający za nim towarzysze. W Wenecji wsiadł na statek do Bombaju.⁴⁸ Pozostali członkowie zespołu wyruszyli 23 kwietnia, po drodze odbierali wcześniejsze zamówienia kierownika wyprawy.⁴⁹

Oba zespoły połączyły się 11 maja w miejscowości - Almora położonej ok. 200 km od punktu docelowego. Poza całą polską grupą do Almory dotarli również brytyjski oficer łącznikowy major James Foy wraz ze swoim przyjacielem Stephanem Blake'em oraz specjalnymi lokalnymi tragarzami wysokogóorskimi szerpami - Nimą, Dawą Tseringiem, Boktejem, Indżungiem, Paldinem i Kipą.⁵⁰

Na miejscu sformowano grupę ok. 70 kulisów (tragarzy) i 14 maja karawana wyruszyła w pieszą drogę.⁵¹ Pod docelową górę dotarli 25 maja zakładając obóz właściwy ze wschodniej strony góry na wysokości ok. 4300 m n.p.m.⁵²

Działalność góraska

26 maja rozpoczęto oblężenie Nanda Devi East.⁵³ Do pokonania pozostawało około trzech kilometrów wspinaczki. Jako linię ataku wybrano południową grań, prowadzącą z przełęczy Longstaffa.⁵⁴ Trasa obejmowała serię skalnych turni, śnieżną kopułę oraz trzy uskoki w partii szczytowej, których pokonanie umożliwiło osiągnięcie wierzchołka - 7434 m n.p.m. Prace starano się prowadzić w przyspieszonym tempie, by zdążyć przed nadejściem czerwcowego monsunu.

Pierwszy obóz został założony przez Stefana Bernadzikiewicza 26 maja na wysokości 4900 m n.p.m., zaraz przed podejściem prowadzącym do przełęczy Longstaffa.⁵⁵

W trakcie początkowych faz wspinaczki cała drużyna doświadczała trudności związanych z procesem aklimatyzacji do panujących warunków wysokogórskich. Objawy obejmowały nasilone bóle głowy oraz dolegliwości układu pokarmowego.⁵⁶

⁴⁵ BUJAK-LENCZOWSKA, Magdalena. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2015, s. 131–133.

⁴⁶ DORAWSKI, Jan Kazimierz. *O pierwszej polskiej wyprawie w Himalaje*, „Wierchy”, 1947, s. 94.

⁴⁷ KLARNER, Janusz. *Pierwsza Polska Wyprawa Himalajska*, „Taternik”, 1949, nr 1–2, s. 33.

⁴⁸ List A. Karpińskiego do rodziców, Conte Rosso, 18 IV 1939, in: WOJSZNIŚ, J. *Polacy na szczytach świata...*, s. 439.

⁴⁹ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 131–132.

⁵⁰ KLARNER, J. *Pierwsza Polska Wyprawa Himalajska...*, s. 33.

⁵¹ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 154–155.

⁵² BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 192–193.

⁵³ BUJAK, Jakub. *W służbie Bogini Nanda*, „Taternik”, 1942, nr 1, s. 2–3.

⁵⁴ KLARNER, J. *Pierwsza Polska Wyprawa Himalajska...*, s. 35.

⁵⁵ KLARNER, Janusz. *Nanda Devi*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2019, s. 94.

⁵⁶ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 194–195.

Pomimo tych trudności wspinaczkę trzeba było kontynuować. 28 maja Adam Karpiński i Janusz Klarner wyruszyli na zwiad osiągając przełęcz Longstaffa na wysokości 5910 m n.p.m. Po wyznaczeniu trasy wrócili do bazy.⁵⁷

Ze względu na problemy z aklimatyzacją prace powyżej pierwszego obozu wznowiono dopiero 1 czerwca, gdy Karpiński, Klarner i Bernadzikiewicz wraz z grupką szerpów rozbili obóz drugi na przełęczy Longstaffa.⁵⁸ Po odpoczynku, zwiadzie na wysokości około - 6350 m n.p.m.,⁵⁹ transporcie bagaży oraz szlakowaniu trasy przechodzącej na grań, problematyczna okazała się ostatnia turnia określona tzw. *Śnieżną Kopą* - z powodu uformowania się w tym miejscu dużego śnieżnego nasypu.⁶⁰

Prace całego zespołu zostały przerwane 7 czerwca w wyniku nadejścia monsunu, charakteryzującego się intensywnymi opadami śniegu oraz silnym wiatrem. Panujące warunki zmusiły Adama Karpińskiego do przerwania oblężenia i podjęcia decyzji o powrocie do bazy głównej.⁶¹

Wspinaczka mogła zostać wznowiona dopiero 10 czerwca, kiedy nastąpiła chwilowa poprawa warunków pogodowych.⁶² Od tego momentu alpiniści byli jednak narażeni na znacznie zwiększone ryzyko obsunięć mas śnieżnych oraz występowania lawin.

Monsunowe warunki dały o sobie znać już 13 czerwca, gdy podczas transportu pod Januszem Klarnerem oberwał się śnieżny nawis. Alpinista zawisł nad przepaścią i przeżył wyłącznie dzięki zabezpieczeniu liną asekuracyjną.⁶³ Następnego dnia, podczas próby założenia obozu trzeciego, sytuacja się powtórzyła - Klarnera z przepaści musieli wyciągać pozostali członkowie zespołu - Bernadzikiewicz, Boktej oraz Dawa.⁶⁴

15 czerwca, po noclegu w tymczasowym obozie, grupa osiągnęła wysokość 6200 m n.p.m., gdzie założyła obóz trzeci.⁶⁵ Po tym osiągnięciu grupy zamieniły się obowiązkami Bernadzikiewicz oraz Klarner zajęli się transportem, natomiast Bujak oraz Karpiński przeszli do torowania i ubezpieczania trasy.

19 czerwca wspólnie obu grupom udało się założyć obóz czwarty na wysokości - 6400 m n.p.m. tuż przed pierwszym wielkim uskokiem szczytowym.⁶⁶ Tam ustalono że pierwszego ataku szczytowego podejmą się Janusz Klarner i Jakub Bujak wspierani przez Indżunga oraz Dawę.⁶⁷

Grupa szturmowa wyruszyła 21 czerwca. Udało jej się przejść wielki uskoki,⁶⁸ a następnie, po znalezieniu szerszej części grani, założyć ostatni planowany obóz piąty na wysokości 6930 m n.p.m.⁶⁹ Po założeniu obozu szerpowie zostali odesłani niżej. Podczas ich zejścia pod Indżungiem oberwał się nawis, a lina owinięta wokół niego

⁵⁷ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 99.

⁵⁸ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 106–110.

⁵⁹ *Dziennik Karpińskiego*, 6 VI, ODT, sygn. TT-P/250, s. 49.

⁶⁰ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 117.

⁶¹ BUJAK, Jakub. *Łaska i niełaska Bogini Nanda*, „Taternik”, 1942, nr 1, s. 8.

⁶² BUJAK, Jakub. *Polish Himalayan Expedition*. Glasgow: Polish Library Pamphlet, 1944, s. 11.

⁶³ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 143.

⁶⁴ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 149.

⁶⁵ BLAKE, Stephen – BUJAK, Jakub. *The Polish Ascent of Nanda Devi East*, 1939. [online]. [cit. 2025-12-08]. „Himalayan Journal”, 1940, nr 12. Dostępne na: <https://www.himalayanclub.org/hj/12/6/the-polish-ascent-of-nanda-devi-east-1939/>.

⁶⁶ *Dziennik Karpińskiego*, 19 VI, in: WOJSZYNIS, J. *Polacy na szczytach świata...*, s. 495.

⁶⁷ BUJAK, Jakub. *Premiere ascension de la Nanda Devi Orientale (7434 m) par la Premiere Expedition Polonaise a l'Himalaya (avril–aout 1939)*, „La Montagne” 1940, in: BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 263.

⁶⁸ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 167.

⁶⁹ BUJAK, J. *Premiere ascension de la Nanda Devi Orientale (7434 m) par la Premiere Expedition Polonaise a l'Himalaya (avril–aout 1939)...*, s. 264.

poważnie pokaleczyła szarpa. Po udzieleniu mu szybkiej pomocy cała grupa była zmuszona eskortować poszkodowanego do obozu czwartego.⁷⁰

22 czerwca, w drodze losowania, ustalono dwójkę która będzie transportowała Indzunga do Bazy, natomiast pozostała dwójka miała podjąć drugą próbę ataku szczytowego. Ostatecznie do zespołu szturmowego zakwalifikowali się Adam Karpiński oraz Jakub Bujak.⁷¹

Następnego dnia rano dwójka atakująca wyruszyła w górę docierając około godziny siedemnastej na wysokość 6830 m n.p.m. Adam Karpiński podczas ataku wielokrotnie skarżył się na problemy zdrowotne i ostatecznie ogłosił przerwanie ataku i zejście niżej.⁷²

Kolejną próbę zdobycia szczytu podjęto dopiero po przegrupowaniu zespołu, 2 lipca. Atak przeprowadzili Jakub Bujak, Janusz Klarner, Stefan Bernadzikiewicz oraz Dawa, wyruszając z obozu piątego o godzinie 7:30.⁷³ Po dotarciu do środkowego uskoku zarządzono postój, podczas którego Stefan Bernadzikiewicz, skarżący się na problemy fizyczne, został zmuszony do odwrotu; w zejściu asekurował go Dawa.⁷⁴

Janusz Klarner oraz Jakub Bujak kontynuowali wspinaczkę w dwuosobowym zespole, pokonując środkowy uskok, a następnie ostatni uskok szczytowy. O godzinie 17:20 osiągnęli wierzchołek dziewiczej Nanda Devi East. Na szczycie w termosie zostawili kartkę potwierdzającą to osiągnięcie, na wierzchołku spędzili czterdzieści minut, a następnie rozpoczęli zejście.⁷⁵ W Bazie głównej cała drużyna znalazła się 5 lipca. Po świętowaniu sukcesu postanowiono się przenieść w okolice lodowca Milan i podjąć oblężenie pobliskiego szczyt Tirsuli I (7074 m n.p.m.)⁷⁶

11 lipca na wysokości 4250 m n.p.m. powstała baza główna pod Tirsuli.⁷⁷ Cała akcja zapowiadała się obiecująco. 13 lipca utworzono obóz pierwszy na wysokości 4620 m n.p.m., a już 14 lipca założono obóz drugi na wysokości 5670 m n.p.m.⁷⁸

18 lipca Adam Karpiński i Stefan Bernadzikiewicz założyli obóz trzeci na wysokości 6150 m n.p.m. Podczas noclegu w tym obozie doszło do zejścia masywnej lawiny, która porwała obu alpinistów. Przeprowadzona akcja poszukiwawcza nie przyniosła rezultatów. W konsekwencji wyprawa została zakończona.⁷⁹

Pierwsza polska wyprawa w Himalaje w 1939 roku stanowiła przełomowy moment w dziejach rodzimej wspinaczki i symboliczny początek polskiego himalaizmu. Zdobycie wówczas dziewiczego szczytu Nanda Devi East było najwybitniejszym osiągnięciem polskiej działalności wysokogórskiej okresu międzywojennego. Triumf ekspedycji potwierdzał wysoki poziom organizacyjny i sportowy jaki udało się osiągnąć polskiemu środowisku wspinaczkowemu u schyłku II Rzeczypospolitej. Sukces wyprawy został jednak ograniczony tragiczną śmiercią Adama Karpińskiego i Stefana Bernadzikiewicza podczas działań na Tirsuli, która przedwcześnie zakończyła ekspedycję.

Powrót uczestników do Polski przypadł na wybuchu II wojny światowej, co wstrzymało dalszy rozwój polskiego himalaizmu i uniemożliwiło pełną ocenę znaczenia

⁷⁰ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 219.

⁷¹ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 171.

⁷² DORAWSKI, J. K. *O pierwszej polskiej wyprawie w Himalaje...*, s. 99.

⁷³ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 229.

⁷⁴ BUJAK, J. *Polish Himalayan Expedition...*, s. 14.

⁷⁵ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 231.

⁷⁶ KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 208.

⁷⁷ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 238.

⁷⁸ BLAKE, Stephen – BUJAK, Jakub. *The Polish Ascent of Nanda Devi East...*

⁷⁹ BUJAK-LENCZOWSKA, M. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka...*, s. 244–248.

ekspedycji. Następnie w powojennej, komunistycznej Polsce pierwsza polska wyprawa w Himalaje, jako dorobek wrogiej ideowo II Rzeczypospolitej, nie znalazła należnego miejsca w oficjalnej narracji nowych władz.⁸⁰

Jednak z perspektywy historycznej wyprawa himalajska z 1939 roku stanowiła zasadniczy fundament późniejszej polskiej wspinaczki wysokogórskiej. Wyzaczyła ona kierunek, do którego polski himalaizm starał się powrócić w zupełnie nowych, komunistycznych realiach, czerpiąc z doświadczeń, idei i ambicji swoich międzywojennych poprzedników. Świadectwem tego, a zarazem swoistym hołdem, było organizowanie w latach: 1989, 2014 i 2019 kolejnych wypraw upamiętniających tę pionierską ekspedycję.

⁸⁰ PIETRASZEK, Anna Teresa. *Tajemnice Nanda Devi East 1939–2010*, in: KLARNER, J. *Nanda Devi...*, s. 300.

Bibliografia

Źródła Archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Warszawa (AAN): *Polish Tatra Society, climbing expedition to Himalayas, 1939*, Zespół: Ambasada Polska w Londynie 1919–1945, sygn. 800/33/o.

Archiwum prywatne BUJAK-LENCZOWSKA, Magdalena.

Ośrodek Dokumentacji Tatrzańskiej Tatrzańskiego Parku Narodowego, Zakopane (ODT):

Geografia świata. Himalaje 1939. Adam Karpiński – korespondencja, Zespół: Archiwum Witolda i Zofii Paryskich, sygn. TT-P/250.

Geografia świata. Himalaje 1939. Materiały, Zespół: Archiwum Witolda i Zofii Paryskich, sygn. TT-P/251.

Źródła Drukowane

BUJAK, Jakub. *Na nartach przez Norwegię*. Lwów: Drukarnia L. Wiśniewskiego, 1932.

BUJAK, Jakub. *Polish Himalayan Expedition*. Glasgow: Polish Library Pamphlet, 1944.

BUJAK-LENCZOWSKA, Magdalena. *Dziennik himalajski i inne pisma Jakuba Bujaka*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2015. ISBN: 978-83-7967-014-7.

CHWAŚCIŃSKI, Bolesław. i WOJSZNIŚ, Justyn. *Wśród gór Marokka. Wspomnienia z wyprawy wysokogórskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1935.

DORAWSKI, Jan Kazimierz. *Wysoko w Andach*. Warszawa: Iskry, 1961.

KLARNER, Janusz. *Nanda Devi*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2019. ISBN: 978-83-7967-087-1.

KURCZAB, Janusz. *Stefan Bernadzikiewicz-Siam*, in: KLARNER, Janusz. *Nanda Devi*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2019. ISBN: 978-83-7967-087-1.

OSTROWSKI, Wiktor. *Na szczytach Kordylierów*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1935.

OSTROWSKI, Wiktor. *W skale i lodzie*. Warszawa: Czytelnik, 1974. ISBN: 83-07-00364-4.

PAWŁOWSKI, Tadeusz. *W górach Afryki Równikowej*, in: SAYSS-TOBICZYK, Kazimierz. *Polskie wyprawy egzotyczne: dzieło zespołowe*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1961.

PIETRASZEK, Anna Teresa. *Tajemnice Nanda Devi East 1939–2010*, in: KLARNER, Janusz. *Nanda Devi*. Katowice: Wydawnictwo STAPIS, 2019. ISBN: 978-83-7967-087-1.

WOJSZNIŚ, Justyn. *Polacy na szczytach świata*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1966.

Artykuły

BERNADZIKIEWICZ, Tadeusz. *W Alpach z Akarem czyli o parasolach i rynnice Pallavicinfego opowieść prawdziwa*, „Taternik”, 1937, nr 2.

BERNADZIKIEWICZ, Tadeusz. *Wyprawa treningowa w Alpy Zachodnie, 1937 r.*, „Taternik”, 1938, nr 2

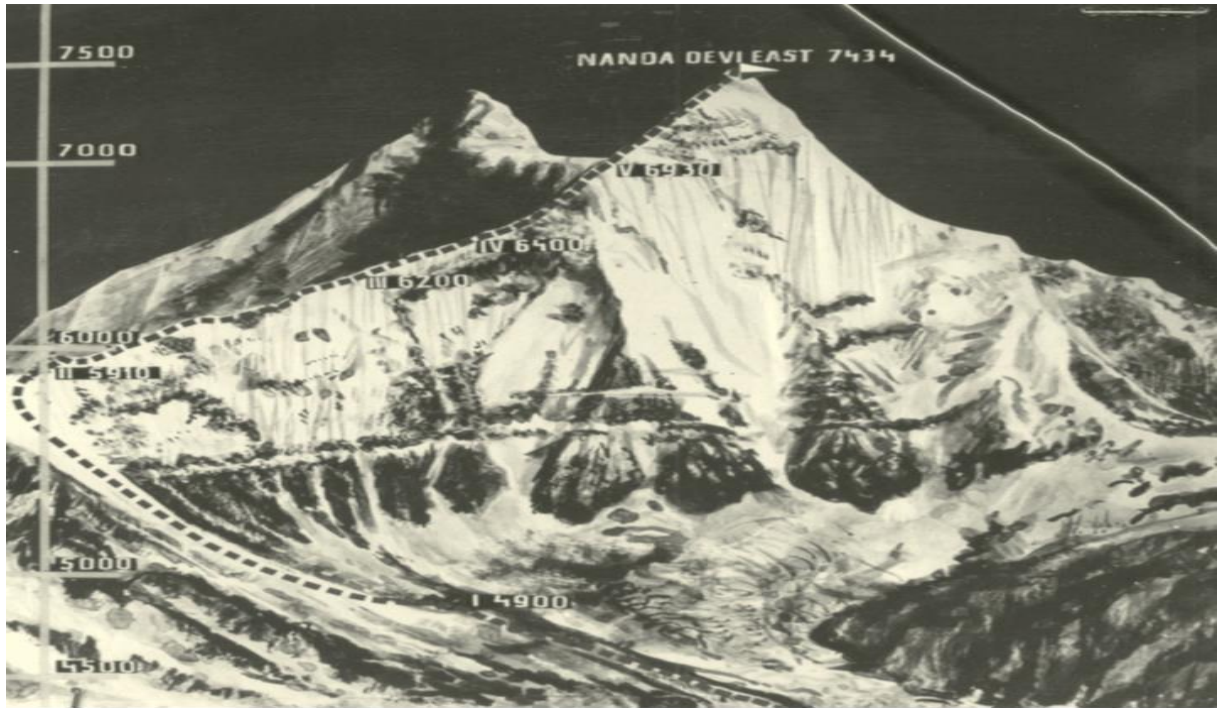
BUJAK, Jakub. *Łaska i niełaska Bogini Nanda*, „Taternik”, 1942, nr 1.
BUJAK, Jakub. *W służbie Bogini Nanda*, „Taternik”, 1942, nr 1.
DORAWSKI, Jan Kazimierz. *Droga do wielkości*, „Taternik”, 1931, nr 5–6.
DORAWSKI, Jan Kazimierz. *O pierwszej polskiej wyprawie w Himalaje*, „Wierchy”, 1947.
Droga do pierwszych zbiorowych wypraw egzotycznych, „Taternik”, 1933, nr 5–6.
GOLCZ, Jerzy. *Wyprawa w masywie Pelvoux*, „Taternik”, 1931, nr 5–6.
II wyprawa Alpejska S.T.P.T.T., „Taternik”, 1932, nr 4.
KARPIŃSKI Adam., *O program ekspansji polskiego alpinizmu*, „Taternik”, 1936, nr 4.
KARPIŃSKI, Adam. *Wyprawa treningowa w wysokie Taury 1936 r.*, „Taternik”, 1937, nr 2.
KLARNER, Janusz. *Pierwsza Polska Wyprawa Himalajska*, „Taternik”, 1949, nr 1–2.
KÖHLER, Piotr. *Polska wyprawa na Spitsbergen w 1934 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2015, nr 2.
Komisja Wypraw Klubu Wysokogórskiego PTT, „Taternik”, 1936, nr 1.
Kronika alpinistyczna. Letni sezon 1938 r. w polskim alpinizmie, „Taternik”, 1938, nr 6.
Program Himalajski Klubu Wysokogórskiego, „Taternik”, 1936, nr 6.
Sprawy Klubu. Akcja himalajska Klubu Wysokogórskiego PTT, „Taternik”, 1937, nr 5.
Sprawy Klubu. Komisja Himalajska Klubu Wysokogórskiego P.T.T., „Taternik”, 1936, nr 5.
Sprawy Klubu. Komitet Organizacyjny Polskiej Wyprawy w Himalaje 1939/40, „Taternik”, 1938, nr 1.
Sprawy Klubu. Starania dotyczące przyszlých polskich wypraw w Himalaje, „Taternik”, 1937, nr 3.
Sprawy Klubu. Wyprawy zagraniczne Klubu Wysokogórskiego P.T.T., „Taternik”, 1937, nr 5.
Sprawy Klubu. XXVI Zwyczajne Walne Zgromadzenie Członków Sekcji Turystycznej Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, „Taternik”, 1935, nr 1.
WOJSZNIS Justyn., *Druga polska wyprawa w Andy 1936/37 r. W południową część Puna de Atacama*, „Taternik”, 1956, nr 3–4.
Z Tatr - Sezon wczesnozimowy 1938/39 r., „Taternik”, 1939, nr 2.

Opracowania

MARCHLEWICZ, Krzysztof. *Góry i skrzydła: opowieść o Adamie „Akarze” Karpińskim (1897–1939)*. Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, 2022. ISBN: 978-83-963906-2-2.
PARYSKI, Witold Henryk– RADWAŃSKA-PARYSKA, Zofia. *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*. Poronin: Wydawnictwo Górskie, 1995. ISBN: 83-7104-009-1.

Strony Internetowe

BLAKE, Stephen – BUJAK, Jakub. *The Polish Ascent of Nanda Devi East, 1939*. [online]. [cit. 2025-12-08]. „Himalayan Journal”, 1940, nr 12. Dostępne na: <https://www.himalayanclub.org/hj/12/6/the-polish-ascent-of-nanda-devi-east-1939/>.
ZAWADZKI, Dyżma. *Janusz Klarner*. [online]. [cit. 2025-12-06]. Dostępne na: <https://www.16wdh.pl/panteon/593-janusz-klarner>.

Trasawspinaczki, in: archiwum prywatne BUJAK-LENCZOWSKA, Magdalena.

Pôsobenie Strany šíповých krížov v Košiciach [Samuel Frišman]

Abstrakt

Predkladaný príspevok sa zameriava na pôsobenie Strany šíповých krížov v Košiciach v období druhej svetovej vojny, so zvláštnym dôrazom na jej ideologické východiská, organizačný vývoj a praktické uplatňovanie moci v rokoch 1944 – 1945. Cieľom textu je analyzovať proces premeny pôvodne opozičného radikálneho hnutia na totalitný politický režim, ktorý sa vyznačoval systematickým terorom, perzekúciami a masovým porušovaním základných ľudských práv.

Príspevok sleduje vývoj Strany šíповých krížov od jej formovania v medzivojnovom Maďarsku, cez budovanie miestnych štruktúr v Košiciach po Viedenskej arbitráži, až po jej nástup k moci v októbri 1944 v dôsledku nemeckého zásahu do vnútropolitických pomerov Maďarska. Osobitná pozornosť je venovaná represívnym mechanizmom uplatňovaným voči politickým oponentom, rasovo prenasledovaným skupinám a civilnému obyvateľstvu, ako aj fungovaniu miestnych bezpečnostných a paramilitárnych zložiek.

Súčasťou vedeckého článku je aj reflexia individuálnych foriem odporu a záchranných aktivít jednotlivcov, ktorí sa napriek hrozbe represálií usilovali pomáhať prenasledovaným osobám. Na základe regionálneho pohľadu práca poukazuje na špecifiká košického prostredia a zdôrazňuje význam lokálnych dejín pri interpretácii širších procesov politickej radikalizácie a násilia v strednej Európe počas záverečnej fázy druhej svetovej vojny.

Kľúčové slová

Strana šíповých krížov, Nyilašovci, Košice, druhá svetová vojna, politický teror, perzekúcie, NKP

Úvod

Pôsobenie Strany šíповých krížov predstavuje jednu z najdramatickejších a zároveň najtragickejších etáp dejín Košíc v období druhej svetovej vojny. Napriek relatívne krátkemu trvaniu jej vlády zanechala táto krajne pravicová politická formácia v meste hlbokú stopu, ktorá sa prejavila najmä v podobe rozsiahlych represálií, teroru a systematického porušovania základných ľudských práv. Článok sa zameriava na vývoj Strany šíповých krížov od jej ideologických a organizačných počiatkov, cez budovanie miestnych štruktúr v Košiciach, až po okolnosti jej nástupu k moci na jeseň roku 1944. Osobitná pozornosť je venovaná sociálnemu a politickému zázemiu hnutia, jeho vzťahu k vládnuceму horthyovskému režimu, ako aj snahám o získanie podpory medzi slovenskou menšinou v meste a okolí. Dôležitou súčasťou práce je analyzovanie procesu radikalizácie politických pomerov po nemeckej okupácii Maďarska a poukazanie na mechanizmy, prostredníctvom ktorých si Nyílašovci postupne pripravovali pôdu na prevzatie moci. V širšom kontexte sleduje prechod od opozičného politického hnutia k totalitnému režimu, ktorý sa v krátkom čase stal synonymom násilia a bezprávia.

Strana Šíповých krížov pred nástupom k moci

Za vlády Strany šíповých krížov nastal v meste Košice teror. Hoci sa pri moci udržala len približne tri mesiace, jej pôsobenie sa spája s výraznou eskaláciou násilia, aké mesto dovtedy dlhodobo nezažilo. Kľúčovou postavou hnutia bol košický rodák Ferenc Szálasi, ktorý už v roku 1936 založil politickú formáciu Strana národnej vôle, považovanú za predchodcu neskoršej Strany šíповých krížov. O rok neskôr bol Szálasi zatknutý maďarskými bezpečnostnými orgánmi a uväznený.

Po prepustení z väzenia sa sústredil na myšlienku zjednotenia viacerých marginálnych nacionalistických zoskupení do jednej centralizovanej politickej organizácie, ktorou sa stala Maďarská národno-socialistická strana. Napätá vnútropolitická situácia však viedla v roku 1938 k jej rozpusteniu a časť jej vedenia odišla do exilu v Nemecku. Pred parlamentnými voľbami v roku 1939 sa poprední predstavitelia hnutia vrátili do Maďarska, kde politickú stranu obnovili pod názvom Národno-socialistická maďarská strana. V nasledujúcich voľbách zaznamenali radikálne sily výrazný úspech, keď získali približne pätinu poslaneckých mandátov. Po voľbách sa k tejto strane pripojili aj ďalšie menšie národno-socialistické skupiny a politický subjekt začal vystupovať pod názvom Strana šíповých krížov. Popularita hnutia v tomto období citeľne rástla a jeho vplyv sa rozširoval naprieč spoločnosťou. Nyílašovci, ako sa strana označovala v maďarskom prostredí (Nyilaskeresztes Párt – NKP), si našli podporu predovšetkým medzi príslušníkmi stredných vrstiev, úradníkmi, učiteľmi a drobnými podnikateľmi. Dôvod, pre ktorý sa strana zameriavala práve na takéto široké vrstvy spoločnosti bol počet obyvateľstva, ktorý ku ním patril, ako aj ekonomické faktory, predovšetkým narastajúca chudoba, ktorá sa so strednou a nižšou vrstvou obyvateľstva v období vojny spájala.¹

Po Viedenskej arbitráži sa strana začala organizačne etablovať aj na pripojených územiach, vrátane Košíc, kde vznikla najpočetnejšia a zároveň najvplyvnejšia miestna štruktúra v rámci arbitrážnych oblastí. Rovnako ako inde sa jej agitácia zameriavala

¹ KÁRPÁTY, Vojtech. Strana šíповých krížov v Košiciach (1939-1945). In *Pamäť národa*. [online]. 2008, vol. 4, no. 3 s. 18 – 19.

najmä na malomeštiactvo a sociálne marginalizované vrstvy obyvateľstva. Košice boli najväčším mestom na pripojených územiach a zároveň s najviac diverzifikovanými národnosťami žijúcimi na území mesta. Práve tento faktor spolu so zlou ekonomickou situáciou v Maďarsku, ktorá na mesto dopadla zohral kľúčovú úlohu pre rozširovanie členskej základne s epicentrom v Košiciach.

Jedným z hlavných ideologických motívov hnutia bola ostrá kritika vládnuceho režimu Miklósa Horthyho, ktorý stál na čele štátu takmer dve desaťročia a čelil narastajúcej opozícii z rôznych spoločenských kruhov. Szálasi sa zároveň pokúsil vytvoriť alternatívu k štátnej mládežníckej organizácii Levente, ktorá mala zabezpečiť výchovu a ideologickú prípravu mladej generácie pre budúce prevzatie moci. Tento projekt sa však neujal a nedosiahol výraznejší vplyv.

Napriek opozičnému postaveniu strany jej členská základňa v Košiciach rástla. Po nemeckej okupácii Paríža v lete 1940 dosiahol počet členov približne dve tisícky. Horthyovský režim si pritom udržiaval kontrolu nad monopolom moci najmä prostredníctvom represívnych zložiek, ktoré prenasledovali politických oponentov. Strana šípových krížov sa však ani v roku 1941 nedostala do vážnejších konfliktov s políciou, naopak, jej príslušníci v niektorých prípadoch spolupracovali s bezpečnostnými orgánmi pri potláčaní komunistickej činnosti, ktorá sa zosilnila po napadnutí Sovietskeho zväzu. Paradoxne, napriek rastúcej radikalizácii politickej atmosféry počet členov strany v nasledujúcich rokoch klesal, čo bolo spôsobené najmä vnútornými rozkolmi a vylučovaním „nespoľahlivých“ členov. V čase prevzatia moci na jeseň 1944 tak mala Strana šípových krížov v Košiciach menej než tisíc registrovaných príslušníkov. Tento trend súvisel skôr s geopolitickou situáciou a odporom vládnucej moci voči radikálom, čo na záver vyústilo do menšieho záujmu obyvateľov podať žiadosť o prijatie do Strany šípových krížov. Tento trend začal mať stúpajúcu tendenciu až po prevzatí moci v októbri/novembri 1944.²

Slovenská menšina v strane

Od roku 1940 sa v Košiciach objavovali snahy o vytvorenie samostatnej slovenskej zložky v rámci Strany šípových krížov. Ústredie hnutia v Budapešti sa už od začiatku usilovalo cielene osloviť slovenských študentov, príslušníkov inteligencie i roľnícke obyvateľstvo prostredníctvom systematickej propagandy. Táto iniciatíva však narazila na výrazný odpor zo strany Strany slovenskej národnej jednoty (SSNJ), ktorá sa považovala za výlučného politického reprezentanta Slovákov žijúcich v Maďarsku, a to tak na regionálnej, ako aj celoštátnej úrovni. Politickí predstavitelia SSNJ sa od Nyilašovcov dištancovali jednak kvôli ich prílišnej radikalizácii, ako aj obavám o potenciálny zánik slovenskej identity v rámci strany, ktorý by potenciálne postupom času mohol nastať. Napriek tomu sa našli Slováci, ktorí podporovali a motivovali Slovákov o vstup do NKP.

Za hlavnú postavu snáh o získanie slovenských sympatizantov pre Nyilašovcov možno označiť Milana Harminca. Ako aktívny člen strany zabezpečoval preklady propagandistických materiálov do slovenského jazyka a zároveň sledoval vnútorné pomery i aktuálne aktivity SSNJ. Politické vedenie slovenskej menšiny v Maďarsku akúkoľvek formu spolupráce so Stranou šípových krížov jednoznačne odmietlo a svojich funkcionárov i členov dôrazne vyzývalo, aby sa od podobných kontaktov

² OLEXA, Ladislav – VIPLER, Vladimír. *V tieni šípových krížov*. Košice: Krajský dom osvetly, 1959. s. 50 – 51.

dištancovali. Keďže pokus o nadviazanie oficiálnej spolupráce so SSNJ zlyhal, Nyilašovci zvolili alternatívnu stratégiu, ktorá spočívala v individuálnom oslovovaní slovenských sympatizantov priamo v jednotlivých regiónoch prostredníctvom miestnych stranických štruktúr. Ich cieľovou skupinou sa stali predovšetkým Slováci, ktorí sa z rôznych dôvodov neangažovali v politike SSNJ alebo nesúhlasili s jej vedením a politickým smerovaním. Išlo o veľmi efektívnu politickú stratégiu, ktorá využívala nespokojnosť potenciálnych budúcich členov, ktorú v danom období prežívali a o snahu tento pocit „bolesti“ a hnevu ešte viac posilniť. Tento postup sa ukázal ako veľmi efektívny a umožnil strane získať viacero vplyvných osobností. Medzi nimi vynikal najmä štátny učiteľ z Ťahanoviec Štefan Jasovský, ktorý výrazne prispel k rozvoju slovenskej organizácie v rámci NKP. Do roku 1943 mala táto slovenská zložka približne 200 členov. Podobné výsledky bolo možné zaznamenať aj v ďalších obciach Abovsko-turnianskej župy, pričom najpočetnejšia slovenská organizácia Strany šípových krížov sa vytvorila v obci Krásna pri Košiciach.³

Obdobie rokov 1943 až jari 1944 neznamenal pre Stranu šípových krížov výrazný nárast politického vplyvu, no nemožno ho označiť ani za fázu úplnej stagnácie. Zásadný obrat vo vývoji strany, ako aj celého maďarského štátu nastal v marci 1944, keď bolo Maďarsko obsadené nemeckými vojskami. Vojenská okupácia zásadne zasiahla do vnútropolitických pomerov a vyústila do zostavenia novej vlády, ktorú tvorili Strana maďarského života a Strana maďarskej obnovy. Hoci Strana šípových krížov nebola priamo súčasťou vládnej koalície, jej postavenie vo vzťahu k štátnej moci sa postupne zlepšovalo. Predstavitelia Košíc, ako aj miestne vedenie Strany šípových krížov vyjadriло podporu novej vládnej garnitúre a zároveň deklarovali lojalitu voči maďarsko-nemeckej spolupráci. Nová vláda, ktorá získala kontrolu nad policajným aparátom, upustila od systematického prenasledovania viacerých nevládných politických subjektov, vrátane NKP. Represívne opatrenia, ako domové prehliadky či zásahy proti interným zhromaždeniam strany postupne ustali. Napriek tomu košická organizácia Strany šípových krížov nedokázala zastaviť pokles členskej základne, ktorý bol v tomto období zreteľný. Strana tak naďalej vyčkávala na priaznivejšie politické okolnosti, ktoré by jej umožnili plne uplatniť svoje politické a mocenské ambície.⁴

Nyilašovci získavajú moc

Dňa 15. októbra 1944 sa Strana šípových krížov po viac než piatich rokoch politického pôsobenia dostala k moci. Príčiny, kvôli ktorým došlo k náhlejšiemu zmene pôsobiacej vládnucej garnitúry bolo viacero. Kľúčovým faktorom bol nepriaznivý vývoj vojenskej situácie na všetkých frontoch, ktorý čoraz zreteľnejšie signalizoval blížiacu sa porážku nacistického Nemecka a jeho spojencov, vrátane Maďarska. Otázkou pre maďarské politické elity sa stalo predovšetkým to, akým spôsobom minimalizovať následné škody a dôsledky pre krajinu. Po vstupe sovietskych vojsk na územie Maďarska na jeseň 1944 začal regent Miklós Horthy spolu s okruhom spriaznených politikov hľadať možnosti uzavretia prímeria. V rámci týchto snáh boli iniciované tajné rokovania so Sovietskym zväzom, pričom do Moskvy bola vyslaná osobitná delegácia poverená vyjednaním podmienok prímeria. Tento plán však nezostal utajený a nemecké vedenie naň reagovalo rýchlym zásahom. V snahe udržať Maďarsko pevne v rámci osi sa Nemecko rozhodlo presunúť moc do rúk krajnej pravice, pričom Ferenc Szálasi a jeho hnutie predstavovali z pohľadu Berlína najspoláhlivejšiu alternatívu.

³ KÁRPÁTY, V. Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945)... s. 27 – 28.

⁴ KÁRPÁTY, V. Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945)... s. 28 – 29.

Tento krok bol pre Nemecko strategicky dôležitý pre udržanie vplyvu v Maďarsku. Po strate spojenca Rumunska a Slovenskom národnom povstaní na Slovensku bolo Maďarsko pre udržanie Červenej armády dôležitým spojencom. Výmena vlády za novú, ktorá by počúvala príkazy Nemecka na povel (vrátane židovskej otázky) bol pre nacistov nevyhnutný krok. Maďarsko fakticky stratilo suverenitu.

V priebehu októbra 1944 sa Horthy spolu so svojimi poradcami ocitol pod faktickým dohľadom gestapa a jednotiek SS. Následne regent vyhlásil proklamáciu, v ktorej sa vzdal výkonu moci a poveril Ferenc Szálasiho zostavením novej vlády. Týmto krokom sa Strana šípových krížov dostala k plnej a prakticky neobmedzenej politickej moci v štáte.⁵

Po obsadení najvyšších štátnych postov sa Nyilašovci prostredníctvom svojich regionálnych štruktúr usilovali o rýchle ovládnutie miestnej samosprávy a úradov. Rovnaký postup bol uplatnený aj v Košiciach, kde sa vedúci predstavitelia mestskej organizácie strany zišli v priestoroch Gajdových kúpeľov s cieľom koordinovať urýchlené prevzatie mestských podnikov, inštitúcií a verejných budov. Mimoriadny význam prikladali obsadeniu budovy rozhlasu, ktorý vnímali ako kľúčový nástroj masovej komunikácie a propagandy. Po jeho následnom ovládnutí sa začali šíriť vyhlásenia zdôrazňujúce nevyhnutnosť maďarsko-nemeckej spolupráce a pokračovania boja proti Sovietskemu zväzu a komunizmu.

Práve v tomto období sa zároveň začala systematická represívna politika namierená proti skupinám označovaným za „nepriateľov štátu“. Medzi hlavné ciele patrili najmä Židia, komunisti, demokrati a všetci, ktorí sa odmietali spoliehať na vojenskú ochranu zo strany Nemecka. V krajine bolo vyhlásené stanné právo a v Košiciach zavedený zákaz vychádzania po 20. hodine. Súčasťou mimoriadnych opatrení bolo aj rozšírenie okruhu trestných činov postihnutelných trestom smrti, vrátane šírenia protištátnej propagandy, účasti v ilegálnych odbojových a partizánskych skupinách či šírenia poplašných správ. Košická organizácia Strany šípových krížov mala v rámci stranického aparátu osobitné postavenie, keďže po októbri 1944 neprijímala priame a detailné inštrukcie z ústredia v Budapešti. V dôsledku toho disponovala značnou mierou autonómie pri rozhodovaní a realizácii vlastných opatrení. V praxi sa to prejavilo na následne zvýšenej miere násillia a obmedzení pre obyvateľstvo mesta. Podobne ako v iných autoritárskych režimoch považovali Nyilašovci za jeden zo základných predpokladov upevnenia moci likvidáciu politickej konkurencie. Zatiaľ čo v období Horthyho vlády existovala obmedzená pluralita politických strán, po nástupe Strany šípových krížov bola akákoľvek forma politickej opozície zrušená. Už v priebehu novembra 1944 boli všetky politické strany, spolky a ich členovia postavení pred voľbu, a teda buď ukončiť politickú činnosť, alebo vstúpiť do NKP. Týmto spôsobom si Strana šípových krížov zabezpečila úplnú elimináciu konkurencie a monopolné postavenie v politickom systéme. Získanú moc však systematicky zneužívala na úrovni štátu aj miestnej samosprávy. V Košiciach zasahovala do fungovania všetkých orgánov verejnej správy a v priebehu novembra 1944 si podriadila aj bezpečnostné a represívne zložky.⁶

Teror a Perzekúcie v Košiciach 1944/1945

Po ovládnutí bezpečnostných a represívnych zložiek a s postupom Červenej armády smerom k Budapešti nadobúdala situácia v Maďarsku, ako aj v Košiciach, čoraz

⁵ OLEXA, L. – VIPLER, V. *V tieni šípových krížov...*s. 54 – 55.

⁶ KÁRPÁTY, V. *Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945)*... s. 28 – 30.

radikálnejší charakter. Už bezprostredne po prevzatí moci v októbri 1944 pristúpila Strana šípových krížov k otvorenému teroru, ktorý sa najvýraznejšie prejavil v Budapešti systematickým vraždením židovského obyvateľstva. Príslušníci hnutia unášali židovských obyvateľov z ich domovov, a to bez ohľadu na vek či pohlavie a následne ich v nočných hodinách popravovali. Osobitnou praktikou sa stalo zabíjanie na brehoch Dunaja, kde boli obeť po zastrelení hodené do rieky. Počet ľudí zavraždených týmto spôsobom sa odhaduje na približne dvadsaťtisíc.

Vlna násilia sa z hlavného mesta postupne preniesla aj do ďalších významných miest krajiny, vrátane Košíc. Miestne štruktúry Strany šípových krížov vo veľkej miere preberali metódy mučenia a likvidácie osôb, ktoré používali ich spolustraníci v Budapešti. Košice sa však v určitých aspektoch odlišovali. Na rozdiel od Maďarska, ktoré po rozpade Rakúsko-Uhorska nezažilo dlhšie obdobie demokratického politického vývoja, boli Košice až do Viedenskej arbitráže súčasťou demokratického Československa. V meste preto existovala silná vrstva demokraticky orientovaných obyvateľov, najmä z radov inteligencie a úradníkov. Tieto skupiny okolo seba prirodzene púťali v priebehu dvoch dekád existencie Československa na seba mnohých ďalších, napr. učiteľia študentov, čo sa prenieslo do širokých mas Košičanov, ktorí pre novovzniknutý režim mohli znamenať prekážky v upevnení si moci. Okrem toho sa Košice po roku 1938 stali významným centrom komunistického hnutia. Tieto faktory znamenali väčšiu snahu o zavedenie, čo najtvrdších metód na upevnenie moci, čo vyústilo do ešte prísnejších represálií.⁷

V čase nástupu k moci už mala Strana šípových krížov k dispozícii vlastné paramilitárne jednotky označované ako Oddiely hungaristickej straníckej služby (Hungarista Pártszolgálatos Csoportok – HPCs). Ich pôvodnou úlohou bolo zabezpečovanie verejného poriadku a hliadkovanie v meste, no v krátkom čase sa zamerali na prenasledovanie osôb označovaných za „protištátne živly“, predovšetkým Židov, komunistov a Rómov. V Košiciach tieto jednotky tvorilo približne 150 členov, pričom na zatýkaní, mučení a popravách sa podieľali aj radoví členovia NKP. Po ovládnutí štátnych bezpečnostných orgánov mali HPCs úzku spoluprácu so žandárstvom, Národnou strážou a mládežníckou organizáciou Levente. Ich činnosť bola zároveň koordinovaná s miestnym veliteľstvom nemeckej Bezpečnostnej služby (Sicherheitsdienst). Na príklade vytvorenia nových bezpečnostných zložiek a ovládnutí a posilnení existujúcich je možné vidieť stupňujúce sa násilie a zároveň znormalizovanie násilia do rozmerov, ktoré bolo pre Košice a Maďarsko do tohto obdobia nepredstaviteľné.⁸

V Košiciach bola zriadená osobitná komisia, ktorej úlohou bolo cielené sledovanie, vyhodnocovanie a trestné postihovanie osôb označených za politicky nespoľahlivé alebo rasovo nežiadúce. V období od novembra 1944 do januára 1945 táto komisia rozhodla o deportácii viac než 1 200 osôb do koncentračných táborov a o poprave vyše 500 ľudí. Väčšina obetí bola ešte pred samotným rozhodnutím vystavená krutým formám fyzického a psychického mučenia, ktorého cieľom bolo najmä získanie informácií o činnosti domáceho odboja. Na území Košíc a v ich bezprostrednom okolí boli zavraždené desiatky osôb, ktoré režim označil za nebezpečné pre štát. Podobne ako v Budapešti, aj tu mali Nyilašovci tendenciu vykonávať popravy pri vodných tokoch. Opakovane dochádzalo k masovým vraždám na viacerých miestach mesta. Jednu z najznámejších tragédií, pri ktorej zahynulo približne 18 až 25 ľudí, dnes pripomína pamätník v mestskej časti Nad jazerom, vybudovaný na mieste bývalého koryta rieky

⁷ OLEXA, L. – VIPLER, V. *V tieni šípových krížov...* s. 58 – 59.

⁸ KÁRPÁTY, V. *Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945)...* s. 30.

Hornád. Ďalšie popravy sa uskutočnili v Čermel'skom údolí, v okolí Gajdových kúpeľov a v mestskej časti Krásna.

Medzi najbrutálnejšie a najznámejšie akty teroru, ktoré schválila košická komisia, patrila verejná poprava dvanástich väzňov na Hlavnej ulici 5. januára 1945. Posledným masovým zločinom Nyilašovcov v meste bolo zastrelenie sedemnástich politických väzňov, ktorí ani po opakovanom mučení neprezradili informácie o odbojárskej činnosti. Títo väzni boli 17. januára 1945, krátko pred evakuáciou členov Strany šípových krížov z Košíc, odvedení k Ťahanovskému tunelu, kde boli popravení. Na základe vyššie uvedených evidencií o popravách, transportoch a systematickom krutom potláčaní opozície je možné dedukovať, že nyilašovský režim konal takmer do posledného dňa pred príchodom Červenej armády mesta tak, aby to čo v najvyššej miere vyhovovalo nemeckej správe, hoci z pragmatického hľadiska bolo isté, že bude mesto v priebehu pár dní oslobodené ⁹.

Hrdinovia z ľudu

Napriek atmosfére strachu a hrozbe uväznenia či smrti sa v Košiciach našli jednotlivci, ktorí boli ochotní riskovať vlastný život, aby pomohli prenasledovaným osobám. Aj títo ľudia potvrdili limity tvrdej totality a limity strachu, ktorý sa predstavitelia NKP snažili medzi ľuďmi rozosiť. Medzi najvýraznejšie postavy tohto typu patrila katolícky kňaz Mikuláš Lexmann, ktorého prípad najlepšie potvrdzuje to, že aj napriek strachu obyvateľstva existovali ľudia ochotní sa postaviť vláducej moci aj na úkor vlastnej bezpečnosti, či života. Po ukončení pôsobenia vo funkcii košického priora v roku 1936 bol preložený do Znojma na Morave, kde zotrval do roku 1939. Následne pôsobil v Šoprone a vo Vašvári. Do Košíc sa vrátil až koncom októbra 1944, teda v čase, keď mesto už naplno zažívalo represívne praktiky Strany šípových krížov. Po oboznámení sa s rozsahom násilia a perzekúcie, ktoré zasahovali aj jeho osobných priateľov, sa rozhodol aktívne pomáhať ohrozeným obyvateľom. Jedným z jeho prvých krokov bolo zriadenie tajného úkrytu v krypte Dominikánskeho kostola v Košiciach. Pomoc, ktorú poskytoval počas zimy 1944/1945, nebola podmienená náboženskou, politickou ani národnostnou príslušnosťou. Lexmann poskytoval ochranu všetkým, ktorým v daných podmienkach bezprostredne hrozila smrť. Išlo o Židov, mestských úradníkov, politických oponentov predovšetkým zo strany SSNJ, či komunistov. Najznámejšou osobou, ktorú zachránil bol Anton Harčar.¹⁰

Už v predvojnovom období sa Lexmann zoznámil s Antonom Harčarom, s ktorým spolupracoval pri aktivitách slovenského ochotníckeho divadla v Košiciach. Práve Harčar sa neskôr stal jednou z najznámejších osôb, ktorým Lexmann pomohol uniknúť represii. Nyilašovci ho plánovali zatknúť a vyšetrovať pre jeho významné postavenie v Slovenskom katolíckom kruhu a v Strane slovenskej národnej jednoty, kde patrila medzi popredných predstaviteľov slovenskej komunity v meste. Medzi ďalších zachránených patrili aj významní členovia SSNJ, napríklad František Zámbořský, tajomník strany a Štefan Kaifer, predseda obvodného výboru. Paradoxom celej situácie bolo, že viacerí z týchto mužov boli režimom označení za komunistov alebo za osoby spolupracujúce s prezidentom Edvardom Benešom, hoci takéto obvinenia boli neopodstatnené. Harčar bol dokonca na krátky čas zadržaný a uväznený na Floriánskej ulici, avšak do transportu do Komárna sa nedostal, keďže bol napokon

⁹ OLEXA, L. – VIPLER, V. *V tieni šípových krížov...* s. 67 – 70.

¹⁰ FOGELOVÁ, Patrícia - SZEGHY-GAYER, Veronika. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2024, s. 134 – 136.

prepustený. Napriek tomu sa nemohol voľne pohybovať po meste, čo viedlo k jeho ukrytiu v krypte Dominikánskeho kostola.¹¹

O mnohých ďalších osobách, ktoré našli útočisko v tomto priestore sa dlhodobo nezachovali konkrétne záznamy, keďže dôraz sa kládol na maximálnu diskrétnosť a ochranu identity ukrývaných. Až v januári 2023 sa podarilo identifikovať ďalšie mená osôb, ktoré sa v krypte skrývali. Medzi nimi boli rasovo prenasledovaní obyvatelia, členovia Spolku sv. Ruženca, ale aj bežní civilisti, ktorí sa z rôznych dôvodov ocitli na tzv. „čiernej listine“ Strany šípových krížov. Mimoriadne výpovedným príkladom Lexmannovej pomoci bola aj záchrana sedemnásťročného mladíka, ktorého mali krátko pred oslobodením Košíc odvieŕať na front. Lexmann ho počas razie gestapa ukryl vo vlastnom dome a zabránil tak jeho deportácii.¹² Po vojne pôsobil Lexmann aj naďalej v Košiciach ako kňaz, čo sa zmenilo po komunistickom prevrate a jeho nasledujúcej perzekúcii. Po zrušení a zakázaní mužských reholí bol poslaný na výkon trestu do viacerých internačných táborov, v dôsledku čoho v roku 1952 zomrel.¹³

Medzi ďalšie významné osobnosti v meste, ktoré sa postavili na odpor maďarským fašistom patrila Ladislav Tost, ktorý v rokoch 1938 – 1939 zastával funkciu košického mešťanostu. Po voľbách roku 1939 sa stal poslancom maďarského parlamentu, pričom počas svojho mandátu obhajoval vládu Pála Telekiho a horthyovský režim. Naopak už v tej dobe ostro vystupoval najmä voči opozičnému hnutiu nyilašovcov. Už po obsadení Maďarska nemeckou armádou v marci 1944 sa snažil o záchranu, čo najväčšieho počtu židovských obyvateľov pred transportmi vybavovaním výnimiek od Miklósa Horthyho. Po deportáciách vyše 430 tisíc Židov do koncentračných táborov sa však vzdal svojho mandátu a do vysokej politiky sa už nevrátil. Po nástupe Strany Šípových krížov k moci spáchal jeho syn Július samovraždu zo strachu pred perzekúciami zo strany novej vládnej moci, z dôvodu, že bol jeden z popredných aktérov vyjednávania o kapitulácii Maďarska so Spojencami. Prvotné deportácie a väznenie politických oponentov sa Ladislavovi Tostovi síce vyhlo, no po novom roku 3. januára 1945 bol príslušníkmi nyilašovskej strany pod falošnou zámienkou vylákaný do Čermeľského údolia, kde bol následne opakovane postrelený. Svojim zraneniam o dva dni neskôr podľahol.¹⁴

Príchod frontu a Nyilašovci po oslobodení

S rýchlym postupom Červenej armády smerom ku Košiciam sa paranoja z prehratia vojny na strane Nyilašovcov začala prehlbovať. Paradoxne ich týrania a zverstvá páchané na obyvateľoch mesta sa každým dňom čoraz viac prehlbovali. Režim sa rúcal, rovnako ako aj jeho „garant“ Nemecko a túto situáciu si uvedomovali aj jeho predstavitelia. Strach zo straty kontroly, moci a dôsledkoch toho, čo v štáte urobili sa začal prejavovať práve reverznou formou, a to silnejúcim násilím. V novembri bola v meste vyhlásená všeobecná mobilizácia, ktorá zahŕňala aj maloletých chlapcov vo veku 16 – 18 rokov, čo zdôrazňovalo rúcajúci sa systém a neschopnosť zabezpečiť bezpečnosť zo strany maďarského vojska. Títo chlapci boli

¹¹ HARČAR, Anton. *Žil som v Košiciach*. Bratislava: Lúč, 2003. s. 274.

¹² TRESOVÁ, Monika. Dominikán Mikuláš Lexmann ako záchranca košického ľudu počas teroru Strany šípových krížov. In: *Mladá veda*. [online]. 2023. vol. 11 (2)... s. 37 – 38. Dostupné na: https://www.mladaveda.sk/casopisy/2023/02/02_2023_03.pdf

¹³ FOGELOVÁ, P. - SZEGHY-GAYER, V. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach...* s. 134 – 136.

¹⁴ FOGELOVÁ, P. - SZEGHY-GAYER, V. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach...* s. 137 – 139.

povinne súčasťou mládežníckej organizácie Levente, ktorej úlohou bolo pripraviť mladistvých na neskoršiu vojenskú službu. Spočiatku si títo mladí chlapci a ich rodičia mysleli, že účelom mobilizácie bude stavba zákopov v okolí mesta, čo sa však v praxi nestalo. Vyučovanie na stredných školách sa v dôsledku blížiaceho sa frontu skončilo týždeň pred Vianocami, pričom následne sa mali študenti dostaviť na železničnú stanicu, odkiaľ boli premiestnení do Nemecka ako vojenská pomoc pri obrane záujmov „Ríše“. Celkový počet mladíkov, ktorí boli poslaní do Nemecka sa odhaduje na vyše 500. Mnohí z nich počas bojov zahynuli, iní sa stali vojnovými zajatcami a domov sa vrátili niekoľko mesiacov, či rokov po skončení vojny.¹⁵

Okrem mladíkov, ktorí putovali na front zasiahla nepriaznivá situácia všetkých obyvateľov v meste. Obyvateľstvo muselo odovzdať všetky svoje strelné zbrane, pohonné hmoty, ako aj osobné a nákladné autá pre potreby armády. Zároveň veliteľstvo organizácie Levente predložilo vedeniu mesta menný zoznam všetkých chlapcov vo veku od 12 rokov a dievčat vo veku od 16 rokov, ktorí by mali pomáhať pri obrane mesta. Front sa pred Vianocami zastavil 20 km od mesta na úpätí Slanských vrchov a k mestu sa pohol až po novom roku. Dňa 17. januára nariadil košický župan Gabriel Gyarmathy evakuáciu z mesta všetkým mužom vo veku 18 – 50 rokov a ženám vo veku od 16 – 40 rokov. Na ďalší deň 18. januára sa začala evakuácia popredných členov Strany šípových krížov a nemeckých síl z mesta.¹⁶

V skorých ranných hodinách 19. januára vstúpila Červená armáda prakticky takmer bez boja do Košíc. Počas nasledujúcich dní prevzala armáda kontrolu nad mestom, čo sa nieslo aj v znamení skupín NKVD, ktoré odviekli mnohých Košičanov do zajatia do Sovietskeho zväzu. V meste vznikla správna komisia, ktorá mala prevziať moc nad mestom. Medzi jej známych členov patrili Anton Harčar, či Štefan Kaiser, ktorí boli za obdobia vlády nyilašovcov prenasledovaní. Začala sa „očista“ štátneho a obecného úradníckeho aparátu od tzv. anyášov, a teda ľudí, ktorí do Košíc prišli po Viedenskej arbitráži. Problémom tohto obdobia bola citeľná snaha o pomstu, čo v praxi vyústilo do tzv. kolektívnej viny, kedy sa vina prenášala na široké vrstvy obyvateľstva na základe národnosti bez jasných dôkazov o ich potenciálnej podpore nyilašovského režimu. Novovzniknuté preverovacie komisie začali jednotlivých obyvateľov verifikovať z dôvodu overenia si ich štátoobčianskej a politickej spoľahlivosti. Košice sa stali dočasným hlavným mestom Československej republiky.¹⁷

Po vojne bolo potrebné urobiť „retribúciu“, ktorá by spravodlivo potrestala všetkých okupantov, zradcov a kolaborantov nyilašovského režimu. Mnohí z jeho predstavitel' utiekli do Nemecka, kde sa schovávali, a teda bolo potrebné ich vypátrať. V rámci najvyšších špičiek nyilašovského režimu sa podarilo dostať pred spravodlivosť Ladislava Darabosa, okresného predsedu Strany šípových krížov. Ten sa v roku 1959 postavil pred Krajský súd v Košiciach, kde vypovedal o skutkoch, ktorých sa dopustil v čase pôsobenia vo svojej funkcii. Obžaloba mu kládla za vinu vojenskú zradu, zúčastnenie sa na vraždách 140 – 160 ľudí, ako aj spolurozhodovanie o vraždách ďalších 500 -700 ľudí.¹⁸ Súd rozhodol o jeho treste smrti, ktorý bol vykonaný. Pomimo toho sa však mnohým popredným predstaviteľom režimu podarilo utiecť do zahraničia. Jedným z nich bol krajský župan Gabriel Gyarmathy, ktorý bol v neprítomnosti odsúdený na trest smrti obesením, ku ktorému nikdy nedošlo, nakoľko sa jeho exil

¹⁵ FOGELOVÁ, P. - SZEGHY-GAYER, V. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach...* s. 149 – 151.

¹⁶ KÁRPÁTY, V. *Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945...* s. 31.

¹⁷ FOGELOVÁ, P. - SZEGHY-GAYER, V. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach...* s. 157.

¹⁸ OLEXA, L. – VIPLER, Vladimír. *V tieni šípových krížov...* s. 96 – 97.

nepodarilo vypátrať. Azda najznámejším prípadom človeka, ktorému sa podarilo emigrovať bol László Csatóry, pôsobiaci ako policajný veliteľ v Košiciach v dobe okupácie mesta Nemeckom. Známy bol svojim mimoriadne krutým zaobchádzaním so Židmi v košických getách. Vzhone konca vojny emigroval a nakoniec skončil až v Kanade. V júni 1948 bol Ľudovým súdom v Košiciach v neprítomnosti odsúdený na trest smrti. Vypátrať sa ho podarilo v roku 2012 v Budapešti, následne Krajský súd v Košiciach zmenil rozsudok z dôvodu neexistujúcej právnej možnosti vykonania trestu smrti na doživotie. Svoj trest si však neodsedel, v roku 2013 skončil vo veku 98 rokov. Z uvedeného vyplýva, že napriek snahe a prísľubu Spojencov na potrestaní kolaborantoch s nacistami v jednotlivých krajinách a systematickom a sústredenom snažení sa nových vlád, ktoré po vojne v jednotlivých krajinách vznikli sa nepodarilo nájsť, odsúdiť a postaviť pred súd všetkých ani desaťročia po vojne.¹⁹

Záver

Pôsobenie Strany šípových krížov v Košiciach nemožno vnímať len ako krátke obdobie vojnového násillia, ale ako dôsledok dlhodobej radikalizácie spoločnosti a oslabenia štátnych inštitúcií. Jej nástup k moci bol podmienený kombináciou vnútorných faktorov, ako bola kríza horthyovského režimu súvisiaca s prehrami na východnom fronte, a teda aj snahou o uzatvorenie prímeria a kapitulácie, ako aj stupňujúcim sa sociálnym napätím. Tieto faktory priamo súvisia s tými vonkajšími, počnúc nemeckou okupáciou a nepriaznivým vývojom vojny.

Špecifikom Košíc bola výrazná autonómia miestnych štruktúr, ktorá umožnila rýchlu eskaláciu teroru a dopomohla k rýchlejšej integrácii záujmov strany do praxe. Násillie tak nebolo len centrálné riadené, ale bolo aj výsledkom iniciatívy na lokálnej úrovni. Zároveň platí, že s blížiacou sa porážkou režimu intenzita represíí rástla, čo odrážalo snahu Nyilašovcov udržať si moc aj za cenu extrémneho násillia.

Napriek tomu sa ukázali aj limity totalitnej moci – individuálne akty pomoci a odporu dokazujú, že ani v podmienkach teroru nedošlo k úplnému rozkladu morálnych hodnôt spoločnosti. Povojnový vývoj navyše poukazuje na neúplnosť spravodlivosti, keďže časť páchatel'ov unikla potrestaniu.

Prípad Košíc tak predstavuje dôležitý príklad toho, ako rýchlo sa môže politický systém v krízových podmienkach premeniť na nástroj násillia, ak zlyhajú inštitucionálne a spoločenské brzdy.

¹⁹ PEKÁR, Martin. Kauza Csatóry v širších súvislostiach. In: *Historická revue*. 2013, č. 2. s. 50 – 51.

Zoznam použitej literatúry

- FOGELOVÁ, Patrícia a SZEGHY-GAYER, Veronika. *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach*. Vydanie: Prvé. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2024. ISBN 9788082980021. 229 s.
- HARČAR, Anton. *Žil som v Košiciach*. Bratislava: Lúč, 2003. ISBN 8071144398. 494 s.
- KÁRPÁTY, Vojtech. Strana šípových krížov v Košiciach (1939-1945). In: *Pamäť národa*. [online]. 2008, vol. 4, no. 3 [cit. 2024-18-4]. Dostupné na internete : chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.upn.gov.sk/publikacie_web/pamat-naroda/pamat-naroda-03-2008.pdf.
- OLEXA, Ladislav – VIPLER, Vladimír. *V tieni šípových krížov*. Košice: Krajský dom osvetu, 1959. 141 s.
- PEKÁR, Martin. Kauza Csatáry v širších súvislostiach. In: *Historická revue*. ISSN 1335-6550, 2013, č. 2, s. 50-51.
- TRESOVÁ, Monika. Dominikán Mikuláš Lexmann ako záchranca košického ľudu počas teroru Strany šípových krížov. In: *Mladá veda*. [online]. 2023. vol. 11 (2). [cit. 2024-19-4]. ISSN 1339-3189. Dostupné na internete: https://www.mladaveda.sk/casopisy/2023/02/02_2023_03.pdf

Miesto sociálnej politiky v činnosti Milady Horákovéj [Katarína Kissová]

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá sociálnou politikou v činnosti československej političky Milady Horákovéj. Cieľom práce je analyzovať jej prínos pre povojnovú politiku Československa a identifikovať idey, ktoré presadzovala vo svojich návrhoch v oblasti sociálnej politiky. Príspevok najprv opisuje činnosť Horákovéj vo verejnom živote so zameraním na ženské hnutie, spolkovú a odbojovú činnosť. V druhej časti sa podrobnejšie venuje jej prínosu do sociálnej politiky prostredníctvom poslanskej činnosti v československom parlamente v rokoch 1945 – 1948, kde sa sústreďovala na podporu pracujúcich žien a žien v domácnosti, ako aj na ochranu detí a matiek a starostlivosť o mládež.

Kľúčové slová

Milada Horáková, Československo, sociálna politika, ženské hnutie, povojnové obdobie.

Úvod

Milada Horáková patrí k najvýraznejším osobnostiam politických dejín Československa. Vo verejnom diskurze je často redukovaná na obeť politického procesu, pričom sa jej politickej aktivite nekladie rovnaká pozornosť. Jej verejná činnosť sa už v medzivojnovom období sústreďovala na otázky sociálnej starostlivosti, ochrany detí a matiek a postavenia žien, ktoré riešila prostredníctvom spolkovej činnosti, *Ženskej národnej rady* alebo na Ústrednom sociálnom úrade v Prahe. Po druhej svetovej vojne sa začala angažovať politicky ako členka *Československej národno-socialistickej strany* v Dočasnom a Ústavodarnom národnom zhromaždení.

Prvá kapitola práce využíva sekundárnu literatúru pre opísanie verejnej činnosti Horákovovej, a to sú hlavne biografické diela od Zory Dvořákovovej *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě* a *To byla Milada Horáková: ve fotografiích a dokumentech*. Kapitola tiež odkazuje na články Milady Horákovovej v časopisoch *Ženská rada* a *Vlasta*. Druhá kapitola o politickej činnosti Horákovovej ako poslankyne vychádza z primárnych zdrojov, ktorými sú stenografické záznamy z Dočasného národného zhromaždenia v rokoch 1945 – 1946 a Ústavodarného národného zhromaždenia v rokoch 1946 – 1948.

Aktivita Milady Horákovovej vo verejnom živote

Názory Milady Horákovovej a jej pohľad na svet od detstva formovalo niekoľko faktorov. Veľký vplyv na ňu mal jej otec Čeněk Král, ktorý bol presvedčeným stúpencom českého národného hnutia, nesúhlasil s viedenskou politikou, zúčastňoval sa verejných protestov a stotožňoval sa s názormi T. G. Masaryka. Vďaka nemu už v mladosti začala čítať časopis realistickej strany *Čas*. Počas štúdia na univerzite čítala Masarykove spisy a snažila sa porozumieť jeho myšlienkam.¹ Horákovú zaujal jeho názor, že tzv. ženská otázka je rovnako dôležitá aj pre mužov, keďže žena, muž a ich deti sú dôležitou a nerozdeliteľnou sociálnou jednotkou.²

V mladosti ju hlboko poznačila smrť jej dvoch súrodencov na šarlach, ktorá zohrala významnú úlohu pri formovaní jej sociálneho cítenia. To sa následne prejavilo už pri výbere študijného odboru a neskôr v jej profesionálnom pôsobení. Hoci pôvodne uvažovala nad štúdiom medicíny, napokon sa rozhodla pre právo. Už počas štúdia sa však snažila aktívne pomáhať ľuďom v núdzi, čo ju priviedlo k vstupu do *Československého červeného kríža*.³

Po ukončení právnického štúdia v 20. rokoch začala pracovať na Ústrednom sociálnom úrade hlavného mesta Praha. Spočiatku pracovala na oddelení nadácií a neskôr v odbore starostlivosti o matku a dieťa. Svojou prácou sa podieľala na dobudovaní komplexu sociálnych ústavov nazývaných Masarykove domy, riešení rastúcej nezamestnanosti alebo organizácií táborov práce.⁴ Táto prax jej poskytla konkrétnu skúsenosť s fungovaním sociálneho systému v medzivojnovom

¹ DVOŘÁKOVÁ, Zora – DOLEŽAL, Jiří. *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě*. Praha: Eva, 2001, s. 8-15.

² DVOŘÁKOVÁ, Zora. *To byla Milada Horáková: ve fotografiích a dokumentech*. Praha: Klub Milady Horákové v nakl. Eva, 2009. s. 35.

³ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 15-19.

⁴ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 27; DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 18-20.

Československu a zároveň bola konfrontovaná s jeho nedostatkami, čo malo vplyv na jej neskoršiu legislatívnu činnosť.

Popri práci na sociálnom úrade bola významnou členkou *Ženskej národnej rady* (ŽNR). Zastávala v nej post konateľky, riadila právny odbor a určitý čas viedla aj poisťovací odbor a odbor Matka a dieťa.⁵ Jej aktivitu v ženskom hnutí motivovala snaha zakotviť v zákonoch rovnoprávnosť žien s mužmi. To znamenalo, že riešila práva pracujúcich žien, či robotníčok alebo vysokoškolsky študovaných pracovníčok, aby tieto ženy mali prístup k rovnakým povolaniam ako muži a aby za rovnakú prácu získavali rovnakú mzdu. Zároveň však vydvihovala nenahraditeľnú rolu ženy ako matky a tvrdila, že ak sa chce žena plne venovať úlohe matky, mala by byť právne a sociálne zabezpečená.⁶ Horáková tvrdila, že k dosiahnutiu rovnoprávnosti je však potrebné zmeniť rovnako ako zákony aj ľudské myslenie, preto vyzdvihovala potrebu ženských organizácií, ktoré majú viesť ženy k uvedomeniu si svojej slobody a u mužov ničiť predsudky.⁷

Zrovnoprávnenie žien v spoločnosti teda vnímala ako komplexný proces tvorený nielen legislatívnymi zmenami, ale hlavne postupnou premenou spoločenských postojov. Pre skutočnú rovnoprávnosť však nepostačovalo len ústavné deklarovanie princípu rovnosti. Horáková videla riešenie v hĺbkovej úprave právneho a sociálneho postavenia žien. Práve v právnom odbore ŽNR mala možnosť formulovať legislatívne návrhy, ktoré boli prednášané v parlamente. Pripravovali sa tu najmä návrhy zmien občianskeho zákonníka.⁸ Téma občianskeho zákonníka a jeho reformy bola pre ŽNR veľmi dôležitá. Rada tvrdila, že zákony týkajúce sa žien neboli v súlade s paragrafom 106 v ústave z roku 1920, ktorý ženám priznával úplnú rovnoprávnosť s mužmi.⁹ Preto v roku 1926 uskutočnila *Československá ochrana matiek a detí* anketu o reforme rodinného práva, ku ktorej boli pozvané delegátky zo 60 rôznych záujmových organizácií, vrátane ŽNR. Výsledkom ankety bolo zriadenie Výboru ŽNR pre reformu rodinného práva, ktorého referentkou sa stala Milada Horáková. Výbor analyzoval návrhy na reformu podané jednotlivými ženskými organizáciami, zákony v iných krajinách a rezolúcie medzinárodných ženských organizácií.¹⁰ Reforma občianskeho zákonníka z roku 1811 trvala niekoľko rokov. ŽNR a iné ženské organizácie počas tohto obdobia podávali pripomienky revíznej komisii pre občiansky zákonník pôsobiacej pri Ministerstve spravodlivosti.¹¹ Medzi ne patria návrhy na zákonný nárok žien v domácnosti na podiel zo zárobku manžela, právo na alimenty po rozvoде alebo požiadavka rovnakej zodpovednosti oboch rodičov v otázke nemanželských detí. Tieto pripomienky neboli komisiou zohľadňované. Z vládneho návrhu občianskeho zákonníka z roku 1937 bolo rodinné právo vyňaté, čo bolo pre ženské hnutie a Miladu Horákovú veľkým sklamaním.¹²

Keď sa v medzivojnovom období tvoril poisťovací systém nemocenskej a penzijnej ochrany zamestnancov, aj Horáková sa podieľala na jeho formovaní, a to v

⁵ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 25.

⁶ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 26-29.

⁷ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 66.

⁸ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 24.

⁹ BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2001, s. 69.

¹⁰ Z domova a z ciziny. In: *Ženská rada*. 1927, roč. 3, č. 2, s. 28.

¹¹ HORÁKOVÁ, Milada. Činnost odboru „Žena v zákonech a veřejných řádech“ za rok 1931. In: *Ženská rada*. 1932, roč. 8, č. 2-3, s. 36.

¹² KOSKOVA, M. Rídí se veřejní činitelé naší republikánskou ústavou? In: *Ženská rada*. 1934, roč. 10, č. 7, s. 128; HORÁKOVÁ, Milada. Ženy „na stráž“! In: *Ženská rada*. 1937, roč. 13, č. 5, s. 73-75.

poisťovacom odbore ŽNR. Vo svojich opravných návrhoch pri novelizácii penzijného a sociálneho poistenia presadzovala zabezpečenie rovnakých istôt pre ženy aj mužov.¹³

Napriek tomu, že ženy mali prístup k vysokoškolskému vzdelaniu, v praxi bolo ťažké sa uplatniť. Horáková sa ako vyštudovaná právnička zaujímalala o zlepšenie postavenia ostatných žien z tohto odboru, preto iniciovala založenie právnickej sekcie v *Združení akademicky vzdelaných žien*. V 20. rokoch zastávali vyštudované právničky hlavne miesta v advokátskych a notárskych kanceláriách, pričom vyššie posty boli prístupne len mužom. Od 30. rokov sa tieto ženy dostávajú aj do oblasti súdnictva a verejnej správy.¹⁴

Keď Horáková začala uvažovať o vstupe do politickej strany, najviac jej imponovala *Československá strana národno-socialistická* (ČSNS) kvôli jej sociálne orientovanému programu. Zároveň mala blízko k členom tejto strany ako jej nadriadený na Ústrednom sociálnom úrade Petr Zenkl a zakladateľka ŽNR Františka Plamínková. Do strany vstúpila v roku 1929, ale do konca prvej republiky sa nezúčastňovala straníckych aktivít.¹⁵

Po Mníchovskej dohode a počas nemeckej okupácie sa Milada Horáková začala angažovať v domácom protinacistickom odboji. Spočiatku pomáhala utečencom zo Sudet na Ústrednom sociálnom úrade. Z práce na úrade bola prepustená v marci 1939 kvôli novému zákonu, ktorý ženám nariaďoval uvoľniť pracovné miesta pre nezamestnaných mužov.¹⁶ Napriek tomu poskytovala sociálnu pomoc naďalej prostredníctvom ŽNR. Vo viacerých českých mestách zakladala kluby ŽNR, ktorých úlohou bolo pomáhať ľuďom pri prechode cez hranice a hľadať byty pre prenasledovaných.¹⁷ Zároveň bola aktívna v odbojovej organizácii *Petičný výbor „Věrní zůstaneme“* (PVVZ), ktorý pripravoval politický program oslobodeného Československa. Horáková pracovala na časti o sociálnej starostlivosti, ktorá však bola zničená po jej zatknutí gestapom. Rovnako sa aj ku zvyšku politického programu dostalo gestapo, preto spisovateľ a člen PVVZ K. J. Beneš spísal stručnú verziu tohto programu, ktorá bola zverejnená po vojne.¹⁸

Gestapo sa zaujímalo o jej odbojovú činnosť v ŽNR aj PVVZ, za ktorú bola 2. augusta 1940 zatknutá. Bola držaná vo vyšetrovacej väzbe v Terezíne, Lipsku a Drážďanoch, odkiaľ bola po odsúdení na 8 rokov väzenia presunutá do väznice v Aichachu. Po jej oslobodení z nemeckého väzenia v máji 1945 sa znovu vrátila do svojej práce na Ústrednom sociálnom úrade v Prahe.¹⁹

Po druhej svetovej vojne sa tiež obnovila aktivita československého ženského hnutia v novom spolku zvanom *Rada československých žen* (RČŽ). Predsedníčka ŽNR Františka Plamínková bola počas vojny popravená, jej následníčkou v RČŽ sa stala Milada Horáková.²⁰ Horáková viedla RČŽ v snahe zachovať autonómiu ženského hnutia v podmienkach narastajúceho politického tlaku zo strany komunistov. RČŽ nadviazala na odkaz predvojnovnej ŽNR a prioritne sa venovala legislatívnym zmenám v oblasti manželského, rodinného a dedičského práva s cieľom dosiahnutia právnej

¹³ IVANOV, Miroslav. *Milada Horáková: justiční vražda*. 2. vydanie. Praha: XYZ, 2018. s. 40.

¹⁴ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 30; DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 25.

¹⁵ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 34.

¹⁶ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 42.

¹⁷ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 39, 48.

¹⁸ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 36-37.

¹⁹ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 37-38, 97-99.

²⁰ BEDNÁŘOVÁ, Věra. *České ženské hnutí do roku 1948*. In: *Český časopis historický*. 1991, roč. 89, č. 2, s. 234.

rovnosti pohlaví. Taktiež vydávala od roku 1945 týždenník *Rada žen*, v roku 1947 premenovaný na *Vlastu*, v ktorom informovali o svojej činnosti.²¹ Horáková sa v časopise vyjadrovala napríklad na tému úpravy ústavy, keďže sa ako poslankyňa Ústavodarného národného zhromaždenia zúčastnila zasadania ústavného výboru v októbri 1947, ktorý do ústavy plánoval pridať úplnú rovnoprávnosť žien, zlepšenie postavenia detí a podporu rodín.²² Nové znenie ústavy malo priznať ženám rovnaké postavenie v rodine ako mužom, rovnaký prístup ku vzdelaniu, všetkým povolaniam, úradom a hodnostiam.²³

Milada Horáková sa okrem svojej práce na úrade a v RČŽ angažovala aj v širšom verejnom živote. Spolupracovala so ženskými organizáciami na Slovensku, pričom ju Živena menovala svojou čestnou podpredsedníčkou.²⁴ Zastávala tiež pozíciu podpredsedníčky *Ústredia starostlivosti o mládež* a organizácie *Demokracia deťom* vedenej Karlom Čapkou. Zároveň bola členkou predsedníctva organizácie *Československá ochrana matiek a detí*. Po druhej svetovej vojne bola podpredsedníčkou *Zväzu oslobodených politických väzňov a pozostalých po obetiach nacizmu*.²⁵

Po vojne sa začala viac politicky angažovať v obnovennej ČSNS, keď si uvedomila, že jej doterajšia spolková činnosť nebude v povojnovom Československu dostatočná. Horáková tvrdila, že významnú úlohu pri zmene jej postoja zohral rozhovor s prezidentom Benešom, ktorý v nej posilnil presvedčenie o potrebe jej politickej aktivity v novom období demokracie. V strane sa stala členkou ústredného výkonného výboru ČSNS, ústredia žien ČSNS a predsedníčkou zahraničnej komisie ČSNS.²⁶ Horáková tiež prijala funkciu poslankyne v Dočasnom národnom zhromaždení, kde pracovala v sociálno-politickom, ústavnoprávnom a zahraničnom výbore.²⁷ Od júna 1946 pôsobila v Ústavodarnom národnom zhromaždení, kde bola členkou imunitného, právneho, rozpočtového, ústavného, ústavnoprávneho a zahraničného výboru.²⁸

Prínos do sociálnej politiky vo funkcii poslankyne parlamentu

Od októbra 1945 do 10. marca 1948, kedy sa svojej funkcii vzdala, pôsobila ako poslankyňa v Dočasnom národnom zhromaždení a Ústavodarnom národnom zhromaždení.²⁹ Jej parlamentná aktivita bola reakciou na povojnové spoločenské výzvy, pri ktorých presadzovala hlboké sociálne reformy, pričom neustupovala od demokratických princípov. Jej skúsenosti z práce na sociálnom úrade, ženského hnutia a odboja sa premietli do legislatívnej aktivity, v ktorej sa sústreďovala na právne zrovnoprávnenie žien a vybudovanie moderného systému sociálnej starostlivosti o deti a mládež. Taktiež v parlamente artikulovala požiadavky pracujúcich žien, žien v domácnosti a matiek.

Starostlivosť o deti a mládež

²¹ KOČIŠKOVÁ, Jana. *Ženy v politice : role a postavení vrcholných političek v Československu 1948-1968*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2021. s. 26.

²² Ženy a ústava. In: *Vlasta*. 1947, roč. 1, č. 45, s. 15.

²³ HORÁKOVÁ, Milada. Úspěchy žen při tvoření naší ústavy. In: *Vlasta*. 1947, roč. 1, č. 47, s. 2.

²⁴ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 28.

²⁵ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 32, 62.

²⁶ IVANOV, M. *Milada Horáková...*, s. 83.

²⁷ DVOŘÁKOVÁ, Z. *To byla Milada Horáková...*, s. 64.

²⁸ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, výbory*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

²⁹ DVOŘÁKOVÁ, Z. – DOLEŽAL, J. *O Miladě Horákové...*, s. 66.

Otázka starostlivosti o deti a mládež nebola v povojnovom období dostatočne systematicky riešená, ale bola skôr riešená čiastkovo a bez jednotného riadenia. Napriek existencii rôznych systémov starostlivosti o deti a mládež, došlo v dôsledku druhej svetovej vojny k narušeniu ich fungovania, modernizácie a zjednocovania. Horákovej vystúpenia ohľadom tejto problematiky poukazovali na potrebu ich stabilizácie a zjednotenia, aby boli schopné reagovať na zvýšené sociálne nároky povojnového obdobia.

K otázke sociálnej starostlivosti o mládež sa vyjadrila v interpelácii zo 14. novembra 1945, a to ohľadom jej neefektívnej a nejednotnej organizácii a o nedostatkoch v sociálnej a zdravotnej ochrane mládeže. Poslanci Alois Neuman, Františka Zeminová, Ota Hora a Horáková z ČSNS v interpelácii označili dovtedajšiu okresnú starostlivosť o mládež za pokrokovú, ale pre dosiahnutie kvalitnej celoštátnej starostlivosti trvali na jej jednotnej štruktúre a stabilnom financovaní. Zároveň ministra ochrany práce a sociálnej starostlivosti Jozefa Šoltésza upozornili na návrh zákona o verejnej starostlivosti o mládež z roku 1936, ktorý však nebol nikdy prijatý.³⁰ Minister Šoltész v odpovedi z 20. decembra 1945 uznal nedostatky v organizácii a tiež, že tento návrh bol už zastaraný a nevyhovoval povojnovým podmienkam. Najskôr plánoval vytvoriť jednotnú sieť verejnoprávnych úradov starostlivosti o mládež a až následne pripraviť zákon, ktorý by zabezpečil efektívnu a jednotnú starostlivosť.³¹

Horáková podporila 9. januára 1946 v Dočasnom národnom zhromaždení návrh zákona o hromadnom poručníctve, ktorý podľa nej vytváral potrebný právny rámec pre ochranu detí, najmä sirôt, polosirôt a detí z rozvedených rodín. Zákon o hromadnom poručníctve sa týkal systému poručníckej starostlivosti, ktorý už v praxi fungoval, ale po vojne sa ocitol v právnej neistote. Tradičné poručníctvo podľa občianskeho zákonníka vychádzalo z predpokladu, že sa o dieťa postará príbuzný poručník, čo však nebolo možné pri deťoch úplne opustených, nemanželských alebo bez rodinného zázemia. Postupne sa preto vyvinula inštitúcia hromadného poručníctva, pri ktorej úlohu poručníka preberali verejné orgány, najmä okresné orgány starostlivosti o mládež. Tento systém bol prakticky upravený už vládny nariadením z roku 1938 a v praxi sa osvedčil. Avšak toto nariadenie v roku 1944 prezidentským dekrétom vylučujúcim predpisy z obdobia neslobody stratilo právnu platnosť. Cieľom nového zákona teda nebolo vytvoriť úplne nový systém, ale zákonne potvrdiť existujúcu prax. Zákon zveroval výkon hromadného poručníctva na území Českých krajín okresným orgánom starostlivosti o mládež, obciam a okresom a umožňoval súdu ustanoviť verejného poručníka v prípadoch, keď neexistovala vhodná súkromná osoba.³² Vo svojej reči Horáková zdôraznila, že zákon je naliehavo potrebný v povojnových pomeroch, keď prudko vzrástol počet detí bez primeranej rodinnej starostlivosti, či už tisíce detí, ktorých rodičia zahynuli v dôsledku nacistickej perzekúcie a vojny alebo deti z rozvedených rodín. Napriek tomu upozornila na to, že návrh zákona neriešil otázku finančných nákladov na jeho realizáciu. Tvrdila, že okresné orgány starostlivosti o mládež boli extrémne preťažené, trpeli nedostatkom personálu, financií a kvalifikovaných verejných poručníkov. Za vážny problém označila aj nedostatočné platové a existenčné zabezpečenie sociálnych pracovníkov, čo viedlo k odchodu skúsených pracovníkov zo služby. Bez jednotného systému a stabilného

³⁰ Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 11.* [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

³¹ Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 201.* [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

³² Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 78.* [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

financovania zo štátneho rozpočtu podľa nej nemožno vybudovať kvalitnú a odbornú starostlivosť o mládež.³³

Zdravotnícka a sociálna starostlivosť

Pôsobenie Milady Horákovovej v oblasti zdravotnej a sociálnej starostlivosti bolo charakteristické snahou o modernizáciu zastaranej infraštruktúry, profesionalizáciu starostlivosti o matku a dieťa, ako aj o očistu sociálneho systému od pozostatkov nacistického režimu. Svoju parlamentnú aktivitu zameriavala na hĺbkovú reformu zdravotníctva, pričom kritiku neuspokojivého stavu sociálnych a zdravotných zariadení dopĺňala návrhmi konkrétnych zdrojov financovania, ako napríklad efektívne čerpanie medzinárodnej pomoci UNRRA alebo využitie zoštátneného majetku na verejnoprospešné účely.

Horáková sa venovala otázke českého zdravotníctva vo vzťahu k starostlivosti o matky a deti. Interpelácia z 12. februára 1946 od poslancov Zeminovej, Karla Kácla, Boženy Pátkovej, Jaromíry Žáčkovej-Batkovej, Jaromíry Uhlířovej a Horákovovej z ČSNS sa týkala kritického stavu starostlivosti o matky a deti, konkrétne nedostatku v zariadení Zemskej pôrodnice v Prahe a pražských pôrodnických kliník. Poslanci poukazovali na to, že Československo zaostávalo v oblasti pôrodnickej a pediatickej starostlivosti za väčšinou európskych štátov, čo sa prejavovalo vysokou úmrtnosťou matiek a dojčiat. Zlé podmienky neboli len na vidieku, ale aj v hlavnom meste, kde boli pôrodnice ešte v období prvej republiky aj počas nemeckej okupácie zanedbávané a po oslobodení Československa boli v dezolátnom stave. Interpelácia detailne opisovala nevyhovujúce hygienické, priestorové a personálne podmienky, nedostatok lôžok, absenciu špecializovaných oddelení pre rizikové tehotenstvá a predčasne narodené deti, ako aj chýbajúce laboratóriá. Poslanci požadovali modernizáciu existujúcich zariadení a využitie finančných prostriedkov získaných z darov *Správy spojených národov pre pomoc a obnovu* (UNRRA) na zlepšenie pôrodnickej a zdravotnej starostlivosti. Minister zdravotníctva Procházka v odpovedi zo 14. mája 1946 uznal vážne nedostatky v Zemskej pôrodnici v Prahe a potvrdil, že ich riešenie bolo predmetom rokovaní viacerých rezortov. Informoval o odstránení najakútnejších hygienických nedostatkov. Zároveň zdôraznil, že zlepšenie starostlivosti o matky a deti bolo súčasťou dlhodobého programu reformy zdravotníctva, vrátane rozširovania detských nemocničných oddelení, vedenia poradní pre matky a deti a využitia prostriedkov UNRRA na ich financovanie.³⁴

Tiež sa k otázke zdravotníctva vyjadrila spolu s poslancami Neumanom a Káclom z ČSNS v interpelácii z 27. marca 1946. Poslanci žiadali urýchlené zriadenie dvoch verejných nemocníc, a to v Třeboni a Vimperku, keďže vtedajší stav zdravotnej starostlivosti v južných Čechách bol nevyhovujúci. Poukazovali na naliehavosť potreby kvôli epidémii tuberkulózy ako dôsledok vojny.³⁵

Horáková sa v pléne Ústavodarného národného zhromaždenia vyjadrila 10. júla 1947 ku vydaniu zákona o zoštátnení majetku Schwarzenbergovcov, ktorý vnímala ako príležitosť na posilnenie sociálnej infraštruktúry štátu. Vo svojom vystúpení zdôraznila predpoklady na využitie poštátneného majetku pre verejnoprospešné účely, najmä v

³³ Dokument *Prozatimní NS RČS 1945 – 1946 – stenoprotokoly, 19. schôdza, 9.1.1946*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

³⁴ Dokument *Prozatimní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 170*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

³⁵ Dokument *Prozatimní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 327*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

oblasti sociálnej a zdravotnej starostlivosti. Zdôraznila potrebu rozšírenia siete liečební pre dlhodobu chorých kvôli preťaženosti nemocníc, kde boli lôžka často obsadzované pacientmi vyžadujúcimi trvalú opatrovateľskú starostlivosť, či potrebu ústavov sociálnej starostlivosti pre mládež aj seniorov.³⁶

V rámci povojnovej obnovy sa vyjadrila Horáková k demokratizácii sociálnej inštitúcie *Česká sociální pomoc*. Interpelácia z 1. januára 1946 od poslancov Horu, Aloisa Čížku, Kácla, Žáčkovej-Batkovej a Horákovej z ČSNS kritizovala fungovanie tejto inštitúcie a žiadala jej odnacistovanie. Poslanci poukazovali na to, že pôvodná *Národní pomoc* z roku 1938, ktorá vznikla ako forma solidarity s utečencami z pohraničia, bola po roku 1939 zrušená a nahradená organizáciou vedenou podľa nemeckých autoritatívnych vzorov. Táto inštitúcia bola zneužívaná na nacistickú propagandu a jej činnosť bola nedemokratická. Organizácia inštitúcie ani po oslobodení Československa neprešla zmenou, napriek premenovaniu na *Českú sociální pomoc*. Poslanci preto žiadali demokratizáciu jej vedenia, zapojenie zástupcov politických strán Národného frontu a zavedenie verejnej kontroly nad rozdeľovaním sociálnej pomoci.³⁷

Postavenie pracujúcich žien a žien v domácnosti

V otázke pracujúcich žien a žien v domácnosti presadzovala Horáková politiku založenú na prepájaní právnej ochrany s praktickou modernizáciou každodenného života. Jej snahy smerovali k odstráneniu diskriminačných pracovných noriem, akým bol napríklad nútený celibát úradníčok. Zároveň prezentovala v parlamente návrhy na technologickú modernizáciu domácností, keďže riešenie ženskej otázky vnímala ako predpoklad pre úspešné plnenie hospodárskeho plánu obnovy štátu. Cieľom jej politickej aktivity bolo zlepšenie životných podmienok žien vo všetkých sférach spoločnosti.

Horáková spolu s poslankyňami Zeminovou a Pátkovou z ČSNS, Anežkou Hodinovou-Spurnou a Boženou Macháčovou z *Komunistickéj strany Československa*, Mariou Trojanovou a Mariou Skuhrovcovou z *Československej strany ľudovej* a Annou Jungwirthovou a Vladimírou Příbylovou z *Československej sociálnej demokracie* podala 6. marca 1946 interpeláciu ohľadom sťažností pracujúcich žien na nevyhovujúce uzatváracie hodiny potravinárskych obchodov. Minister vnútorného obchodu Ivan Pietor reagoval zvolaním ankety, z ktorej výsledkov bola navrhnutá úprava otváraciej doby potravinárskych a iných obchodov. Otváracia doba v potravinárskych obchodoch bola v piatky predĺžená. Zároveň sa mala naďalej zdôrazňovať prednosť zamestnaných žien pri nákupe.³⁸

V troch interpeláciách vystúpila Horáková v prospech československých zamestnankýň, konkrétne úradníčok *Zemskej banky pre Čechy* a *Ústrednej banky sporitelní* v Čechách a na Morave, vojenských gážistiek, poddôstojníčok a zamestnankýň *Československých štátnych dráh*. Úradníčky bánk boli diskriminované odstránením definitív, ak uzavreli manželstvo. V interpelácii z 28. februára 1946 kritizujú poslankyne Zeminová, Pátková, Žáčková-Batková, Uhlířová a Horáková z ČSNS existenciu právnej normy českých peňažných ústavov, podľa ktorej

³⁶ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948 – stenoprotokoly*, 65. schôdza, 10.7.1947. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 16.02.2026]

³⁷ Dokument *Prozatimní NS RČS 1945 – 1946*, tisk č. 99. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

³⁸ Dokument *Prozatimní NS RČS 1945 – 1946*, tisk č. 414. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

sobáš zamestnanej ženy znamená vzdanie sa pracovného miesta. Táto norma porušovala mzdové zrovnoprávnenie žien s mužmi stanovené v 14. článku Košického vládneho programu. Zdôvodnenie odobratia definitív vydatým úradníckam neschopnosťou penzijného fondu zniesť vyplácanie penzií pokladali poslankyne za nezmyselné.³⁹

Proti podobnej situácii zavádzania celibátu zamestnankýň vystúpila spolu s poslankyňami Uhlířovou, Žáčkovou-Batkovou, Zeminovou, Milenou Šmejcovou a Antoniou Kleinerovou z ČSNS v prípade prepustenia vydatých zamestnankýň *Československých dráh* v interpelácii z 28. júna 1947. Dlhodobé zamestnankyne boli prepustené so súhlasom odborov, napriek nesúladu s ústavou, Košickým vládnym programom aj dvojročným hospodárskym plánom.⁴⁰

Vo veci zákona o služobných a platových pomeroch vojenských gážistiek a poddôstojníčok sa Milada Horáková vyjadrila v pléne Ústavodarného národného zhromaždenia 29. januára 1947. Zdôraznila odvahu a ťažkú prácu žien v armáde aj v odboji, ich lásku k vlasti a národné cítenie. Zároveň vyzdvihla potrebu zabezpečiť tieto ženy nie len vo výkone služby, ale aj počas materstva, kedy by im malo byť umožnené preradenie na prácu pre nich vhodnú.⁴¹

Popri interpeláciách zameraných na postavenie československých zamestnankýň sa angažovala aj v otázkach sociálneho zabezpečenia verejných zamestnancov ako celku. Milada Horáková a ďalší poslanci z ČSNS v septembri 1947 podali návrh zákona, ktorého cieľom bolo zmierniť povojnovú finančnú tieseň štátnych a iných verejných zamestnancov a penzistov. Zákon navrhoval zavedenie mimoriadneho ročného prídavku vo výške 30 % základného platu alebo dôchodku a zároveň jednorazovej finančnej výpomoci vo výške jedného mesačného príjmu. Keďže reálna hodnota príjmov štátnych a verejných zamestnancov po vojne výrazne klesla, zamestnanci aj penzisti sa ocitli vo finančnej núdzi. Okamžité, aj keď len dočasné, zvýšenie platov a dôchodkov verejných zamestnancov považovali poslanci za nevyhnutné, kým nebude ministerstvom financií vypracovaný nový platový zákon.⁴²

V parlamente Horáková tiež prízvukovala požiadavky matiek a žien v domácnosti. Ministrom priemyslu bola adresovaná interpelácia poslankýň Uhlířovej, Žáčkovej-Batkovej, Zeminovej, Šmejcovovej, Kleinerovej a Horákovovej z ČSNS z 2. júla 1947 upozorňujúca na záťaž, ktorú museli ženy v domácnosti po druhej svetovej vojne zvládať. Na splnenie povojnovej dvojročnice bolo potrebné zlepšiť pracovné podmienky aj ženám a sprístupniť im technické prostriedky pre zjednodušenie ich práce. Poslankyne žiadali, aby výroba prístrojov ako práčky, chladničky, lisy na ovocie či konzervačné prístroje bola zvýšená pre zabezpečenie dostupnosti pre vidiecke obyvateľstvo.⁴³ V ďalšej interpelácii z 9. júla 1947 reagovali tie isté poslankyne na výstavu *Ústredia československých hospodýň*, ktorá poukázala na nedostatky vo výrobe kuchynského náčinia a domácich spotrebičov nevyhovujúce potrebám žien.

³⁹ Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946*, tisk č. 236. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

⁴⁰ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948*, tisk č. 711. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

⁴¹ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948 – stenoprotokoly*, 33. schôdza, 29.1.1947. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

⁴² Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948*, tisk č. 797. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

⁴³ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948*, tisk č. 731. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

Kritizovali nemoderné, neefektívne a nízko kvalitné výrobky. Preto žiadali väčšie zapojenie ženských organizácií do rozhodovania o výrobe domácich potrieb.⁴⁴

Záver

Dlhodobá činnosť Milady Horákovvej vo verejnom živote v medzivojnovom období, jej odbojová činnosť a povojnová politická angažovanosť bola vedená v snahe zlepšiť sociálne podmienky žien, detí a mládeže. Hlavnými platformami sociálnej aktivity Horákovvej v medzivojnovom období boli Ústredný sociálny úrad hlavného mesta Praha a *Ženská národná rada*. V právnom odbore ŽNR pripravovala legislatívne návrhy, a to hlavne pre reformu občianskeho zákonníka s cieľom zakotviť doň ženskú rovnoprávnosť garantovanú ústavou. Počas nemeckej okupácie sa začala aktivizovať v protinacistickom odboji a v *Petičnom výbore „Věrní zůstaneme“* pracovala na programe obnoveného Československa, konkrétne jeho časti o sociálnej starostlivosti.

Parlamentná činnosť Horákovvej nadväzovala na jej predchádzajúce skúsenosti, keďže sa orientovala na konkrétne sociálne problémy každodenného života ako starostlivosť o mládež, problémy a postavenie pracujúcich žien a žien v domácnosti. K problematikám sa vyjadrovala prostredníctvom vystúpení v pléne národného zhromaždenia alebo interpeláciami, pri ktorých spolupracovala hlavne so svojimi kolegyňami z *Československej národno-socialistickej strany*, najmä Františkou Zeminovou, Jarmilou Uhlířovou či Jaromírou Žáčkovou-Batkovou.

V otázke starostlivosti o deti a mládež presadzovala jednotne a odborne riadenú a štátom garantovanú sociálnu starostlivosť. Zároveň vyžadovala stabilné financovanie a profesionálne zabezpečenie sociálnej práce. Zasadzovala sa za zlepšenie zdravotnej starostlivosti, najmä pre matky a deti, a poukazovala na kritický stav pôrodnickej a pediatickej starostlivosti v Československu. Presadzovala modernizáciu nemocníc a pôrodníc a budovanie nových zdravotníckych zariadení. V pracovnoprávnej oblasti vystupovala proti viazaniu zamestnania žien na ich rodinný stav a ekonomickú samostatnosť žien vnímala ako predpoklad ich skutočnej rovnoprávnosti v spoločnosti. Usilovala sa o uznanie postavenia žien v armáde a presadzovala, aby výkon vojenskej služby nebol v rozpore s materstvom a aby boli ženy počas materstva sociálne zabezpečené. Zároveň poukazovala na spoločenský význam práce žien v domácnosti, najmä ako súčasť povojnovej obnovy. Jej požiadavky na modernizáciu domácností v spolupráci so ženskými organizáciami ukazujú snahu zviditeľniť neplatenú prácu žien a zohľadniť ju v štátnej hospodárskej politike.

Práca Milady Horákovvej v oblasti sociálnej politiky bola výsledkom jej dlhodobého presvedčenia o potrebe vybudovať štát na princípoch solidarity a rovnoprávnosti. Práve preto by Horáková nemala byť vnímaná len ako symbol odporu proti totalitnému režimu, ale aj ako významná osobnosť, ktorá sa zaslúžila o modernizáciu povojnovej sociálnej politiky.

⁴⁴ Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, tisk č. 752*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]

Zoznam použitej literatúry

Pramene

- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946 – stenoprotokoly, 19. schôdza, 9.1.1946*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 11*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 78*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 99*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 170*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 201*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 236*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 327*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Prozatímní NS RČS 1945 – 1946, tisk č. 414*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, výbory*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948 – stenoprotokoly, 33. schôdza, 29.1.1947*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948 – stenoprotokoly, 65. schôdza, 10.7.1947*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 16.02.2026]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, tisk č. 711*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, tisk č. 731*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, tisk č. 752*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 28.10.2025]
- Dokument *Ústavodárné NS RČS 1946 – 1948, tisk č. 797*. [online]. Dostupné na internete: <www.psp.cz> [cit. 20.01.2026]

Periodiká

- BEDNÁŘOVÁ, Věra. České ženské hnutí do roku 1948. In *Český časopis historický*. ISSN 2570-9208, 1991, roč. 89, č. 2, s. 232-238.
Vlasta 1947
Ženská rada 1927, 1932, 1934, 1937

Literatúra

- BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2001, 506 s. ISBN 80-244-0248-3.
DVOŘÁKOVÁ, Zora – DOLEŽAL, Jiří. *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě*. Praha : Eva, 2001, 320 s. ISBN 80-238-9161-8.

DVOŘÁKOVÁ, Zora. *To byla Milada Horáková: ve fotografiích a dokumentech*. Praha: Klub Milady Horákové v nakl. Eva, 2009. 190 s. ISBN 9788025438138.
IVANOV, Miroslav. *Milada Horáková: justiční vražda*. 2. vydanie. Praha: XYZ, 2018. 340 s. ISBN 9788075059833.
KOČIŠKOVÁ, Jana. *Ženy v politice : role a postavení vrcholných političek v Československu 1948-1968*. Praha : Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2021. 398 s. ISBN 9788024651620.

Zoznam autorov

Samuel Frišman, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Bernadeta Harčarufková, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Filip Andrzej Jakubowski, [Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa]

Viktória Jonášová, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Michaela Jurčenková, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Viktor Kimák, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Katarína Kissová, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Matej Kubala, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Natalia Kulik, [Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa]

Łukasz Milewski, [Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa]

Martin Stajsko, [Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach]

Adam Stańczyk, [Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa]

Študentská vedecká konferencia XIV
Zborník príspevkov

Zostavovatelia: doc. Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.
doc. Mgr. Maroš Melichárek, PhD.

Vydavateľ: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
vo Vydavateľstve ŠafárikPress

Rok vydania: 2026
Počet strán: 156
Rozsah: 13 AH
Vydanie: prvé

ISBN 978-80-574-0525-2